

μικροφιλολογικά

Κυκλοφορεί δύο φορές τον χρόνο
(άνοιξη - φθινόπωρο)

μικροφιλολογικά

τεύχος 54 ■ φθινόπωρο 2023

Στο εξώφυλλο ο Κ. Π. Καβάφης φιλοτεχνημένος από τον σκιτσογράφο Μίμη Παπαδημητρίου. Λεπτομέρεια από γελοιογραφία που δημοσιεύτηκε στην εφ. *Τηλέγραφος* (Αλεξάνδρεια), 23.3.1924

Στο οπισθόφυλλο: Δύο γελοιογραφίες του Βενιζέλου από Αιγυπτιώτες (Μίμης Παπαδημητρίου, Κ. Ν. Ρωμάνος)

Ιδρυτική Επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης (1938-2012), Σάββας Παύλου (1951-2016),
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Επιστημονική Επιτροπή: Λάμπρος Βαρελάς, Δημήτρης Κόκορης, Τραϊανός Μάνος,
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συνεργασίες να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της έκδοσης
e-mail: papaleontioul@gmail.com

Σελιδοποίηση | Εξώφυλλο: Αθανασία Κοπανά

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 2672-8923 (online)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΡΑΪΑΝΟΣ ΜΑΝΟΣ	Περί χαλασμένου μελιού, ψώρας και άλυτων αιγιμάτων. Σχόλια σε επιστολή του Κοραή προς τον Ennio Quirino Visconti	5
ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΣΤΕΡΓΙΟΥΛΑΣ	Ο χειμάρρος, ο καταρράκτης, η ποίηση	13
ΣΩΤΗΡΗΣ ΤΣΕΛΙΚΑΣ	Διακειμενικές σχέσεις στην «Ψυχολογία συριανού συζύγου» του Εμμ. Ροΐδη	16
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΕΛ ΓΚΕΝΤΙ	Μια αθησαύριστη ροϊδική έκδοση της Πάπισσας Ιωάννας	32
ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ	Ο μοναχός Σισώης – στα ίχνη ενός παπαδιαμαντικού ήρωα*	44
ΛΑΜΠΡΟΣ ΒΑΡΕΛΑΣ	Από την πολιτική στη λογοτεχνία: για τα «Παιδαρέλια» της Γενιάς του 1880	60
ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΑΒΡΑΚΗΣ	Μια ανέκδοτη επιστολή του Λορέντζου Μαβίλη προς τα Παναθήναια (1902)	76
ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ	«...κι οι Αλεξανδρινοί τον πάρουν στο φιλό, ως είναι το συνήθειο τους, οι απαίσιοι.» Μία επιστολή του Δ. Ε. Ευαγγέλου προς τον Γλαύκο Αλιθέρση	80
ΜΙΧΑΗΛΑ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ	Μία επιστολή του Γ. Παπουτσάκη στη Ρίκα Σεγκοπούλου με ένα Υστερόγραφο	95
ΝΙΚΟΣ ΣΑΡΑΝΤΑΚΟΣ	Δώδεκα παραλειπόμενα ποιήματα του Γιώργου Κοτζιούλα	101
Ν. Ι. ΚΑΓΚΕΛΑΡΗΣ	«καί καμακώνει τό θεριό μέ το καμάκι τοῦ ἡλίου»: αρχαιοελληνική, χριστιανική και λαϊκή παράδοση στο 18ο λιανοτράγουδο του Ρίτσου	112
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΚΟΡΗΣ	Πιθανή ποιητική απάντηση του Μανόλη Αναγνωστάκη σε κριτική του Άλκη Θρούλου	119
ΕΛΕΝΗ ΠΑΡΙΣΙΑΔΟΥ	Ανέκδοτη επιστολή του Καίσαρα Εμμανουήλ προς τον Νίκο Παππά	122
ΜΑΡΙΟΣ-ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ ΜΩΡΟΣ	Ο Ντίνος Χριστιανόπουλος στο σινεμά: ένα λανθάνον ποίημα	125

ΜΙΚΡΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ

Λ. Π.	Αθησαύριστα σχόλια για τη διένεξη Λαγουδάκη - Καβάφη	129
Λ. Π.	Άγνωστο στίχο του Νίκου Νικολαΐδη και μερικά αθησαύριστα σχόλια για το Γαλάζιο λουλούδι	134
Λ. Π.	Ένα νεανικό ποίημα του Τίμου Μαλάνου	139

ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟ

ΧΑΜΠΟΣ ΠΑΠΑΠΑΝΤΕΛΗ	Η δίκη του Σολομώντα και η διχοτόμηση της Κύπρου	140
	Η χάρη τ' Αποστόλου	141
	Η τσιγγάνα	142
ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΟΙΝΤΑΡΗΣ	Ο σεβντάς της μουζουρούς	143
Α. Κ. ΤΟΦΑΛΛΟΣ	Δύο ποιήματα	143
Γ. Κ. ΜΙΧΑΗΛ	Τα στερινά του ποιητή	144
	ΓΛΩΣΣΑΡΙ	146

Περί χαλασμένου μελιού, ψώρας και άλυτων αινιγμάτων. Σχόλια σε επιστολή του Κοραή προς τον Ennio Quirino Visconti

Ο τέταρτος τόμος της Αλληλογραφίας του Αδαμάντιου Κοραή από τον «Όμιλο Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού» (στο εξής: Ο.Μ.Ε.Δ.) ανοίγει με μια (μη αυτόγραφη) απαντητική επιστολή του ίδιου, συνταγμένη στα γαλλικά, προς τον Ennio Quirino Visconti. Την αντιγράφω αυτούσια αμέσως παρακάτω και κατόπιν τη μεταφράζω, μια και ανάμεσα στα άλλα σοβαρότατα μειονεκτήματα της συγκεκριμένης έκδοσης περιλαμβάνεται και η απουσία οποιουδήποτε είδους μετάφρασης ή, έστω, περιλήψης των ξενόγλωσσων επιστολών στα ελληνικά:

19.1.1817

Monsieur,

L'inscription du cachet de l'apothicaire est une énigme pour moi, que la version de Chishull rend encore plus embarrassante. Mais, comme il est question d'un apothicaire, je serais porté à croire qu'il vendait non pas des rayons de miel fétides κηρία δυσώδη, mais quelque remède pour la teigne des enfans, que les anciens médecins appelloient du nom κηρίον et de celui du μελικηρίς et qui est celle que les médecins d'aujourd'hui connoissent sous le nom de *teigne muqueuse*. Elle ressemble à un rayon de miel, comme l'humidité qui en sort a l'air d'un miel corrompu ; à cause de l'odeur fétide qu'elle exhale, elle mérite le nom de κηρίον δυσώδες *favus putidus*. Le Bittynos (sic) ou *Bithynos* n'a que faire ici. Quant au mot ΠΛΛΥΡΝ, je ne puis, Monsieur, ni approuver ni condamner l'explication que vous en donnez ; j'avoue franchement que je n'y connois rien.

Agreez, je vous prie, l'assurance de la considération la plus distinguée avec laquelle je suis V(otre) T(rès) H(umble) S(ervi)teur

Coray¹

19.1.1817

Κύριε,

η επιγραφή της σφραγίδας του φαρμακοποιού αποτελεί αίνιγμα για μένα, που η εκδοχή του Chishull το καθιστά ακόμα πιο δύσκολο. Αλλά, εφόσον πρόκειται για

¹ Βλ. Αδαμάντιος Κοραής, Αλληλογραφία, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς - Α. Αγγέλου - Αικ. Κουμαριανού - Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, 6 τ., Αθήνα, Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, 1964-1984, τ. Δ', σ. 9, αρ. επιστ. 726. Ας σημειωθεί εδώ, αφού απ' όσο ξέρω δεν είναι γνωστό από αλλού, ότι η επιστολή είχε ήδη συμπεριληφθεί στο *Due discorsi inediti di Ennio Quirino Visconti con alcune sue lettere e con altre a lui scritte* [...], Milano, Giovanni Resnati, 1841, σ. 145, με λίγες διαφορές στη στίξη και τις εξής διαφορές στη μεταγραφή: 19.1.1817: 19 janvier 1817, vendait: vendoit, appelloient: appellaient, du nom κηρίον: du nom de κηρίον, du μελικηρίς: de μελικηρίς, Bittynos: *Bithynos*, ΠΛΛΥΡΝ: ΠΛΛΥΝΡΝ, connois: connais, V(otre) T(rès) H(umble) S(ervi)teur: Votre très-humble serviteur. Δεν γνωρίζω αν τα ορθογραφικά λάθη οφείλονται στη γραφίδα του συντάκτη της επιστολής ή σε παρανόληση των εκδοτών της.

ζήτημα που αφορά φαρμακοποιό, θα έτεινα να πιστέψω ότι αυτός δεν πουλούσε δύσοσμες κηρήθρες, κηρία δυσώδη, αλλά κάποιο γιατρικό για την παιδική ψώρα, την οποία οι αρχαίοι γιατροί ονόμαζαν κηρίον καθώς και μελικηρίς, κι ότι πρόκειται για αυτό που οι σύγχρονοι γιατροί γνωρίζουν με το όνομα *teigne miqneuse*. Αυτή μοιάζει με κηρήθρα, καθώς το υγρό το οποίο αποβάλλει έχει την όψη χαλασμένου μελιού· λόγω της δυσώδους οσμής που αναδίδει, δικαιώνει την ονομασία κηρίον δυσῶδες, *fanus putidus*. Ο Bittynos (sic) ή *Bithynos* δεν έχει καμία θέση εδώ. Ως προς τη λέξη ΠΛΛΥΡΝ, δεν μπορώ, Κύριε, ούτε να αποδεχτώ ούτε να απορρίψω την εξήγηση που σας δόθηκε· ομολογώ ειλικρινά ότι δεν γνωρίζω τίποτα σχετικά.

Δεχτείτε, σας παρακαλώ, τη διαβεβαίωση της ιδιαίτερης εκτίμησής μου με την οποία μένω ταπεινότατος δούλος σας

Κοραής²

Ποιος ήταν ο Visconti, σε ποιον φαρμακοποιό αναφέρεται ο Κοραής και ποια τα δυσεπίλυτα αινίγματα, για ποια εκδοχή του Chishull γίνεται λόγος, πώς συνδέεται το μέλι με την ψώρα, τί είναι ο *Bithynos* και, τέλος, πόθεν η διόλου κοινή λέξις ΠΛΛΥΡΝ; Μάταια θα αναζητήσει κανείς έστω και κάποιες στοιχειώδεις απαντήσεις στην έκδοση του Ο.Μ.Ε.Δ., η οποία, παρότι παραμένει η πληρέστερη, σε αριθμό επιστολών, που έχουμε στη διάθεσή μας μέχρι σήμερα, πάσχει, όπως έχει επισημανθεί εδώ και δεκαετίες, από την «τελεία[ν] απουσία[ν] παντός υπομηγματισμού, παντός κριτικού ή επεξηγηματικού σχολίου»³ – γεγονός που, σε συνδυασμό με άλλες σοβαρές ελλείψεις και μεθοδολογικά σφάλματα, καθιστά αναγκαίο πλέον τον σχεδιασμό και την υλοποίηση μιας νέας έκδοσης της κοραϊκής αλληλογραφίας, σύμφωνα με τους όρους, τις προϋποθέσεις και τις απαιτήσεις της σύγχρονης εκδοτικής.

Ας πάρουμε, λοιπόν, τα πράγματα από την αρχή, προσπαθώντας να ανασυνθέσουμε, κατά το δυνατόν, το περιεχόμενο της επιστολής του Visconti στην οποία απαντά ο Κοραής, να ταυτοποιήσουμε πρόσωπα και να ξεδιπλώσουμε το κουβάρι του μυστηρίου.

Τον Οκτώβριο του 1816, ο γάλλος αρχαιοδίφης, νομισματολόγος και συλλέκτης Joseph-François Tôchon (γνωστότερος ως Tôchon d'Anneci, 1772-1820) εκδίδει ένα τομίδιο με τίτλο *Dissertation sur l'inscription grecque ΙΑΧΝΟΝ ΛΥΚΙΟΝ, et sur les pierres antiques qui servaient de cachets aux medecins oculistes*, δηλαδή *Διατριβή περί της ελληνικής επιγραφής Ιάσονος Λύκιον και περί των αρχαίων λίθων που χρησίμευαν ως σφραγίδες των οφθαλμιάτρων*.⁴ Βασικός του στόχος ήταν να παρουσιάσει στο ευρύτερο λόγιο κοινό της εποχής ένα μικροσκοπικό αγγείο της προσωπικής του συλλογής αρχαιοτήτων και να επιχειρηματολογήσει υπέρ της άποψής του για τη χρήση της συγκεκριμένης κατηγορίας αγγείων, αντικρούοντας παράλληλα τις σχετικές θέσεις του περίφημου γάλλου αρχαιο-

² Οφείλω ευχαριστίες στη Λίτzu Τσιριμώκου για τη βοήθειά της στη μετάφραση δυσνόητων για μένα χωρίων της επιστολής.

³ Βλ. Απόστολος Δασκαλάκης, «Βιβλιοκρισία. Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, τόμος πρώτος, 1774-1798 [...]», Αθηνά. Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας 67 (1964) 413-415: 415.

⁴ Βλ. Tôchon d'Anneci, *Dissertation sur l'inscription grecque ΙΑΧΝΟΝ ΛΥΚΙΟΝ, et sur les pierres antiques qui servaient de cachets aux medecins oculistes*, Παρίσι 1816.

λόγου, νομισματολόγου, βοτανολόγου και ορυκτολόγου Aubin-Louis Millin (1759-1818), που δύο χρόνια νωρίτερα είχε πρωτοπαρουσιάσει ένα παρόμοιο εύρημα,⁵ καθώς και να καταρτίσει έναν σχολιασμένο κατάλογο όλων των μέχρι τότε γνωστών «σφραγίδων των οφθαλμιάτρων».

Λίγους μήνες αργότερα, τον Μάρτιο του 1817, δημοσιεύεται εκτενής κριτική της Διατριβής... στο περιώνυμο γαλλικό περιοδικό *Journal des Savans*.⁶ Συντάκτης της ήταν ο παραλήπτης της παραπάνω επιστολής, που δεν είναι άλλος από τον φημισμένο ιταλό αρχαιολόγο, χαλκέντερο μελετητή και έφορο του Τμήματος Αρχαιοτήτων του Λούβρου Ennio Quirino Visconti (1751-1818), τον «πιο εμβριθή λόγιο της εποχής του κι ολόκληρης της [Γαλλικής] Ακαδημίας», γνωστού κυρίως, ανάμεσα στα άλλα πολυάριθμα και σημαντικά πονήματά του, για το μνημειώδες έργο του *Iconographie ancienne*...⁷

Στην κριτική του αυτή ο Visconti επιβεβαιώνει την πρόταση του Tôchon σχετικά με τη χρήση του αγγείου του καθώς και με το νόημα της σφραγίδας που αυτό φέρει: επρόκειτο όντως για αγγείο που χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση και τη μεταφορά του λυκίου, μιας φαρμακευτικής ουσίας περιλάλητης στην αρχαιότητα για τις ιδιότητές της, την οποία, στη συγκεκριμένη περίπτωση, παρασκεύαζε και/ή εμπορευόταν κάποιος φαρμακοποιός με το όνομα Ιάσων. Τόσο ο Ιάσων αυτός όσο και διάφοροι άλλοι συνάδελφοί του, που παρασκεύαζαν και/ή εμπορευόνταν φαρμακευτικές ουσίες, φρόντιζαν να μαρκάρουν με τη σφραγίδα τους τα αγγεία που περιείχαν το προϊόν τους, έτσι ώστε να αποφύγουν τυχόν απόπειρες ιδιοποίησης, αντιγραφής ή απομίμησής του εκ μέρους των επιδοξων ανταγωνιστών τους. Χάρη στην πρακτική αυτή, σήμερα γνωρίζουμε αρκετά ονόματα φαρμακοποιών και φαρμακοπωλών της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας.⁸

Στη συνέχεια ο Visconti αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος της κριτικής του σε κάποιες από τις υπόλοιπες σφραγίδες που παρουσιάζονται στη Διατριβή..., άλλοτε συμφωνώντας με τις αναγνώσεις και τις συμπληρώσεις του Tôchon κι άλλοτε επιφέροντας διορθώσεις, κάνοντας βιβλιογραφικές υποδείξεις και προτείνοντας τυπογραφικές βελτιώσεις για την καλύτερη παρουσίαση του κειμένου των σφραγίδων σε μια μελλοντική έκδοση.

Μέχρι εδώ, πάντως, κι ενώ έχουμε ήδη αποδώσει περιληπτικά ολόκληρη σχεδόν την κριτική του Visconti, το μόνο κοινό στοιχείο, μία πρώτη ένδειξη πιθανής συσχέτισής της, με την επιστολή του Κοραή είναι η αναφορά σε σφραγι-

⁵ Βλ. A. L. Millin, *Description d'une vase trouvé à Tarente*, Παρίσι 1814.

⁶ Βλ. E. Q. Visconti, «I. *Dissertation sur l'inscription grecque IACONOC AYKION, et sur les pierres antiques qui servoient [sic] de cachet aux medecins oculistes* ; par M. Tôchon d'Anceci [...]», *Journal des Savans* (Μάρτ. 1817) 166-173 (= *Opere varie italiane e francesi di Ennio Quirino Visconti*, επιμ. Giovanni Labus, 4 τ., Μιλάνο 1827-1831, τ. Γ', σσ. 322-334).

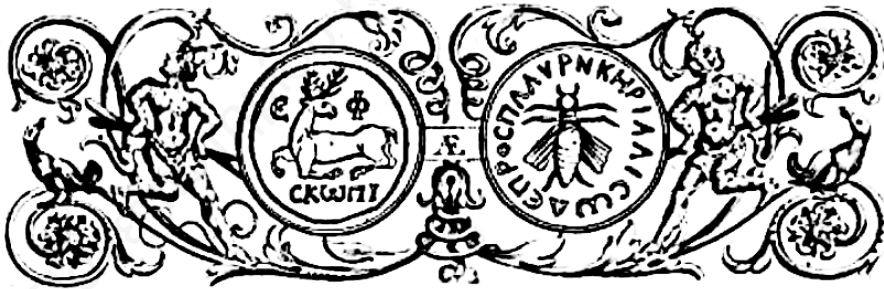
⁷ Για τη ζωή και το πολυσχιδές έργο του Visconti βλ. το αναλυτικό, αξιόπιστο και συνοδευόμενο από πλούσια εργοβιβλιογραφία λήμμα του ηλεκτρονικού λεξικού *Dictionnaire critique des historiens de l'art*, προσβάσιμο στο <https://www.inha.fr/fr/ressources/publications/publications-numeriques/dictionnaire-critique-des-historiens-de-l-art/visconti-ennio-quirino.html>

⁸ Βλ. σχετικά τη θεμελιώδη μελέτη των Luigi Taborelli - Silvia Maria Marengo, «Il medicamento Lύκιον e i suoi contenitori», *Archeologia Classica* 50 (1998) 213-272.

δες φαρμακοποιών και/ή γιατρών. Θα χρειαστεί να φτάσουμε στην τελευταία της σελίδα για να βρούμε όλες εκείνες τις αναφορές που αποδεικνύουν τη σχέση ανάμεσα στα δύο κείμενα και διασαφηνίζουν το περιεχόμενο της απάντησης του Κοραή. Εκεί, λοιπόν, γίνεται λόγος και για τον Chishull, και για κηρία δισώδη (όχι όμως δυσώδη), αλλά και για το σύμπλεγμα ΠΑΛΥΡΝ (όχι όμως και για το ΠΑΛΥΡΝ, για το οποίο δεν γίνεται καμιά αναφορά στην κριτική).

Συνεπώς, μπορούμε πλέον να υποστηρίξουμε βάσιμα ότι μερικούς μήνες πριν από τη δημοσίευση της κριτικής του, ο Visconti, ο οποίος κατοικεί μόνιμα στο Παρίσι από το 1799, στέλνει επιστολή στον Κοραή, ζητώντας την άποψή του επί του συγκεκριμένου ζητήματος. Η επιστολή, για την οποία δεν γνωρίζουμε αν και πού σώζεται, θα πρέπει να στάλθηκε ανάμεσα στον Οκτώβριο του 1816, οπότε και εκδόθηκε η Διατριβή... του Töchon, και στα μέσα Γενάρη του 1817, δηλαδή λίγες ημέρες πριν τη χρονολογία που φέρει η απαντητική επιστολή του Κοραή. Αλλά ποιο ήταν εντέλει το ζήτημα που τους απασχολούσε;

Στο τέλος της κριτικής του ο Visconti υποδεικνύει στον Töchon μία ακόμα πηγή που θα μπορούσε να λάβει υπόψη του, παραπέμποντάς τον στο έργο *Antiquitates asiaticae cristianam aeram antecedentes* του άγγλου ιερέα, περιηγητή και αρχαιοδίφη Edmund Chishull (1671-1733).⁹ Εκεί εξετάζεται ένα χάλκινο νόμισμα (ο Visconti το θεωρεί μετάλλιο) από την Έφεσο, στη μία όψη του οποίου απεικονίζεται ένα ελάφι και η επιγραφή Ε Φ ΣΚΩΠΙ, ενώ στην άλλη μία μέλισσα και η κυκλωτερής επιγραφή ΚΗΡΙΑΛΙΣΩΔΕΠΡΟΣΠΑΛΥΡΝ (Εικ. 1).¹⁰ Και είναι ακριβώς αυτή η τελευταία επιγραφή η οποία μας ενδιαφέρει εδώ, αφού, όπως είναι πλέον προφανές, με αφορμή την ορθή ανάγνωσή της και τις πιθανές ερμηνείες της ο Visconti απευθύνθηκε στον Κοραή, ζητώντας τα φώτα του.

Εικ. 1: Τυπογραφικό κόσμημα με σχεδιαστική απεικόνιση των δύο όψεων του νομίσματος κατά Chishull. *Antiquitates asiaticae...*, σ. 1 (του Επιμέτρου)

⁹ Για τη ζωή και το έργο του βλ. W. H. (= William Hunt), «Chishull Edmund», *Dictionary of National Biography*, επιμ. Leslie Stephen, Νέα Υόρκη-Λονδίνο, Macmillan-Smith Elder, τ. 10, 1887, σσ. 263-264.

¹⁰ Βλ. Edmund Chishull, «De nummo ΣΚΩΠΙ inscripto dissertatio, nunc correctior», στο *Antiquitates asiaticae...*, Λονδίνο 1728, σσ. 1-4 (του Επιμέτρου). Το κείμενο, που στην πραγματικότητα ήταν μια (ψευδο)επιστολή σταλμένη από τον Chishull στον ιταλό βιολοντσελίστα, συνθέτη, συγγραφέα και αρχαιοδίφη Nicola Francesco Haym, είχε πρωτοδημοσιευτεί, με αρκετές αλλά όχι ουσιώδεις διαφορές, επτά χρόνια νωρίτερα στο βιβλίο του Haym *Del tesoro britannico...*, 2 τ., Λονδίνο 1719-1720, τ. 2, χ.α.σ. Εδώ στηρίζομαι στην αναδημοσίευσή του από τον Chishull, αφού σε αυτήν παραπέμπει ο Visconti, παραθέτοντας όμως λανθασμένα την ανάγνωση του Chishull, ο οποίος, όπως είδαμε, διαβάζει ΠΑΛΥΡΝ και όχι ΠΑΛΥΡΙΝ.

Σύμφωνα με τον Chishull, έχουμε να κάνουμε με θεωρικό, δηλαδή με νόμισμα που δινόταν από το κράτος σε φτωχούς πολίτες για να πληρώσουν το εισιτήριο του θεάτρου. Τα γράμματα Ε και Φ παραπέμπουν στο θέατρο της Εφέσου, ενώ το ελάφι είναι ως γνωστόν σύμβολο της πόλης, αλλά παράλληλα συμβολίζει και την ευκινήσια των μελών του χορού, τα οποία εκτελούσαν έναν σατιρικό χορό που ονομαζόταν «σκωψ» (γιατί μιμούνταν τις κινήσεις του ομώνυμου είδους κουκουβάγιας). Όσον αφορά την άλλη όψη του νομίσματος, ο Chishull θεωρεί ότι εξυπηρετούσε κυρίως διαφημιστικούς και/ή εμπορικούς σκοπούς των γυμνασιαρχών της περιοχής, οι οποίοι πιθανώς είχαν συμβάλει με κάποιον τρόπο και στην κοπή του: η μέλισσα μπορεί να αναφέρεται στη μυθολογική παράδοση που συνόδευε την ίδρυση της πόλης και ήθελε τις Μούσες να έχουν μεταμορφωθεί σε μέλισσες και να συνοδεύουν τα καράβια των Αθηναίων κατά τον πλουν τους προς τα μικρασιατικά παράλια ή να πρόκειται απλώς για ξεκάθαρη αναφορά στην αφθονία μελιού στην περιοχή,¹¹ ως προς την επίμαχη επιγραφή, αυτή θα πρέπει να διαβαστεί ως *κηρία δισώδη προς πλευράν, ή, λατινιστί, favi bithymi ad latus* (κι εδώ βέβαια δεν μπορούμε παρά να θυμηθούμε την αναφορά του Κοραή στον Bittyno ή Bithyno). Με άλλα λόγια, ο Chishull θεωρούσε ότι η επιγραφή αναφερόταν σε «*favi bina thyma redolentes, ad lateris dolorem utiles*», δηλαδή σε κάποιο είδος κηρήθρας από δύο ειδών θυμάρι, ή που μύριζε δύο ειδών θυμάρι, η οποία χρησιμοποιούνταν ως ανακουφιστικό για τους πόνους της μέσης.

Η πρόταση αυτή όμως φαίνεται πως δεν ικανοποιούσε τον Visconti, ο οποίος, πριν δημοσιοποιήσει τη δική του ανάγνωση, έγραψε στον Κοραή. Μπορούμε νομίζω να υποθέσουμε εύλογα, βάσει και της απάντησης που έλαβε, ότι με την επιστολή του αφενός ενημέρωνε τον Κοραή για την ανάγνωση και την ερμηνεία του Chishull και αφετέρου επικαλούνταν τη βοήθεια του φημισμένου έλληνα λόγιου στη διαμόρφωση της δικής του αντιπρότασης.

Ο Κοραής (που δεν ξέρουμε πόσα στοιχεία είχε στη διάθεσή του, αν είχε δει το νόμισμα ή κάποια σχεδιαστική απεικόνισή του, αν είχε πρόσβαση στις μελέτες στις οποίες αναφέρεται ο Visconti – με άλλα λόγια, αν και κατά πόσο ήταν σωστά πληροφορημένος) απαντά με κάποια επιφύλαξη, διαφωνώντας με την ερμηνεία του Chishull και υποστηρίζοντας ότι τα *κηρία δισώδη* αναφέρονται πιθανώς, κατ'αντονομασία, σε κάποιο είδος παιδικής δερματοπάθειας με ιδιαίτερα άσχημη μυρωδιά, γνωστής κατά την αρχαιότητα και ως *κηρίον* ή *μελικηρίς*, και όχι σε μέλια και κηρήθρες αυτά καθαυτά. Παράλληλα, ενημερώνει τον Visconti ότι ο Bithynos, που θα μπορούσε να αναφέρεται είτε ειδικά στον Βιθυνό, γιο του Δία και της Θράκης, είτε γενικά στον κάτοικο της Βιθυνίας, δεν σχετίζεται με το συγκεκριμένο ζήτημα (δεν μπορούμε να γνωρίζουμε, βέβαια, αν ο Visconti είχε όντως βάλει στο παιχνίδι και τον Βιθυνό, ή αν πρόκειται απλώς για παρανόηση, λόγω της οποίας το bithymos του Chishull κατέληξε Bithynos

¹¹ Η νομισματοκοπία της Εφέσου ήταν απόλυτα συνδεδεμένη με τη θεά Άρτεμη, η οποία λατρευόταν ως η κύρια θεότητα της πόλης και ανάμεσα στα σύμβολά της περιλαμβάνονταν τόσο η μέλισσα όσο και το ελάφι. Θα πρέπει ακόμα να σημειώσουμε εδώ ότι μια ομάδα ιερέων της στο περιάλητο Άρτεμίσιο ονομάζονταν «έσσηνες» (δηλ. κηφήνες), ενώ έχει υποστηριχθεί ότι οι ιερείες της ονομάζονταν «μέλισσαι».

στον Κοραή). Τέλος, δεν διστάζει να δηλώσει ευθαρσώς την άγνοιά του όσον αφορά τη σημασία της λέξης ΠΛΑΥΡΝ.

Ο Visconti, με τη σειρά του, δεν υιοθετεί την πρόταση του Κοραή, αλλά, επιμένοντας στο πρόθημα δι- και όχι δυ- (όπως άλλωστε και ο Chishull πριν απ' αυτόν), τελικά προκρίνει την ανάγνωση κηρία δισώδη πρὸς παλύνειν ῥίνας, την οποία μεταφράζει στα λατινικά «favi dupliciter odori ad aspersionem narium» και στα γαλλικά «gâteaux de miel à double odeur pour le pansement des narines». Υποστηρίζει, με άλλα λόγια, βιαστικά και χωρίς πολλές εξηγήσεις, ότι επρόκειτο για κηρήθρες με διπλή μυρωδιά, που χρησιμοποιούνταν για επάλειψη της μύτης με σκοπό τη θεραπεία διάφορων παθήσεών της. Προς επίρρωση των ισχυρισμών του επικαλείται μερικά νομίσματα ίδιου τύπου με αυτό που είχε παρουσιάσει ο Chishull, τα οποία φυλάσσονταν στη Βασιλική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας και έφεραν την ελαφρώς παραλλαγμένη επιγραφή ΚΗΡΙΑΙΩΔΕΠΡΟΣΠΑΥΡΙΝ.

Πράγματι, από όσο μπόρεσα να διαπιστώσω από μια πρόχειρη έρευνα, η επιγραφή στον συγκεκριμένο τύπο νομίσματος σώζεται σε δύο παραλλαγές, με τη μεταξύ τους διαφορά να έγκειται σε ένα μόνο γράμμα, το λ: έτσι, από τη μια έχουμε ΚΗΡΙΑΙΩΔΕΠΡΟΣΠΑΥΡΙΝ (Εικ. 2), κάτι που επιβεβαιώνει την ορθή ανάγνωση του Visconti, και από την άλλη ΚΗΡΙΑΙΩΔΕΠΡΟΣΠΑΥΡΙΝ (Εικ. 3).¹² Σε κανένα από όσα νομίσματα με την επιγραφή αυτή κατάφερα να εντοπίσω δεν υπάρχει το σύμπλεγμα ΠΛΑΥΡΝ, που σημαίνει ότι είτε ο Chishull είχε διαβάσει και μεταγράφει λάθος την επιγραφή είτε ότι υπήρχε και μια τρίτη παραλλαγή της.

Εικ. 2: Πρόσθια και οπίσθια όψη χάλκινου νομίσματος, Έφεσος, Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, ταξ. αρ. Fonds générale.587. © Bibliothèque Nationale de France

¹² Για την πρώτη επιγραφή, βλ., για παράδειγμα, τα νομίσματα του Τμήματος Νομισμάτων, Μεταλλίων και Αρχαιοτήτων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας με τους ταξινομικούς αριθμούς Y 28894.1, Y 28894.2, Y 28894.3, Y 28894.4, Fonds générale.585, Fonds générale.586, Fonds générale.587 (Εικ. 2) και Fonds générale.588, τα νομίσματα με αρ. 1947,0606.180, ΕΗ,ρ579.7.Εφ του Τμήματος Νομισμάτων και Μεταλλίων του Βρετανικού Μουσείου, καθώς και το νόμισμα με αρ. 65.520 του Μουσείου Καλών Τεχνών της Βοστώνης. Για τη δεύτερη βλ. τα νομίσματα του Τμήματος Νομισμάτων και Μεταλλίων του Βρετανικού Μουσείου με αρ. G.47.63 και TC,ρ171.10.Εφ (Εικ. 3).

Εικ. 3: Πρόσθια και οπίσθια όψη χάλκινου νομίσματος, Έφεσος, Βρετανικό Μουσείο, ταξ. αρ. TC,p171.10. Eph. © The Trustees of the British Museum

Εκτός από τις προτάσεις για την ανάγνωση και την ερμηνεία της επιγραφής που παρουσιάζονται παραπάνω και σχετίζονται άμεσα με την επιστολή του Κοραή, θα άξιζε νομίζω να καταγραφούν εδώ πολύ συνοπτικά κι όσες ακόμα μπόρεσα να συγκεντρώσω κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου, μια και οι προσπάθειες για την επίλυση του αινίγματος είχαν ξεκινήσει τουλάχιστον από τον 17ο αιώνα: ο ιταλός αρχαιολόγος, συλλέκτης, συγγραφέας και βιογράφος Giovanni Pietro Bellori (1613-1696) υποστηρίζει ότι η επιγραφή πρέπει να διαβαστεί ως ΚΗΡΙΑΙ ΕΩΑΣ ΠΡΟΣ ΠΑΛΥΡΙΝ, δηλ. κηρήθρες της ανατολής προς/από κάποιο ποτάμι ή βουνό με το όνομα Πάλυρος· ο αυστριακός νομισματολόγος, Joseph Hilarius Eckhel (1737-1798), ο οποίος θεωρείται ο ιδρυτής της νομισματολογίας, διαβάσει ΚΗΡΙΑΙΩΔΕΠΡΟΣΠΑΛΥΡΙΝ και εξηγεί ότι επρόκειτο για κηρήθρες που χρησιμοποιούνταν κατά (προς) κάποιας αρρώστιας που ήταν γνωστή ως πάλυρρις· το *Corpus Inscriptionum Graecarum* προτείνει την ανάγνωση «Κηρία δυσώδη πρὸς πλευρίτιν», δηλαδή δύοσοσμες κηρήθρες κατάλληλες για τη θεραπεία/την ανακούφιση της πλευρίτιδας· ο Barclay Vincent Head (1844-1914), νομισματολόγος, Επιμελητής του Τμήματος Νομισμάτων και Μεταλλίων του Βρετανικού Μουσείου και συντάκτης πολλών από τους σχετικούς καταλόγους του, ενώ αρχικά αποφαίνεται ότι η επιγραφή δεν έχει κανένα νόημα κι ότι ίσως ανήκει στην κατηγορία των λεγόμενων «Εφεσίων γραμμάτων», αποτελούσε δηλαδή ένα σύνολο μαγικών συλλαβών και/ή λέξεων που στην προκειμένη περίπτωση λειτουργούσαν ως ξόρκια εναντίον διάφορων ασθενειών, μερικά χρόνια αργότερα προτείνει η επιγραφή να διαβαστεί ως ξόρκι με το οποίο οι μελισσοκόμοι καλούσαν τις μέλισσες να γυρίσουν πίσω στην κυψέλη τους, «Κήριλλις ὤδε πρὸς πάλυριν», όπου με τη λέξη κήριλλις εννοούνται συνεκδοχικά οι μέλισσες, ενώ η λέξη πάλυριν, που αποτελείται από τα συνθετικά πάλιν και ἔρον, σημαίνει «πάλι πίσω προς την κυψέλη»· ο γάλλος νομισματολόγος Ernest Babelon (1854-1924) υποστηρίζει επίσης ότι η επιγραφή αποτελείται από «Εφέσια γράμματα» και θεωρεί ότι έχουμε να κάνουμε με φυλακτό σε σχήμα νομίσματος, το οποίο χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια μυστικών λατρευτικών τελετών που γινόταν προς

τιμή της Εφεσσίας Αρτέμιδος· τέλος, ο σημαντικός βρετανός αρχαιολόγος και αυθεντία στην ιστορία της Μικράς Ασίας William Mitchell Ramsay (1851-1939) υποστήριξε ότι δεν έχουμε να κάνουμε ούτε με νόμισμα ούτε με μετάλλιο, αλλά με ένα είδος ετικέτας, η οποία τοποθετούνταν πάνω σε αγγεία για να διαφημίσει το περιεχόμενό τους, που δεν ήταν άλλο παρά εκχύλισμα κηρήθρας (κήριλις) για την παρασκευή κολλυρίου (προς πάλλυριν· η λέξη παλλύριον αποτελεί, κατά τον Ramsay, ωνικό τύπο του κολλύριον).¹³

Σε κάθε περίπτωση, αν το μυστήριο του περιεχομένου της συγκεκριμένης επιστολής του Κοραή έχει πλέον κατά τι διαλευκανθεί, το αίνιγμα σχετικά με τη χρήση αλλά και την επιγραφή του νομίσματος φαίνεται να περιμένει ακόμα τον μερακλή αρχαιολόγο που θα το λύσει.

¹³ Βλ. αντίστοιχα: Io. Petri Bellorii, *Notae in numismata tum ephesia tum aliarum urbium apibus insignita*, Ρώμη 1653, σ. 7· Iosephus Eckhel, *Doctrina numorum veterum*, 8 τ., Βιέννη 1892-1898, τ. Η', σ. 317· *Corpus Inscriptionum Graecarum*, Βερολίνο 1877, τ. Δ', σ. 98, αρ. 7362· Barclay V. Head, *Catalogue of the Greek Coins of Ionia* [= BMC Greek (Ionia)], Λονδίνο 1892, σ. 70, αρ. 186-190 και πίν. 11, αρ. 10 και του ίδιου, «Ephesian Tesserae», *The Numismatic Chronical and Journal of the Royal Numismatic Society* 8 (1908) 281-286· Ernest Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, 3 τ., Παρίσι, Ernest Leroux, 1901-1907, τ. Α', σσ. 680-681· W. M. Ramsay, «Anatolica Quaedam», *The Journal of Hellenic Studies* 50.2 (1930) 263-287: 265-266.

Ο χείμαρρος, ο καταρράκτης, η ποίηση

Το ποίημα του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη «Το ξεριζωμένο δέντρο» δημοσιεύτηκε το 1868 στον πρώτο τόμο (*Μνημόσυνα και έτερα ανέκδοτα*) του δίτομου έργου του *Ποιήματα Αριστοτέλους Βαλαωρίτου*.¹ Στην ενδιαφέρουσα εισαγωγή, που είναι ένα ολοκληρωμένο, αυτοτελές και καλογραμμένο κείμενο, ο ποιητής δίνει πληροφορίες για τις αντικειμενικές συνθήκες που κινητοποίησαν την έμπνευσή του. Η Μαδουρή, το μικρό ιδιόκτητο νησί του, βρίσκεται κοντά στην ακτογραμμή της Λευκάδας, ακριβώς απέναντι από το σημείο όπου εκβάλλει τα ύδατά του το ρέμα Δημοσάρι.

Κατά τον Ιανουάριον του 1866 διαμένων εν Μαδουρή, μια εκ των χαρισστάτων Ταφίων νήσων, παρεστάθην θεατής φοβερωτάτης τρικυμίας. [...] Αλλ' εν μέσω των μυκηθμών του πελάγους διεκρίνετο η βροντώδης φωνή του χείμαρρου, όστις, ηγγάζων από των αποτόμων ακρωρειών της Εγκλουβής και κρημιζόμενος από χαράδρας εις βάραθρον, λάβρος και καταστρεπτικός φθάνει διά των κλεισωρειών και κατακλύζει την πεδιάδα σύρων παμμεγέθεις λίθους και προαιώνια δένδρα. Ο χείμαρρος ούτος καλείται Δημοσάρι.

Εν εκείνη τη ημέρα τοιαύτη υπήρξεν η δύναμις και η ορμή των υδάτων του, ώστε από των εκβολών αυτού το ρεύμα, διασχίζον τα θαλάσσια κύματα, έφθανε μέχρι της Μαδουρής και έρριπτεν επί του αιγιαλού μου τα λάφυρα της αρπαγής και του πολέμου του. Μεταξύ δε τούτων και δένδρον πελώριον εκ του γένους των δρυών, κοινώς καλούμενον ρουπάκι, διακρινόμενον διά τε το αγροίκον και την ρωμαλεότητα της φύσεώς του.

Η περιγραφή αυτή θυμίζει το γνωστό δημοτικό τραγούδι που αναφέρεται στα ρέματα που έγιναν χείμαρροι και στον ποταμό που κατέβασε πολύ νερό, παρασύροντας ό,τι έβρισκε στον δρόμο του: μεγάλες πέτρες («λιθάρια ριζωμιά»), «δέντρα ξεριζωμένα», μια μηλιά φορτωμένη με μήλα. Η σκηνή με το ξεριζωμένο δέντρο, που περιγράφει ο Βαλαωρίτης και που έδωσε τον τίτλο στο ποίημά του, αν και φαίνεται ότι προέκυψε από ένα πραγματικό γεγονός, δεν αποκλείεται να οφείλεται παράλληλα και στην απήχηση που είχε βρει μέσα του το γνωστό αυτό τραγούδι, το οποίο πιθανότατα γνώριζε, για τον επιπλέον λόγο ότι μία από τις παραλλαγές του είχε δημοσιευθεί το 1860 στον τόμο *Τραγούδια Ρωμαίικα / Popularia carmina Graecia recentioris* του Arnoldus Passow, υπό τον τίτλο «Οι Κοντογιαναίοι». ² Το δημοτικό τραγούδι ανήκει στην κατηγορία των Κλέφτικων. Ο Βαλαωρίτης έγραψε το δικό του ποίημα για να υμνήσει

Αριστοτέλης Βαλαωρίτης

¹ *Ποιήματα Αριστοτέλους Βαλαωρίτου εκδιδόμενα υπό Παύλου Λάμπρου, τόμος πρώτος, Μνημόσυνα και έτερα ανέκδοτα*, Αθήνησι, Τύποις Λ. Μηλιάδου και Σ. Οικονόμου, 1868, σσ. 189-201.

² Λυψία, In Aedibus B. G. Teubneri, 1860, σσ. 98-99.

τον φυγά Αργύρη, έναν παράνομο αλλά γενναίο Λευκαδίτη, που προδόθηκε από φίλους του. Η φράση του Βαλαωρίτη «σύρων παμμεγέθεις λίθους και προαιώνια δένδρα» μοιάζει με τον τέταρτο στίχο του τραγουδιού:

Συννέφιασεν ο ουρανός, πάλε να βρέξει θέλει,
κατέβασαν τα ρέματα, γεμίζουν τα λαγκάδια,
κατέβασε κι ο Ζάστανος πολύ νερό που φέρνει·
φέρνει λιθάρια ριζωμιά, δέντρα ξεριζωμένα,
φέρνει και μια γλυκομηλιά στα μήλα φορτωμένη·
κι απάνω 'πό τα μήλα της τριά 'δέλφι' αγαπημένα.
το 'ν' ήταν ο γραμματικός, τ' άλλο ο Παναγιώτης,
το τρίτο το καλύτερο ήταν ο καπετάνιος. [...]

Και συνεχίζει ο επτανήσιος ποιητής, εξηγώντας πώς το συγκεκριμένο γεγονός ξύπνησε μέσα του μνήμες και συνειρμούς που οδήγησαν στη δημιουργία του ποιήματος. Στην πραγματικότητα δημιουργεί έναν επιγραμματικό ύμνο στην ποίηση:

Το τυχαίον τούτο συμβάν παρήγαγεν εμοί την ιδέαν του επομένου στιχουργήματος, επομένως δε και της επιγραφής αυτού «Το ξεριζωμένο δέντρο».

Αλλ' η ποίησις, ήτις εν τη τελετή των μυστηρίων αυτής ευκόλως διαπορθημύει απεράντους διαστάσεις και έχει θεόθεν την δύναμιν να συναρμολογή και να συζεύγη αντικείμενα εκ πρώτης αφετηρίας όλως αλλότρια και κατά το φαινόμενον μηδεμίαν έχοντα προς άλληλα σχέσιν, ηθέλησεν εν τη περιπτώσει εκείνη να διεγείρη εν εμοί την μνήμην του Αργύρη προ τεσσαράκοντα ήδη ετών προδοτικώς φονευθέντος, αλλά ζώντος εισέτι εν ταις δημοτικαίς παραδόσεσι και εξυμνουμένου παρά του λαού διά τε την ανδρείαν και το ατίθασσον του χαρακτήρος.

Διαβάζοντας την εισαγωγή του Βαλαωρίτη ήρθε στον νου μου και ένα πολύ μεταγενέστερο κείμενο του Ανδρέα Εμπειρικού, με τίτλο «Αμούρ Αμούρ» (1939), που δημοσιεύτηκε, εν είδει εισαγωγής και αυτό («Αντί προλόγου»), στο βιβλίο του *Γραπτά ή Προσωπική μυθολογία*.³ Η μία εικόνα θυμίζει την άλλη. Ο Εμπειρικός αναφέρεται (υπονοώντας πιθανώς και το ασυνείδητο) σε έναν καταρράκτη που αντίκρισε στην Ελβετία. Εστιάζει στη συνεχή ροή του ορμητικού ρεύματος και συνδέει αυτήν την κίνηση με τον ποιητικό λόγο.⁴ Ο παλαιότερος ποιητής γράφει «παρήγαγεν εμοί την ιδέαν» και ο νεότερος χρησιμοποιεί τη φράση «μού εγέννησε αιφνιδίως μια ιδέα». Η ορμητική κίνηση του νερού συνδέεται και στις δύο περιπτώσεις με τρόπο απρόσμενο αλλά φυσικό με τη λειτουργία της ποίησης.⁵ Γράφει ο Εμπειρικός:

³ Ανδρέας Εμπειρικός, *Γραπτά ή Προσωπική μυθολογία* (1936-1946), Αθήνα, Άγρα, 1988 (Δίφρος, 1960), σσ. 9-29.

⁴ Αναλυτικά στοιχεία για το ποτάμι στην ποίηση του Εμπειρικού και για το συγκεκριμένο κείμενο στη μελέτη της Αθηνάς Ψαροπούλου «Αμούρ, Ευφράτης, Μόσχοβας: Η στιγμή της επιφάνειας και το ποτάμι στην ποίηση του Εμπειρικού», *Πρακτικά 9ου Συνεδρίου μεταπτυχιακών φοιτητών και υποψηφίων διδασκτόρων, Τμήμα Φιλολογίας ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2018*, σσ. 580-592.

⁵ Με ανάλογο τρόπο και στο δημοτικό τραγούδι, οι συνειρμοί οδηγούν σε νοηματικές ατραπούς που δεν έχουν καμία σχέση με την αρχική περιγραφή της ορμητικής κίνησης του νερού. Ίσως, όσα γράφουν εν είδει θεωρίας οι δύο ποιητές είχαν ήδη πραγματωθεί στους «Κοντογιανναίους».

Το θέαμα του καταρράκτου μου εγέννησε αιφνιδίως μια ιδέα. Καθώς έβλεπα τα νερά να πέφτουν από ψηλά και να εξακολουθούν γάργαρα τον δρόμο τους, σκέφθηκα πόσον ενδιαφέρον θα ήτο, αν μπορούσα να χρησιμοποιήσω και στις σφαίρες της ποιητικής δημιουργίας, το ίδιο προτσές που καθιστά το κύλισμα, ή την πτώσι των υδάτων, μια τόσο πλούσια, γοητευτική και αναμφισβήτητη πραγματικότητα, αντί να περιγράψω αυτό το κύλισμα, ή κάποιο άλλο φαινόμενο ή γεγονός, ή κάποιο αίσθημα, ή μια ιδέα, επί τη βάσει σχεδίου ή τύπου, εκ των προτέρων καθωρισμένου.

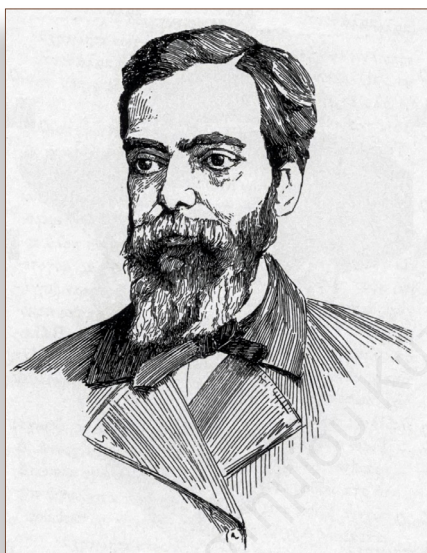
Ανδρέας Εμπερικός

Το μεγαλύτερο ωστόσο ενδιαφέρον δεν βρίσκεται στην εισαγωγή του ποιήματος «Το ξεριζωμένο δέντρο» αλλά στο περιεχόμενό του. Ο διάλογος του αφηγητή με το δέντρο, η σύνδεση του δέντρου με το φυσικό και με το ανθρώπινο περιβάλλον, καθώς και η αντιμετώπισή του ως ανώτερης μορφής ζωής, τουλάχιστον ισότιμης με τον άνθρωπο, δείχνουν ότι ο ποιητής δεν αναφέρεται μόνο σε ένα δέντρο, αλλά πιθανώς στην ίδια τη φύση, με την οποία ο άνθρωπος δεν συνυπάρχει απλώς ή αλληλεπιδρά, αλλά έχει και άμεση αλληλεξάρτηση. Ός έναν βαθμό η ζωή και ο θάνατος του αφηγητή συμβαδίζουν με τη ζωή και τον θάνατο του δέντρου. Με σημερινή ορολογία θα μπορούσαμε να μιλήσουμε και για «οικολογικές ευαισθησίες» του ποιητή. Εάν λάβουμε υπόψη παρόμοιες παραμέτρους, ανοίγονται νέοι ερμηνευτικοί δρόμοι για το συγκεκριμένο ποίημα και επιπλέον αποκτά μεγαλύτερο ειδικό βάρος στο σύνολο του έργου του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη. Ενός έργου που – ίσως άδικα – συνοδεύεται έως σήμερα από τα στερεότυπα ερμηνευτικά και προσληπτικά σχήματα των αναγνωστών του 19ου αιώνα.⁶

⁶ Σε μελέτη του ο Π. Δ. Μαστροδημήτρης αναφέρεται εκτενώς στην άποψη που είχαν για το έργο του Αρ. Βαλαωρίτη οι Κωστής Παλαμάς, Γιάννης Αποστολάκης, Άγγελος Σικελιανός και Γ. Θ. Βαφόπουλος, βλ. «Αριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1879): Ο ιστορικός-εθνικός ποιητής και οι θέσεις της κριτικής», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 31 (1996-1997) 9-34. Στο ίδιο κείμενο (σ. 14) βλ. και αναφορά στη σημασία των «Προλεγόμενων» και των «Σημειώσεων» που συνοδεύουν τα ποιήματα του Βαλαωρίτη.

Διακειμενικές σχέσεις στην «Ψυχολογία συριανού συζύγου» του Εμμ. Ροΐδη

Σε ένα από τα σημειωματάρια του Εμμ. Ροΐδη που βρίσκονται στο ψηφιοποιημένο πλέον αρχείο του στην Ακαδημία Αθηνών, στο σημειωματάριο Μ, σώζεται μια πρώτη γραφή του διηγήματος «Ψυχολογία συριανού συζύγου» κι ένας

Εμμανουήλ Ροΐδης
Σκίτσο από τον Οδυσσέα Φωκά

κατάλογος σύντομων σημειώσεων γι' αυτό, που έχουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, όχι μόνο γιατί επιτρέπουν τη γενετική μελέτη της συγγραφής του διηγήματος, αλλά και γιατί αποκαλύπτουν στοιχεία για τον διακειμενικό διάλογό του με άλλα κείμενα. Ο διακειμενικός αυτός διάλογος θα μας απασχολήσει κυρίως στο παρόν άρθρο. Η πρώτη γραφή καταλαμβάνει τα φύλλα 21ν-41γ και 45ν-57ν, ενώ στο ενδιάμεσο παρεμβάλλονται αποδελτιώσεις φράσεων του Παύλου Νιρβάνα και του Σπυρίδωνα Παγανέλη, οι οποίες θα πρέπει να βρίσκονταν στο σημειωματάριο πριν από τη συγγραφή του διηγήματος.¹ Ωστόσο, στο σημειωματάριο Μ δεν περιλαμβάνεται ολόκληρη η πρώτη γραφή του έργου, καθώς λείπει η αρχή και το τέλος του, που πιθανότατα είχαν γραφτεί σε άλλα σημειωματάρια ή φύλλα χαρτιού που δεν σώζονται. Συγκεκριμένα, διαθέτουμε πε-

ρίπου τα $\frac{3}{4}$ του κειμένου από τη φράση «Όση όμως και αν ήτο η απέχθειά μου κατά των τοιούτων προπαρασκευών ...» (Ε.40) έως «... γαρίδας και παντοία άλλα θαλασσινά» (Ε.54).² Το κείμενο είναι γραμμένο άλλοτε με μελάνι κι άλλοτε με μολύβι, με πολλές διαγραφές, διορθώσεις και αναδιατυπώσεις φράσεων. Ο κατάλογος οκτώ αριθμημένων σημειώσεων βρίσκεται στο τέλος του σημειωμα-

¹ Τα φύλλα των σημειωματάρων και του υπόλοιπου αρχειακού υλικού έχουν αριθμηθεί με κόκκινο μολύβι πιθανότατα από τον Ανδ. Ανδρεάδη ή τον Δημ. Πετροκόκκινο. Στις αρχικές σελίδες του κειμένου υπάρχει αρίθμηση κι από τον ίδιο τον Ροΐδη, ο οποίος έχει σημειώσει στις ζυγές μόνο σελίδες τους αριθμούς 2, 4, 6, 8, 10 και 12.

² Τα γράμματα και οι αριθμοί παραπέμπουν σε τόμο και σελίδα της έκδοσης: Εμμ. Ροΐδης, Άπαντα, τόμ. Α-Ε, φιλολ. επιμ. Άλ. Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1978.

τάριου, στο φύλλο 61π, και περιλαμβάνει στοιχεία προς αξιοποίηση κατά τη συγγραφή του διηγήματος. Ο κατάλογος αυτός θα αποτελέσει την αφιετηρία της έρευνάς μας και παρατίθεται ολόκληρος στη συνέχεια (μέσα σε αγκύλες σημειώνεται η σελίδα της τελικής εκδοχής του διηγήματος στην οποία εντοπίζεται το κάθε στοιχείο):

1. Θάνατος Μισέ Λεγάμενου, του οποίου ήκολούθησα την κηδείαν με περισσότεράν και από αυτόν τόν κληρονόμον του πρὸς τὸν μακαρίτην εὐγνωμοσύνην. (Τὸν ἐκύτταζε ταπεινὰ ὡς καντηλάπτης ἐπίσκοπον.) [E.51]

2. Ζευγάτισμα³ τῆς μαγείρισσας τοῦ Φράγκου ἐπισκόπου, ραβιόλια, νηστήσιμο καπὸνι (ψαροκαπὸνι), κτυπητὸ ἀνθόγαλα. [E.52, 54]

3. Καθὼς τὰ δυστυχ. [ήματα] οὕτω καὶ τὰ εὐτυχήματα δὲν ἔρχονται μόνα. [E.51]

4. Vie Parisienne, νυκτικαί, στολισμοί, Crébillon, Fanfarlo. [E.53]

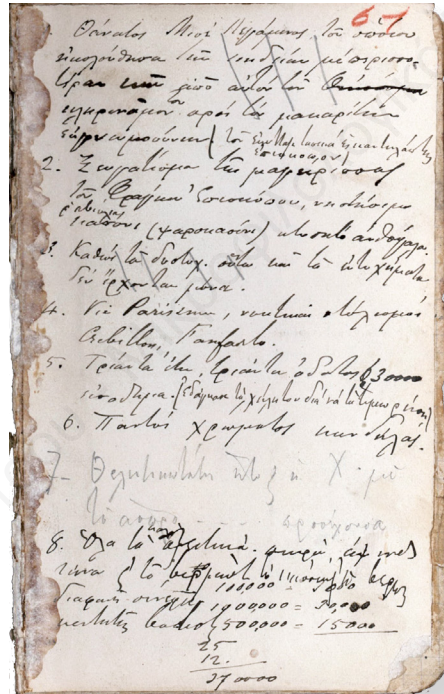
5. Τριάντα ἔτη, τριάντα ὀδόντας, 30.000 εἰσόδημα. (Ἐδάγκασε τὰ χεῖλη του διὰ τὰ τιμωρήση.) [E.55]

6. Παντὸς χρώματος κανδήλας. [E.55]

7. Θελκτικωτάτη ἦτο καὶ ἡ Χ. [ριστίνα] μὲ τὸ ἄσπρο ... προσέχουσα. [E.39]

8. Ὅλα τὰ [2 γραμμὲς δυσανάγνωστες], διαφανῆ σύννεφα κεντητῆς βατίστας. [E.55]⁴

Οι περισσότερες σημειώσεις, με εξαίρεση την έβδομη, αφορούν στοιχεία που εντοπίζονται στο τελευταίο τμήμα του διηγήματος. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως για το ζήτημα που μας απασχολεί εδώ έχει η τέταρτη σημείωση, η οποία απαριθμεί ενέργειες του αφηγητή, αφότου κέρδισε το λαχείο, και στην οποία γίνεται αναφορά στον γάλλο μυθιστοριογράφο του 18ου αι. Claude Prosper Jolyot de Crébillon (1707-1777) και στο διήγημα του Μπωντλαίρ «La Fanfarlo» (1847).⁵

Σημειωματάριο Μ, το φ. 61γ με τις σημειώσεις του Ροΐδη. Πηγή Αρχείο Ροΐδη, Ακαδημία Αθηνών

³ Τη σημασία των λέξεων 'ζευγάτισμα' και 'ζευγατίξω' διευκρινίζει ο ίδιος ο Ροΐδης στο διήγημά του: «Ὁ αὐτὸς πολὺτιμος ἄνθρωπος μ' ἐβοήθησε νὰ ὑφαρπάσω διὰ πλειοδοσίας ἢ, ὡς λέγουν οἱ Συριανοί, νὰ 'ζευγατίσω', τὴν Μιλανέζαν μαγείρισσαν τοῦ ἐπισκόπου τῆς Ἄνω Σύρου» (E.52).

⁴ Παραλλαγή της φράσης «διαφανῆ σύννεφα δαντέλλας» που υπάρχει στο τέλος του διηγήματος.

⁵ Την τέταρτη σημείωση είχε προσέξει και ο Κλέων Παράσχος, ο οποίος την παραθέτει (διαβάζοντας όμως «νυκτικοὶ στολισμοί») κατά την περιγραφή του σημειωματαρίου Μ, σημειώνοντας: «La Fanfarlo είναι ο τίτλος του γνωστού και σχεδόν μοναδικού διηγήματος του Μπωντλαίρ. Να πρόκειται τάχα γι' αυτό;» Βλ. Κλ. Παράσχος, Εμμανουήλ Ροΐδης. Η ζωή, τὸ ἔργο, ἡ εποχὴ του, τόμ. Β', Αθήνα, Αετός, 1950, σ. 227.

Για να κατανοήσουμε με ποιο τρόπο ο Ροΐδης σκόπευε να αξιοποιήσει στο διήγημά του το έργο του Κρεμπιγιόν, θα πρέπει να στραφούμε στην πρώτη γραφή του κειμένου, όπου υπάρχει ένα απόσπασμα που απουσιάζει από την τελική εκδοχή του και στο οποίο γίνεται άμεση αναφορά στον γάλλο μυθιστοριογράφο. Το απόσπασμα βρίσκεται αμέσως μετά την εγγραφή της Χριστίνας ως συνδρομητριας στα περιοδικά *La Chronique Élégante* και *La Vie Parisienne*, από τα οποία πρόκειται να μάθει ότι η αληθινή κομψότητα δεν βρίσκεται στα ακριβά και πολυτελή φορέματα, αλλά «είς τὸ νὰ κρύπτη ὑπὸ ἀπλοῦστερον ὕφασμα ἑκατοντάφραγκα ὑποκάμισα, μεταξίνους περικνημίδας, κεντήματα καὶ δαντέλλας» (Ε.55). Μετά τη φράση αυτή, στα φύλλα 54f-55f, ακολουθεί το εξής απόσπασμα, διαγραμμένο ολόκληρο με μεγάλες κάθετες κυματιστές γραμμές:⁶

Τὰ ἀναγνώσματα ταῦτα καὶ τὰ συγχαρητήριά μου διὰ τὰς προόδους τῆς μετέβαλον εἰς διάστημα ὀλίγων ἑβδομάδων τὴν Χριστίαν εἰς πρότυπον κομψότητος, ὄχι μόνον κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν οὐσίαν. Πρὸς τελειοποίησιν τῆς ἀνατροφῆς αὐτῆς δὲν ἀπέμεναν παρὰ μερικαὶ λεπτομέρειαι τῶν ὁποίων ἦτο κάπως ἀσυμβίβαστος μὲ τὸ ἀξίωμα συζύγου ἢ διδασκαλία. Καὶ τὸν σκόπελον ὅμως τοῦτον κατῴρθωσα νὰ παρακάμψω. Γνωρίζων πόσον ἦτο περιέργη καὶ ὅτι ἐσυνήθιζε νὰ σκαλιζέη εἰς τὸ συρτάρι τοῦ γραφείου μου, ὡσάκις ἐλησμόνουν ἐξερχόμενος τὸ κλειδίον, ἐσκέφθην νὰ κρύψω ἐκεῖ βιβλία τινὰ δυνάμενα νὰ τελειοποιήσουν τὴν ἀνατροφὴν αὐτῆς. Οὐχὶ βεβαίως ἔργα τοῦ Ζολᾶ καὶ τῶν ἄλλων σημερινῶν κοπρολόγων, ἀλλὰ ἐκλεκτὰ τινὰ ἔργα τῶν συγγραφέων τοῦ παρελθόντος, οἱ ὅποιοι γράφοντες διὰ δουκίσσας καὶ μαρκησίας κατῴρθωναν νὰ ἐκφράσωσι καὶ τὰ μᾶλλον δυσέκφραστα μετ' εὐπρεπείας, τὸν Ναὸν τῆς Κνίδου τοῦ Μοντεσκιού, τὸν Σοφᾶν τοῦ Κρεβιλλῶν,

Η τελευταία φράση έχει μείνει μετέωρη, καθώς ο Ροΐδης αλλάζοντας γνώμη αποφάσισε να διαγράψει το κείμενο. Το απόσπασμα θα συμπλήρωνε την επιμόρφωση στα γαλλικά ήθη που προγραμματίζει για τη Χριστίνα ο σύζυγός της, αρχικά μέσω παριζιάνικων περιοδικών ποικίλης ύλης και στη συνέχεια με την ανάγνωση γαλλικών ερωτικών μυθιστορημάτων. Για να κατανοήσουμε όμως πληρέστερα τη λειτουργία του αποσπάσματος, θα πρέπει να δούμε κάπως αναλυτικότερα τα δύο μυθιστορήματα που αναφέρονται σε αυτό.

Το έργο του Μοντεσκιέ *Le Temple de Gnide*, που κυκλοφόρησε ανώνυμα το 1725 και σε αναθεωρημένη έκδοση το 1743, υποτίθεται πως είναι μετάφραση σε πεζό ενός αρχαιοελληνικού ποιήματος, το οποίο ανακαλύφθηκε σε χειρόγραφο που είχε στην κατοχή του κάποιος Έλληνας επίσκοπος.⁷ Το έργο αποτελείται από επτά άσματα και ένα παράρτημα με τίτλο «Céphise et l'Amour» και, παρότι ο ίδιος ο Μοντεσκιέ το αναφέρει ως μυθιστόρημα, έχει χαρακτηριστεί συχνά πεζό

⁶ Το κείμενο δεν μεταγράφεται εδώ διπλωματικά, αλλά ανασυντίθεται με βάση μόνο τις τελικές επιλογές του Ροΐδη και χωρίς τις πολλές διαγραφές του.

⁷ Στη βιβλιοθήκη του Ροΐδη σώζονται δύο τόμοι με έργα του Μοντεσκιέ από τις εκδόσεις Firmin Didot. Ο ένας του 1862 περιέχει το *De l'esprit des lois*, κι ο άλλος του 1864 τα έργα *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, *Dissertation sur la politique des Romains dans la religion*, *Dialogue de Sylla et d'Eucrate*, *Lysimaque*, *Pensées diverses*, και τα μυθιστορήματα *Lettres persanes*, *Le Temple de Gnide*, *Arsace et Isménie*. Για τα βιβλία της βιβλιοθήκης του Ροΐδη, βλ. Π. Θ. Γεροντόπουλος, *Η χαμένη βιβλιοθήκη του Ροΐδη*, Αθήνα 2016 και τον ηλεκτρονικό κατάλογο (OPAC) της Βιβλιοθήκης της Ακαδημίας Αθηνών.

ποίημα. Εντάσσεται στη λογοτεχνική τάση της *préciosité*, η οποία αναπτύχθηκε κατά τον 17ο αι. στα γαλλικά αριστοκρατικά σαλόνια, από γυναίκες κυρίως συγγραφείς, με κύριο χαρακτηριστικό της την *galanterie*, την εκλέπτυνση των συναισθημάτων και της λογοτεχνικής έκφρασης. Το *roman précieux* υιοθέτησε συχνά μια νεοπλατωνική και εξιδανικευμένη αντίληψη για τον έρωτα αντιμετωπίζοντάς τον περισσότερο ως πνευματική παρά ως φυσική ένωση και εξυμνώντας τον με τη χρήση μυθολογικών αλληγοριών και στοιχείων της βουκολικής παράδοσης, κάτι που ισχύει και για το μυθιστόρημα του Μοντεσκιέ, στο οποίο εμφανίζονται όλα τα στερεότυπα στοιχεία της βουκολικής ευτοπίας (*locus amoenus*): ειδυλλιακά τοπία, άλση, σπήλαια, εξιδανικευμένοι εραστές, νύμφες, σάτυροι, κλπ.⁸ Ο Μοντεσκιέ έγραψε το έργο για χάρη της *Mademoiselle de Clermont*, στο σαλόνι της οποίας σύχναζε εκείνη την εποχή και όπου διαβάστηκε για πρώτη φορά το μυθιστόρημα.⁹ Στόχος του, όπως σημειώνει στον πρόλογο της αναθεωρημένης έκδοσης, είναι να δείξει πως η ευτυχία βασίζεται στα συναισθήματα της καρδιάς και όχι στις απολαύσεις των αισθήσεων (*voir que nous sommes heureux par les sentiments du cœur et non pas par les plaisirs des sens*). Γι' αυτό στα τρία πρώτα άσματα περιγράφεται η λατρεία της Αφροδίτης στον ναό της στην Κνίδα της Καρίας και εξυμνείται ο αγνός και ιδανικός έρωτας, στον οποίο αντιστιχτικά αντιπαρατίθεται στο τέταρτο άσμα ο ηδονισμός και η μαλθακότητα της Σύβαρης, της ιδιαίτερης πατρίδας του αφηγητή. Ο αφηγηματικός ιστός του έργου είναι εξαιρετικά ισχνός. Ο ανώνυμος αφηγητής εγκαταλείπει την πατρίδα του και περιπλανιέται αναζητώντας τον αληθινό έρωτα, ώσπου καταλήγει στην Κνίδα και ερωτεύεται τη Θέμιρα· εκεί επίσης γίνεται φίλος με τον Αριστέα, ο οποίος είναι ερωτευμένος με την Καμίλλη. Το βασικό επεισόδιο στους έρωτες των δύο φίλων είναι μια έντονη κρίση ζήλειας, την οποία καταφέρνουν να ξεπεράσουν και να ενωθούν ξανά με τις αγαπημένες τους. Το παράρτημα είναι αυτόνομο και περιγράφει σε ανακρεόντσιο ύφος πώς η Κήφισα, πετυχαίνοντας κοιμισμένο τον Έρωτα, του κόβει τα φτερά, για να μην είναι πλέον άστατος και άπιστος· χωρίς αποτέλεσμα όμως, γιατί αυτά γρήγορα ξαναφυτρώνουν.

⁸ Για το γαλλικό μυθιστόρημα κατά τον 17^ο αι. βλ. C. Moyes, «Seventeenth-century prose narrative» και E. C. Goldsmith, «Seventeenth-century women writers», στο W. Burgwinkle, N. Hammond και E. Wilson (επιμ.), *The Cambridge History of French Literature*, Οξφόρδη, Cambridge University Press, 2011, σσ. 323-332 και 305-315. Για τη σχέση του συγκεκριμένου έργου του Μοντεσκιέ με την αισθητική της *préciosité* και της *galanterie* βλ. Carole Dornier, «Montesquieu et l'esthétique galante», *Revue Montesquieu* 5 (2001) 5-21. URL: <http://montesquieu.ens-lyon.fr/spip.php?article374>.

⁹ Από την άποψη αυτή το μυθιστόρημα ανήκει στην κατηγορία των ευκαιριακών έργων ποιήλου περιεχομένου (*pièces fugitives*), που παράγονταν στα γαλλικά σαλόνια του 18^{ου} αι. και συνήθως κυκλοφορούσαν χειρόγραφα. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ροΐδης είχε στη βιβλιοθήκη του κι άλλα τέτοια δημιουργήματα των σαλονιών, όπως τέσσερις τόμους από την πεντάτομη ανθολογία των *Blin de Sainmore* και *Luneau de Boisjermain, Élite de poésies fugitives*, Λονδίνο 1764-1770. Επίσης, το ανώνυμο *Journée de l'amour, ou Heures de Cythere*, Gnidé 1776, το οποίο είναι αφιερωμένο στη λατρεία του έρωτα συνδυάζοντας ποίηση και πρόζα και είναι συλλογικό δημιούργημα του σαλονιού της *Constance de Lowendal*, κόμισσας *Turpin de Crissé*, στο οποίο εκτός από την ίδια συνεργάστηκαν ο στενός φίλος της *αββάς Voisenon*, ο λιμπρετίστας *Nicolas-François Guillard*, ο θεατρικός συγγραφέας *Charles-Simon Favart*, ο ζωγράφος *Nicolas Antoine Taunay* και ο χαράκτης *Charles-François-Adrien Macret*. Για τα έργα αυτού του είδους βλ. *Antoine Lilti, The World of the Salons: Sociability and Worldliness in Eighteenth-century Paris*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2015, σσ. 155-162.

Ο Claude-Prosper Jolyot de Crébillon, γνωστός και ως Crébillon fils, είναι ένας από τους πρώτους διαμορφωτές κι από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του γαλλικού ελευθέριου μυθιστορήματος (roman libertin), το οποίο γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη και διάδοση κατά τον 18^ο αι. Το ελευθέριο μυθιστόρημα, συχνά με τη μορφή κοινωνικής ή πολιτικής σάτιρας, περιγράφει την ελευθεριότητα των αριστοκρατικών κυρίως κύκλων, στους οποίους το κυνήγι της εφήμερης σεξουαλικής απόλαυσης έχει γίνει αυτοσκοπός. Στο πλαίσιο αυτό αναλύει τους μηχανισμούς των ανθρώπινων παθών και των ερωτικών σχέσεων των δύο φύλων με αρκετό κυνισμό, καθώς οι ελευθέριοι ήρωες εμφανίζονται να λειτουργούν εγωιστικά και να αξιοποιούν ποικίλες στρατηγικές αποπλάνησης, εξαπάτησης, υποκρισίας και χειραγώγησης.¹⁰ Το έργο του Κρεμπιγιόν *Le Sopha, conte moral* (γραμμένο το 1737, δημοσιεύτηκε το 1742), σατιρίζοντας τα ερωτικά ήθη της αριστοκρατίας αποτελεί τυπικό δείγμα του είδους και με την τεράστια επιτυχία που γνώρισε άσκησε σημαντική επιρροή.¹¹ Για να αποφύγει τα προβλήματα με τις αρχές, ο Κρεμπιγιόν τοποθέτησε την υπόθεση της μυθιστορηματικής σάτιράς του σε ένα εξωτικό περιβάλλον, στο παλάτι του σουλτάνου της Ινδίας Σαχ-Μπαχάμ, μια τακτική που είχε χρησιμοποιήσει και προηγουμένως στο έργο του *Tanzai et Néadarné ou L'Écumoire, histoire japonaise* (1734), και η οποία υπήρξε αρκετά δημοφιλής τόσο στα ελευθέρια μυθιστορήματα (π.χ. *Angola, histoire indienne* του La Morlière, *Le Sultan Misapouf et la Princesse Grisemine* του Voisenon, *Les bijoux indiscrets* του Ντιντερό, έργα με έντονη την επιρροή του Κρεμπιγιόν), όσο και σε άλλα έργα του 18^{ου} αι. (π.χ. *Περσικές επιστολές* του Μοντεσκιέ, *Ζαντίγκ* του Βολταίρου).¹² Παράλληλα, η αφηγηματική δομή του μυθιστορήματος έχει ως πρότυπο τις *Χίλιες και μια νύχτες*, αξιοποιώντας την πρακτική των εγκιβωτισμένων διηγήσεων. Ο σουλτάνος Σαχ-Μπαχάμ (εγγονός του σουλτάνου Σαχ-Ριάρ και της Σεχραζάντ από τις *Χίλιες και μια νύχτες*),

¹⁰ Ο αναγκαστικά σχηματικός αυτός ορισμός δεν αποδίδει πλήρως την πολυμορφία του roman libertin στη διαδρομή του από τον Κρεμπιγιόν ως τον Μαρκήσιο ντε Σαντ. Θα πρέπει π.χ. να αναφερθεί πως υπάρχουν και έργα που θεματικά εστιάζουν στην ελευθεριότητα του κλήρου ή των λαϊκών στρωμάτων· έργα που είναι πιο υπαινικτικά στις ερωτικές περιγραφές κι άλλα που ανήκουν στην κατηγορία της πορνογραφίας· έργα που σατιρίζουν την ερωτική ελευθεριότητα κι άλλα που επιχειρούν να της προσφέρουν φιλοσοφική θεμελίωση. Για το γαλλικό μυθιστόρημα του 18^{ου} αι. και ειδικότερα για το roman libertin βλ. πρόχειρα τα κεφάλαια W. Edmiston, «The eighteenth-century novel», R. Howells, «The eighteenth-century conte» και T. Wynn, «Libertinage» στο *The Cambridge History of French Literature*, ό.π., σσ. 359-368, 369-377, 412-419. Βλ. επίσης την εισαγωγή της Αγγελικής Τσέλιου με τίτλο «Η ελευθερία λογοτεχνία του γαλλικού δέκατου όγδοου αιώνα» στο Κρεμπιγιόν (υιός), *Ο Σοφάς. Παραμύθι περί ηθικής*, εισ.-μτφρ. Αγ. Τσέλιου, Αθήνα, Δελφίνι, 1995, σσ. 7-27. Για τη σημασιολογική εξέλιξη των γαλλικών όρων libertin και libertinage, οι οποίοι κατά τον 17^ο αι. σχετίζονταν περισσότερο με την ελευθερία της σκέψης, την αυτονομία από αυθεντίες και μια φιλοσοφία υλιστική και επικούρεια, για να καταλήξουν στον 18^ο αι. να υποδηλώνουν κυρίως την έκλυση των ηθών, βλ. Michel Delon, «Débauche, Libertinage», στο R. Reichardt και H.-J. Lüsebrink (επιμ.), *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820*, Heft 13, Μόναχο 1992, σσ. 7-45.

¹¹ Ο Ροΐδης είχε στη βιβλιοθήκη του ένα αντίτυπο της πρώτης έκδοσης του *Σοφά*.

¹² Ωστόσο το αναγνωστικό κοινό, συνηθισμένο να επιχειρεί την αποκοιδικοποίηση παρόμοιων έργων, θεώρησε ότι αναγνωρίζει τον Λουδοβίκο ΙΕ' στον βαρυστημένο, δεσποτικό κι ανόητο σουλτάνο κι άλλους ευγενείς σε άλλα πρόσωπα του μυθιστορήματος, με αποτέλεσμα ο Κρεμπιγιόν να εξοριστεί από το Παρίσι. Η εξορία του ανακλήθηκε μετά από τρεις περίπου μήνες, καθώς ισχυρίστηκε ότι το έργο κυκλοφόρησε παρά τη θέλησή του.

για να διασκεδάσει την πλήξη του, ζητά από τον αυλικό Αμαντζέι να διηγηθεί εξωτικά παραμύθια κι εκείνος αφηγείται μια σειρά από ερωτικές περιπέτειες, τις οποίες είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει όταν, σε μια από τις προηγούμενες ζωές του, ο Βράχμα καταδίκασε την ψυχή του να κατοικεί μέσα σε σοφάδες, έχοντας τη δυνατότητα να μετακινείται κατά βούληση από σοφά σε σοφά, μέχρις ότου δύο παρθένοι εραστές να έχουν πάνω του την πρώτη τους ερωτική επαφή, προϋπόθεση που έθεσε ο Βράχμα προκειμένου να απελευθερωθεί η ψυχή του. Οι εγκιβωτισμένες αφηγήσεις του Αμαντζέι περιλαμβάνουν τις ερωτικές περιπέτειες επτά γυναικών: της Φατμέ, της Αμίν, της Φενίμ, της Αλμαϊδας, της Ζεφίδας, της Ζούλικας και της Ζεινίδας. Σε αυτές θα πρέπει να προστεθεί και η σύντομη αναφορά σε μια όγδοη ανώνυμη γυναίκα, η οποία ωστόσο δεν διαθέτει εραστές και γι' αυτό κινεί ελάχιστα το ενδιαφέρον του Αμαντζέι. Η ψυχή του τελικά απελευθερώνεται με την τελευταία ερωτική ιστορία των παρθένων εφήβων Φηλέα και Ζεινίδας. Η αφήγηση συχνά διακόπτεται από τις ανυπόμονες ερωτήσεις και τα άστοχα σχόλια του σουλτάνου, μιας φιγούρας συγχρόνως δεσποτικής και κωμικής, που αντιπροσωπεύουν την κριτική του μέσου αναγνώστη για τα μυθιστορήματα. Ο Αμαντζέι επιχειρεί να δικαιολογήσει τις αφηγηματικές επιλογές του (και κατ' επέκταση τις επιλογές του Κρεμπιγιόν), συνεπικουρούμενος από τις πνευματώδεις και ειρωνικές προς τον σουλτάνο παρατηρήσεις της σουλτάνας.

Μέσα σε αυτό το αφηγηματικό πλαίσιο ο Κρεμπιγιόν εντάσσει ένα πανόραμα ερωτικών συμπεριφορών και μια ποικιλία χαρακτήρων: υψηλόβαθμους κρατικούς αξιωματούχους, βραχμάνους, αλαζόνες θεοσεβούμενους, φιλάρεσκους αριστοκράτισσες και ελευθέριους αριστοκράτες, υποκρίτριες συζύγους, χορεύτριες, εφήβους κλπ., που όλοι (με εξαίρεση την ανώνυμη ενάρετη) αναζητούν την ερωτική απόλαυση, άλλοι με περισσότερη κι άλλοι με λιγότερη ελευθεριότητα. Υπάρχουν πρόσωπα που ο έρωτάς τους είναι πιο ειλικρινής, όπως το αμοιβαία ερωτευμένο ζευγάρι της Φενίμ και του Ζουλμά, οι έφηβοι Ζεινίδα και Φηλέας ή η Ζεφίδα που είναι πραγματικά ερωτευμένη με τον ελευθέριο αλλά ανίκανο Μαζουλχίμ. Ωστόσο, οι πιο ελευθέριοι και υποκριτικοί χαρακτήρες στις περιπέτειες της Φατμέ, της Αμίν, της Αλμαϊδας και της Ζούλικας αναλύονται σε μεγαλύτερο βάθος και καλύπτουν πολύ μεγαλύτερο μέρος της αφήγησης. Αρκεί να αναφερθεί πως η περιπέτεια της φιλάρεσκης Ζούλικας, που τελικά ταπεινώνεται από τον εραστή της Μαζουλχίμ και τον δεξιοτέχνη στην χειραγωγήση φίλο του Νασή, καλύπτει σχεδόν το μισό έργο. Ο Κρεμπιγιόν επιμένει ιδιαίτερα στην ψυχολογική ανάλυση των ηρώων του και στην αποκάλυψη των μηχανισμών που διέπουν τις σχέσεις των δύο φύλων: φιλαρέσκεια, ματαιοδοξία, συμφέρον, εγωισμός, υποκρισία κλπ.

Ο συριανός σύζυγος επιδιώκει, όπως λέει, με την ανάγνωση των συγκεκριμένων έργων να ολοκληρώσει την ανατροφή της συζύγου του, δηλ. να την κάνει «έκτάκτου ποιότητας έρωμένην» για τον ίδιο, επιδίωξη που υλοποιείται στο τέλος του διηγήματος.¹³ Από τα παριζιάνικα περιοδικά ποικίλης ύλης η Χριστίνα

¹³ Για τη λειτουργία της ανάγνωσης μυθιστορημάτων από μυθιστορηματικούς ήρωες βλ. το άρθρο

θα διδαχθεί τη γαλλική κομψότητα, ενώ τα γαλλικά ερωτικά μυθιστορήματα, που αντιπροσωπεύονται στο απόσπασμα από δύο έργα διαφορετικών λογοτεχνικών τάσεων, μιας που εξιδανικεύει τον έρωτα και μιας που θεματοποιεί την ερωτική ελευθεριότητα, θα την εξοικειώσουν με τα γαλλικά ερωτικά ήθη. Έτσι η φιλαρέσκειά της θα αποκτήσει τη φινέτσα της παριζιάνικης coquetterie. Ωστόσο, ο συριανός σύζυγος φαίνεται να μην λαμβάνει υπόψη του ότι η ανάγνωση του μυθιστορήματος του Κρεμπιγιόν θα μπορούσε να αυξήσει για τον ίδιο τον κίνδυνο της συζυγικής απιστίας. Μπορούμε να υποθέσουμε πως αυτό συμβαίνει, επειδή ίσως εστιάζει περισσότερο στον σατιρικό χαρακτήρα του έργου, πιστεύοντας πως η ανάγνωσή του θα μπορούσε να προειδοποιήσει τη Χριστίνα για τους κινδύνους που ενέχει η γυναικεία φιλαρέσκεια όταν ξεπερνά κάποια όρια, καθώς στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα οι περιπέτειες των πιο ελευθέρων γυναικών έχουν άσχημη κατάληξη: θάνατος από το χέρι του συζύγου, εγκατάλειψη, ταπείνωση και εκβιασμός.¹⁴ Θα πρέπει όμως να λάβουμε υπόψη μας ότι, παρόλο που και οι ίδιοι οι συγγραφείς των romans libertins προβάλλουν συχνά για τα έργα τους παρόμοιους ηθικολογικούς ή σατιρικούς στόχους, είναι βέβαιο ότι οι αναγνώστες τους δεν τα προσλάμβαναν πάντα έτσι.¹⁵

Ο Ροΐδης δικαιολογεί την προτίμηση του συριανού συζύγου για τα έργα του Μοντεσκιέ και του Κρεμπιγιόν σε σχέση με τα μυθιστορήματα του Ζολά και των συγχρόνων του «κοπρολόγων» νατουραλιστών επιμένοντας κυρίως στο ζήτημα της έκφρασης και της γλώσσας.¹⁶ Είναι αλήθεια ότι και τα δύο έργα, παρά τις σημαντικές διαφορές τους, διακρίνονται για την εκλεπτυσμένη γλώσσα τους, η οποία συχνά φτάνει στα όρια της εκζήτησης στις ερωτικές περιγραφές, όπου επιστρατεύονται μεταφορές, μετωνυμίες, αλληγορίες, περιφράσεις, υπονοούμενα, αποσιωπήσεις, κι όλο το υπόλοιπο οπλοστάσιο της ρητορικής, με αποτέλεσμα ενίοτε τα πράγματα να είναι αρκετά ασαφή για τον αναγνώστη. Η επικέντρωση στην τροπικότητα και τη ρητορική σκευή της γλώσσας είναι ενδεικτική των αισθητικών προτιμήσεων του Ροΐδη και συνάδει και με τη δική του συγγραφική πρακτική. Ωστόσο, η εκλεπτυσμένη γλώσσα αρκετών ελευθέρων μυθιστορημάτων δεν εμπόδισε το αναγνωστικό κοινό του 18^{ου} αι. να τα προσλάβει συχνά ως ανήθικα και πιθανότατα κι ο ίδιος ο Ροΐδης μάλλον δύσκολα θα έπειθε τους αναγνώστες της εποχής του ότι είναι επαρκής λόγος για να τα θεωρήσουν ευπρεπέστερα από τα έργα του Ζολά. Άλλωστε, είναι κάπως αντιφατικό και το γεγονός ότι ο συριανός σύζυγος αφενός θεωρεί τα μυθιστορήματα αυτά ευπρεπή αναγνώσματα, αφετέρου όμως κρίνει απρεπές να τα προσφέρει ο ίδιος στη

θηρο της Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Αναγνώστες μυθιστορημάτων στα μυθιστορήματα του Ξενοπούλου», *Ελληνικά* 46 (1996) 347-362.

¹⁴ Στο roman libertin οι ελευθέριες γυναίκες, σε αντίθεση με τους ελευθέριους άντρες οι οποίοι εμφανίζονται απελευθερωμένοι από τις κοινωνικές συμβάσεις, οφείλουν να λειτουργούν μέσα στα όρια της κοινωνικής ευπρέπειας, αλλιώς κινδυνεύουν να υποστούν τις συνέπειες της ελευθεριότητάς τους. Βλ. Wynn, ό.π., σσ. 418-9.

¹⁵ Βλ. Michel Delon, ό.π., σ. 17: «Die meisten dieser Texte besitzen eine moralisierende Intention, wurden aber nicht immer so gelesen».

¹⁶ Σε μια διαγραμμένη εκδοχή της φράσης ο Ροΐδης αναφέρει μαζί με τον Ζολά και τον Catulle Mendès (φ. 55r).

γυναίκα του και μεθοδεύει την τυχαία εύρεσή τους από εκείνη. Ίσως γι' αυτούς του λόγους τελικά ο Ροΐδης να αποφάσισε να διαγράψει το συγκεκριμένο απόσπασμα από το διήγημα.

Όσον αφορά τον Ζολά, που αναφέρεται επίσης στο απόσπασμα, ο Ροΐδης και σε άλλες περιπτώσεις έχει εκφράσει την αρνητική γνώμη του για το πεζογραφικό του έργο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν καταρχάς κάποια σχόλιά του για το ύφος του γάλλου πεζογράφου. Στο άρθρο του για τη μετάφραση του έργου του Ντοστογιέφσκι *Έγκλημα και Τιμωρία* αναφέρει ως χαρακτηριστικά των μυθιστορημάτων του Ζολά και του Ντωντέ «τὴν ἀσυναρτησίαν τῆς πλοκῆς» και «τὴν ἀποπνίγουσαν ἐνίοτε τὸ αἶσθημα ὑπερβολικὴν ἐπιτέχνησιν τοῦ ὕφους» (Γ.347), ενώ στο κείμενό του «Αἱ γράφουσαι Ἑλληνίδες» σημειώνει ότι ο Ζολά και ο Ταιν δεν διαθέτουν «γυναικεῖαν λεπτότητα αἰσθήματος καὶ φιλοκαλίαν ὕφους», χαρακτηριστικά στα οποία οφείλουν την επιτυχία τους άλλοι συγγραφείς, όπως ο Ανατόλ Φρανς, ο Ντωντέ, ο Ρενάν, κ.ά. (Ε.124). Γίνεται έτσι σαφέστερη η σύγκριση που επιχειρείται στο διαγραμμένο απόσπασμα: το ύφος του Ζολά, αν και υπερβολικά επεξεργασμένο, δεν είναι φιλόκαλο, γιατί στερείται τη γυναικεῖα λεπτότητα του αισθήματος, που έχουν τα μυθιστορήματα του 18ου αι. Μειωτική είναι και η σύγκριση του Ζολά με άλλους λογοτέχνες. Συγκρίνοντάς τον με τον Ντοστογιέφσκι αναφέρει: «ἂν ὁ Ζολά, ὁ Δωδέ, ὁ Γονκούρ καὶ ὁ Μωπασσάν ἀφαιροῦσιν ἀπὸ τῶν ἡρώων καὶ ἡρωίδων αὐτῶν τὸ ἔνδυμα, ἐνίοτε δὲ καὶ τὸ ὑποκάμισον, ὁ Δοστογιέφσκη ἀφαιρεῖ αὐτὸ τὸ δέρμα» (Γ.345), ενώ στην «Ιστορία μιας γάτας» κρίνει πως τα μυθιστορήματα του Αλέξανδρου Δουμά πατρὸς είναι ανώτερα από «τὰ ψυχολογήματα τοῦ Βουρζὲ καὶ τὰ φυσιολογήματα τοῦ Ζολᾶ» (Δ.399).¹⁷

Ο Ροΐδης, ο οποίος ήταν εξαιρετικός γνώστης της γαλλικής λογοτεχνίας, φαίνεται πως είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ελεύθεριο μυθιστόρημα του 18ου αι., αν κρίνουμε από το γεγονός ότι στη βιβλιοθήκη του σώζονται αρκετά έργα του συγκεκριμένου είδους.¹⁸ Εκτός από τον Σοφά, διέθετε αρκετά ακόμη έργα του Κρεμπιγιόν: *Les Égaréments du cœur et de l'esprit, ou Mémoires de M. de Meilcour* (σε τρία μέρη 1736-1738)· *Tanzai et Néadarné ou L'Écumoire, histoire japonaise* (1734)· *Lettres de la marquise de M*** au comte de R**** (1732)· *Le Sylphe, ou Songe de Madame de R***, écrit par elle-même à Madame de S**** (1730)· *La Nuit et le moment, ou Les matines de Cythère* (1755).¹⁹ Επίσης, έργα των Pierre Choderlos de Laclos, *Les Liaisons dangereuses* (1782)· Jean-Baptiste Louvet de Couvray, *Une année de la vie du chevalier de Faublas* (1786), *Six semaines de la vie du*

¹⁷ Ο Ζολά αναφέρεται και στο «Εγχειρίδιον διηγηματογραφίας», όπου σατιρίζονται οι ρεαλιστές και οι νατουραλιστές πεζογράφοι (Ε.355).

¹⁸ Ο Ροΐδης είχε επίσης ενδιαφερθεί και για κάποιους ελευθέριους στοχαστές του 17^{ου} αι., όπως ο Charles de Saint-Évremond, ο Cyrano de Bergerac και ο Théophile de Viau. Από τους δύο πρώτους είχε στη βιβλιοθήκη του μεγάλο μέρος του έργου τους, ενώ για τον ποιητή Théophile de Viau είχε το έργο του Théophile Gautier, *Les Grotesques*, στο οποίο επιχειρείται η επαναξιολόγηση του έργου του συγκεκριμένου ποιητή, καθώς και άλλων προκλασικών ποιητών.

¹⁹ Ο Ροΐδης είχε στη βιβλιοθήκη του τα έργα *Le Sopha* και *Les Égaréments du cœur et de l'esprit* στην πρώτη έκδοσή τους· το *La Nuit et le moment* σε μια έκδοση του 1771 και τα υπόλοιπα τρία στον δεύτερο τόμο της σειράς *Collection complète des oeuvres de M. de Crébillon fils*, 1772.

chevalier de Faublas (1788), *La Fin des amours du chevalier de Faublas* (1790)²⁰ Andréa de Nerciat, *Le Diable au corps, œuvre posthume du très recommandable docteur Cazzoné, membre extraordinaire de la joyeuse Faculté phallo-coïto-pygo-glottonomique* (1803-1810· μεταθανάτια δημοσίευση, γράφτηκε το 1786). Είχε ακόμη το μυθιστόρημα της φίλης του Ντιντερό Madeleine de Puisieux, *L'Éducation du marquis de ***, ou Mémoires de la comtesse de Zurlac* (1753), το οποίο αφηγείται την αισθηματική αγωγή του νεαρού μαρκήσιου, αναπτύσσοντας έντονο διάλογο με το έργο του Κρεμπιγιόν *Les Égaréments du cœur et de l'esprit*. Αν και δεν πρόκειται για μυθιστόρημα, σε ελεύθερο κλίμα κινείται και η τετράτομη ανθολογία του Claude-François-Xavier Mercier, *Manuel des boudoirs, ou*

Πορτρέτο του Claude Prosper Jolyot de Crébillon (1707-1777) από τον Jean-Baptiste André Gautier-Dagoty

Essais érotiques sur les D^{lles} d'Athènes (1787, ο Ροΐδης είχε μόνο τον δεύτερο τόμο), που τα ποικίλα περιεχόμενά της περιλαμβάνουν μεταφράσεις αρχαιοελληνικών έργων, όπως οι *Εταιρικοί διάλογοι* του Λουκιανού και οι *Ερωτικές επιστολές* του Αρισταίνετου, εγκυκλοπαιδικά άρθρα για τις εταιρίες της αρχαιότητας, δοκίμια για τον έρωτα, τις γυναίκες, τον γάμο, την πολυγαμία, τη μοιχεία, την πορνεία, διάφορες σεξουαλικές παρεκκλίσεις, κλπ.²¹

Τα στοιχεία αυτά πιστοποιούν ότι ο Ροΐδης κάποια εποχή υπήρξε αρκετά συστηματικός αναγνώστης ελευθέρων μυθιστορημάτων και μας επιτρέπουν να θέσουμε το ερώτημα σε τι βαθμό το συγκεκριμένο διήγημά του, καθώς και άλλα έργα του όπως η *Πάπισσα Ιωάννα*, ενδέχεται να διαλέγονται με το *roman libertin*.²² Καταρχάς, αξίζει να προσεχθεί μια λεπτομέρεια, η οποία θα μπορούσε να εκληφθεί και ως έμμεση αναφορά στον *Σοφά* του Κρεμπιγιόν: η ερωτική σκηνή κατά τη διάρκεια της καταιγίδας, που είναι και η μόνη που περιγράφεται στο διήγη-

²⁰ Ο Ροΐδης είχε στην κατοχή του μια δίτομη έκδοση, χωρίς χρονολογία, από τις εκδόσεις Lavi-gne με τίτλο *Histoire du chevalier de Faublas*, στην οποία συμπεριλαμβάνονται και τα τρία έργα, που αποτελούν το ένα συνέχεια του άλλου.

²¹ Αν και εντάσσεται μερικές φορές στην ερωτογραφία του 18^{ου} αι., δεν είναι απόλυτα σχετικό το πεντάτομο έργο του Guillaume Imbert de Boudeaux, *La Chronique scandaleuse, ou Mémoires pour servir à l'histoire des mœurs de la génération présente* (1783-1791), του οποίου τέσσερις τόμους είχε στη βιβλιοθήκη του ο Ροΐδης. Στο έργο ανθολογούνται άρθρα που ο Imbert είχε δημοσιεύσει αρχικά στην εβδομαδιαία εφημερίδα *Correspondance littéraire secrète* (1775-1793). Πρόκειται για ανεκδοτολογικού χαρακτήρα αφηγήσεις με θέματα κοινωνικά, λογοτεχνικά, πολιτικά, κλπ., αρκετές από τις οποίες έχουν και ερωτικό περιεχόμενο. Το έργο επανεκδόθηκε από τον Octave Uzanne στα 1879.

²² Τα μυθιστορήματα αυτά θα πρέπει να τα είχε αγοράσει μάλλον πριν την απώλεια της περιουσίας του στα 1873, όταν είχε ακόμη χρήματα για να προμηθευτεί αυτές τις παλιές και μάλλον δυσεύρετες εκδόσεις του 18^{ου} αι.

μα, τοποθετείται πάνω σε έναν σοφά, όπως συμβαίνει και με όλες τις ερωτικές συνευρέσεις στο ομώνυμο μυθιστόρημα του Κρεμπιγιόν. Ένας πιο ουσιαστικός όμως διάλογος με τα ελευθέρια μυθιστορήματα και ειδικότερα με τον Σοφά, μπορεί να εντοπιστεί στον κυνισμό με τον οποίο ο συριανός σύζυγος αναλύει τις σχέσεις των δύο φύλων, εστιάζοντας στη φιλαρέσκεια, τον εγωισμό, την υποκρισία και το συμφέρον. Όπως συμβαίνει συχνά με τους ελευθέριους ήρωες, η κυνική αυτή γνώση του προσφέρει πλεονεκτήματα στη σχέση του με τη γυναίκα του: μπορεί να κατανοεί τη συμπεριφορά της και, ελέγχοντας τις παρορμήσεις του, να επιστρατεύει ποικίλες στρατηγικές, προκειμένου να διαχειριστεί προς όφελός του τη φιλαρέσκειά της. Ο κυνισμός του εκδηλώνεται ήδη από την αρχή του διηγήματος, όταν δηλώνει πως «Τὴν Χριστινάν τὴν ἐπῆρα καθὼς παίρνει κανεὶς κινῖνον διὰ ν' ἀπαλλαχθῆ ἀπὸ τὸν πυρετόν» (Ε.38). Γίνεται όμως πιο έκδηλος από τη στιγμή που η φιλάρεσκη συμπεριφορά της γυναίκας του ξυπνάει μέσα του τη ζήλεια κι αρχίζει να υιοθετεί στρατηγικές απόκρυψης. Έτσι αποκρύπτει τα ψυχικά βάσανα που του προκαλεί η ζήλεια και προσποιείται ότι υποφέρει σωματικά, επειδή γνωρίζει πως κάθε αποκάλυψη θα ήταν επιζήμια για τον ίδιο: «Κάλλιστα τῷ ὄντι ἐγνώριζα ὅτι ὅλα δύναται γυνὴ νὰ συγχωρήσῃ, καὶ ἀπιστίας, καὶ ὕβρεις, καὶ ξύλον καὶ πᾶν ἄλλο, πλην ἐνὸς μόνου, τὸ νὰ τὴν ἀγαπᾷ τις περισσότερον παρ' ὅσον τῆς ἀξίζει. Εἰς τὸν διαπράξαντα τὴν ἀνοησίαν νὰ ὁμολογήσῃ εἰς γυναῖκα πόσον ἐξ αἰτίας τῆς ὑποφέρει δὲν ἀπομένει ἄλλο νὰ πράξῃ, παρὰ νὰ χωρισθῆ αὐτῆς αὐθημερόν ἢ νὰ ὑπάγῃ νὰ πέσῃ εἰς τὴν θάλασσαν μὲ πέτραν εἰς τὸν λαμόν» (Ε.48). Γρήγορα όμως ανακαλύπτει πως η ζήλεια και η ανησυχία, όσο κι αν τον βασανίζουν, παράλληλα αυξάνουν την ερωτική του απόλαυση και ηδυσπάθεια: «κατήντησα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ποσὸν μακαριότητος, τὸ ὁποῖον δύναται τις νὰ αἰσθανθῆ πλησίον γυναικός, εἶναι ἀκριβῶς ἀνάλογον τῆς ἀνησυχίας, τῆς ζήλειας, τῶν στερηήσεων καὶ τῶν ἄλλων βασάνων ὅσα προηγῆθησαν αὐτοῦ. Μόνος ὁ διελθὼν διὰ τοιοῦτου καθαρτηρίου λαμβάνει ἔπειτα τὸ χάρισμα νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὸ ἀγιαστήριον τῆς ὑπερτάτης ἡδυσπαθείας. Τὰς πύλας αὐτοῦ δὲν δύναται νὰ μᾶς ἀνοιξῆ οὔτε σεμνὴ παρθένος, οὔτε φιλόστοργος σύζυγος, οὔτε ὑπεραγαπῶσα ἡμᾶς ἐρωμένη, ἀλλὰ μόνον γυνὴ φιλάρεσκος, ἰδιότροπος καὶ ὄχι καθ' ἡμέραν καλὴ» (Ε.50). Ερμηνεύει επίσης τα πολλαπλά φλερτ της γυναίκας του όχι πλέον ως κίνδυνο για τον ίδιο, αλλά ως ασφάλεια: «Δύσκολον τῷ ὄντι ἦτο νὰ εὕρῃ καιρὸν ν' ἀγαπήσῃ κανένα ἢ ἐπιχειροῦσα τὸν κόσμον ὅλον νὰ κατακτήσῃ. Τὴν ἄμετρον φιλαρέσκειαν τῆς γυναικός μου ἐσυνείθισα βαθμηδὸν νὰ θεωρῶ ὡς ἀσφάλειαν κατὰ τῆς μεγάλης συμφορᾶς, ὡς εἶδος τι ἀλεξικεραύνου, ἢ, ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Χαλδούπης, 'ἀλεξικεράτου'» (Ε.51). Τα χρήματα του λαχείου του επιτρέπουν να αναπτύξει επιπλέον στρατηγικές απόκρυψης και υποκρισίας και να χειραγωγήσει τη φιλαρέσκεια της γυναίκας του, ώστε να αυξήσει τις δικές του απολαύσεις. Αποκρύπτοντας τα κέρδη από τη Χριστίνα, την εκπλήσσει με δώρα, που εκείνη πιστεύει ότι γίνονται από το υστέρημά του: «Παρατηρῶν τὴν ἐκπληξιν καὶ τὴν χαρὰν τῆς κατὰ τὸ ἀνοιγμα τοῦ κιβωτίου, ἀνελογιζόμεν, συγκαίρων ἐμαυτὸν διὰ τὴν ὑπόκρισίαν μου, πόσον εὐτελεστέρα θὰ τῆς ἐφαίνετο ἢ προσφορά μου, ἂν ἐγνώριζε τὴν ἀπροσδόκητον μεγαλοδωρίαν τῆς τύχης. Ἀπαραίτητος ὄρος ἀρμονικῆς συμβιώσεως μὲ γυναῖκα

φιλάρεσκον εἶναι ν' ἀποκρύπτῃ τις ἐπιμελῶς εἰς αὐτὴν δύο τινά: τὰ ἑννέα δέκατα τῆς ἀγάπης του καὶ τὸ ἥμισυ τουλάχιστον τῆς περιουσίας του» (E.52). Ακολουθεῖ μια σειρά ἀπὸ ἀνάλογες ἐνέργειες: ἀνακαινίζει το σπίτι του, προμηθεύεται μια ἐξαιρετικὴ μαγειρίσσα, διακοσμεῖ το δωμάτιο τῆς Χριστίνας με ποικίλα στολίδια μετατρέποντάς το σε τέμενος ἡδυπάθειας, τὴν ἐγγράφει συνδρομήτρια σε παριζιάνικα περιοδικά ὥστε νὰ μιμηθεῖ τὴν παρισινὴ κομψότητα, τῆς ἀγοράζει πιάνο, προσλαμβάνει δάσκαλο μουσικῆς, κ.ά. Με τα μέσα αὐτά καταφέρει ὥστε ἡ φιλαρέσκεια τῆς γυναίκας του νὰ μὴ εἶναι πλέον κίνδυνος γιὰ τον ἴδιο, υπολογίζοντας κυνικά ὅτι το ἐγωιστικὸ συμφέρον θὰ τὴν ἀποτρέφει ἀπὸ τὴν ἀπιστία: «Ὁ χειμὼν ἐπανάφερε τοὺς χοροὺς μὲ ὄλας αὐτῶν τὰς ἐνοχλήσεις καὶ ἀνησυχίας. Ταύτας ὁμως ἐμετρίαζε πολὺ ἡ καθ' ἡμέραν ἀυξάνουσα πεποίθησίς μου οὐχὶ εἰς τὴν ἀγάπην ἢ τὴν ἀρετὴν, ἀλλ' εἰς τὴν φιλαρέσκειαν καὶ τὸν ἐγωϊσμόν τῆς γυναικὸς μου, τὸν ἱκανὸν νὰ τὴν ἀποτρέψῃ ἀπὸ πᾶσαν ἐπικίνδυνον τρέλλαν» (E.54). Τὴν αὐτοπεποιθησή του αὐξάνουν καὶ τα ἑκτακτα συζυγικά προσόντα του: «Ἐπειτα, ὄση καὶ ἂν ἦτο ἡ μετριοφροσύνη μου, δὲν ἡδυνάμην νὰ μὴ ἔχω πεποιθήσιν τινα εἰς τὰ ἰδικά μου ἑκτακτα συζυγικά προσόντα, τὴν συγκατάβασιν, τὴν ὑποκρισίαν, τὴν ὑπομονὴν μου, τὴν ἀποχὴν ἀπὸ πᾶσαν ἀπαίτησιν καὶ τὴν πρόθυμον πληρωμὴν παντὸς λογαριασμοῦ.» (E.55). Αναγνωρίζοντας ἔτσι ὅτι ἡ ζήλεια καὶ ἡ ἀνησυχία συντελοῦν «πρὸς κορύφωσιν τῆς ἡδυπαθείας» καὶ ἔχοντας καταφέρει με τὶς στρατηγικὲς του νὰ μειώσῃ τὸν κίνδυνο τῆς ἀπιστίας καὶ νὰ αὐξήσῃ τὶς ἀπολαύσεις του, δὲν παραπονιέται πλέον κατὰ τῆς γυναίκας του «διότι ἔπραττεν ἀκριβῶς ὅσα ἔπρεπε νὰ πράττῃ διὰ τὴν κατὰσῆσιν γλυκύτερα τὰ φιλήματά της», οὔτε δυσανασχετεῖ «ποῦ τὰ ρόδα ἔχουσιν ἀκάνθας», ἀλλὰ με ἀρκετὸ κυνισμό δηλώνει πως «Ἄν εἶχα καθ' ἡμέραν σύζυγον δὲν θὰ εἶχα ἐκ διαλειμμάτων ἐκτάκτου ποιότητος ἐρωμένην» (E.55). Ὁ τελικὸς αὐτὸς συμβιβασμὸς εἶναι ἀρκετὰ κυνικὸς, ἔχοντας ὁμως καὶ κάποια στοιχεῖα εἰρωνείας που τὸν πλησιάζουν στὴ στάση τοῦ Χαλδοῦπη, ὁ ὁποῖος ἀντιμετωπίζει τὶς ἀπιστίες τῆς γυναίκας του με σκώμματα καὶ κρεμώντας πλάι στὴ φωτογραφία του τα πορτρέτα τῶν συναδέλφων τοῦ Ηφαίστου, Αγαμέμνονος, Μενελάου, Βελισαρίου καὶ Ερρίκου Δ'.²³

Ὅσον ἀφορὰ τὸν ἐνδεχόμενον διάλογο τῆς Πάπισσας Ἰωάννας με τα γαλλικὰ ἐλευθέρια μυθιστορήματα, τὸ θέμα εἶναι ἀρκετὰ ευρὺ καὶ δὲν μπορούμε ἐδῶ παρά νὰ περιοριστοῦμε σε κάποιες στοιχειώδεις παρατηρήσεις. Καταρχάς, ὁ ἴδιος ὁ Ροῖδης ἔχει τοποθετήσει τα γαλλικὰ ἐλευθέρια μυθιστορήματα στο εὐ-

²³ Ἡ ἐντάξη στὸν κατάλογο τῶν ἀπατημένων συζύγων τοῦ γάλλου βασιλιά Ερρίκου Δ', συζύγου τῆς Μαργαρίτας τῶν Βαλουά, γνωστῆς ὡς βασίλισσα Μαργκό, παραπέμπει στὰ ἴηθ τῆς γαλλικῆς αὐλῆς κατὰ τα τέλη τοῦ 16ου αἰ., τα ὁποῖα περιέγραψε στὰ ἔργα του ὁ Pierre de Bourdeilles, seigneur de Brantôme (περ. 1540-1614), ἐπιμένοντας ἰδιαίτερα σε σκανδαλώδεις ἐρωτικὲς ἱστορίες. Ὁ Ροῖδης εἶχε ἐνδιαφεθεῖ γιὰ τὸ γνωστότερο ἀπὸ τα ἔργα του, *Vies des dames galantes*, το ὁποῖο εἶχε στὴ βιβλιοθήκη του σε μια ἐκδοση τοῦ 19^{ου} αἰ., ἀπὸ τὴν ὁποῖα λείπει ἡ σελίδα τίτλου. Ἀναφέρει ἐπίσης τὸ ἔργο στὶς Ἐπιστολὲς ἐνὸς Ἀγρινιώτου: «Ὁ Βραντώμ τὰς Φιλαρέσκους Δεσποίνας» (A.328). Γιὰ μια ἀνάγνωση τοῦ συγκεκριμένου διηγήματος τοῦ Ροῖδη ὡς μεταφορὰς βλ. Ν. Μαυρέλος, «Ἡ ρομαντικὴ “νόσος” καὶ ἡ θετικὴ “πεζότης”». Ἡ “Ψυχολογία Συριανοῦ συζύγου” ὡς μεταφορὰ», στὸ *Μνήμη Ἀλχη Ἀγγέλου. Τα ἀφθονα σχήματα τοῦ παρελθόντος. Ζητήσεις τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας καὶ τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας. Πρακτικά I Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης τοῦ τομέα Μ.Ν.Ε.Σ τοῦ Α.Π.Θ (3-6 Οκτωβρίου 2002)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004, σσ. 243- 255.

ρότερο διακειμενικό πλαίσιο της Πάπισσας Ιωάννας, καθώς αναφέρει τον Σοφά του Κρεμπιγιόν στις Επιστολές ενός Αγρινιώτου: «Περὶ δὲ τῶν συγγραφέων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, τοῦ Μοντεσκίου, Διδερότου, Βολταίρου, Κρεβιλλῶνος, Σαμφορτίου κτλ. περιττὸν στοχάζομαι νὰ σὰς εἶπω τι, διότι οὐδεὶς ἄγνοεῖ, οὐδ' αὐτοί, νομίζω, οἱ συνάδελφοί σας, ὅτι οἱ γράψαντες τὰς Ἑκπερσικὰς ἐπιστολάς, τὸν Ἐκνάνδιον καὶ τὸν Ἐκσοφὰν ἦσαν ὅπως οὐκ ἄθυρόστομοι, νομίζοντες κ' ἐκεῖνοι τὴν ἐλευθέραν ἔκφρασιν ἀναγκαῖον ἄρτυμα παντὸς σατυρικοῦ ἔργου» (Α.329). Εἶναι πολὺ πιθανό, επομένως, ἡ ἐλευθεριότητα τῆς Πάπισσας Ιωάννας καὶ ἡ κυνικότητα μετὰ τὴν ὁποία παρουσιάζονται σε αὐτὴν οἱ σχέσεις τῶν δύο φύλων νὰ ἀπηχοῦν σε κάποιον βαθμὸ τὴν ἐλευθεριότητα τοῦ roman libertin. Ἐπίσης, ἡ τοποθέτηση τῆς ὑπόθεσης σε ἓνα ἀπόμακρο περιβάλλον, δημιουργώντας ἔτσι μιὰ ἐμμεση σχέση τῆς σάτιρας μετὰ τὴν κοινωνία τοῦ συγγραφέα, εἶναι ἓνα στοιχεῖο ποὺ ἡ Πάπισσα Ιωάννα ἔχει κοινὸ μετὰ τὸν Σοφά τοῦ Κρεμπιγιόν καὶ ἄλλα μυθιστορήματα τοῦ 18^{ου} αἰ., ὄχι μόνον ἐλευθέρια. Ἐνδεικτικὴ ἐνός διακειμενικοῦ διαλόγου μετὰ τὸ ἐλευθέριο μυθιστόρημα εἶναι, πιστεύω, καὶ μιὰ κομβικὴ σκηνὴ τοῦ ροιδικοῦ ἔργου, στὴν ὁποία παρουσιάζονται σε ὄνειρο στὴν νεαρὴ Ιωάννα ἡ Ἁγία Ἰδα καὶ ἡ Ἁγία Λιόββα, γιὰ νὰ τῆς ἐκθειάσουν τὰ πλεονεκτήματα δύο διαφορετικῶν τρόπων ζωῆς, ἡ πρώτη τις ἡδονές καὶ τὴν ἐξουσία τῆς κοσμικῆς ζωῆς, ἡ δευτέρη τὴ δόξα καὶ τὴν ἀπολαύσεις τῆς μοναστικῆς, μετὰ τὴν ἐρωτικὴν ἡδονὴ νὰ ἔχουν κεντρικὴ θέση καὶ στοὺς δύο λόγους (Α.125-131). Ἡ σκηνὴ αὕτη θὰ μπορούσε νὰ ἀναγνωστῆ καὶ ὡς μύηση τῆς νεαρῆς Ιωάννας σε δύο διαφορετικὴς μορφές ἐλευθέριας ζωῆς ἀπὸ δύο ὠριμότερες καὶ ἐμπειρότερες γυναῖκες, ὅπως συμβαίνει πολλές φορές καὶ στα ἐλευθέρια μυθιστορήματα, τὰ ὁποῖα συχνὰ ἔχουν τὴ μορφή μυθιστορήματος μαθητείας (*Bildungsroman*) καὶ ἀφηγούνται ἱστορίες ἐνηλικίωσης, ὅπου ἓνας νεαρὸς ἥρωας μαθαίνει τὴ ζωὴ ἀπὸ ἓναν πιο ἐμπειρο ὠριμότερο.²⁴ Τυπικὸ δείγμα αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι τὸ μυθιστόρημα τοῦ Κρεμπιγιόν, *Les Égaréments du cœur et de l'esprit*, στο ὁποῖο ὁ δεκαεφτάχρονος Μείλκωρ κάνει τὰ πρῶτα βήματά του στα κοσμικὰ σαλόνια ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ ἐλευθέρου Βερσάκ.²⁵

Τὰ ἐλευθέρια μυθιστορήματα ἔχουν ἀρκετὰ ἐμφανὴ παρουσία καὶ στο διήγημα τοῦ Μπωντλαίρ «La Fanfarlo». Μεταξὺ τῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα συγκαταλέγεται ὁ Κρεμπιγιόν μαζί με τοὺς Στερν, Ραμπελαί, Πλωτίνιο, Πορφύριο, Gerolamo Cardano καὶ Σβέντεμπορκ, ἐνῶ γίνεται λόγος ἀόριστα καὶ γιὰ «ἓνα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ αἰσχρὰ βιβλία τῶν ὁποίων ἡ ἀνάγνωση εἶναι ὠφέλιμη μόνον σε ὅσα μυαλά κατέχονται ἀπὸ μιὰ ἀμετρη ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἀλήθεια». Ἀναφέρονται, ἐπίσης, δύο ἐλευθέριοι μυθιστορηματικοὶ ἥρωες, ὁ Βαλμόν ἀπὸ τὴν *Ἐπικίνδυνες σχέσεις* τοῦ Pierre Choderlos de Laclos καὶ ὁ Λάβλεϊς ἀπὸ τὴν *Κλα-*

²⁴ Βλ. Wynn, ὁ.π., σ. 416.

²⁵ Ἡ ἀνάγνωση αὕτη δὲν ἀποκλείει τὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων διακειμενικῶν ἀπόηχων στὴ συγκεκριμένη σκηνή. Ἡ Αθ. Γεωργαντά, «Ἡ ἐυρωπαϊκὴ οἰκογένεια τῆς Πάπισσας Ιωάννας», *Διαβάζω* 96 (13.6.1984) 28, 30, ἐπισημαίνει τὴν ἰδέα τοῦ συμβολαίου μετὰ τὸ κακὸ ποὺ ἔλκει τὴν καταγωγὴ τῆς ἀπὸ τὸν Φάουστ, καὶ ἐπίσης θεωρεῖ πὺς οἱ δύο δρόμοι ποὺ προτείνουν οἱ ἀγίες ἀποτυπώνουν δύο διαφορετικὸς τρόπους ἐπιτυχίας στὴ ζωὴ ποὺ ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ δύο μυθιστορηματικὸς ἥρωες, τὸν Σορέλ τοῦ Σταντάλ καὶ τὸν Ραστινιάκ τοῦ Μπαλζάκ.

ρίσα του Samuel Richardson.²⁶ Έτσι πέρα από τον άμεσο διάλογο του ροϊδικού διηγήματος με το ελευθέριο μυθιστόρημα, υπάρχει και ένας έμμεσος μέσω του μπωντλαιρικού κειμένου.

Η υπόθεση της «Fanfarlo» αφορά μια ερωτική ίντριγκα. Ο ποιητής Σάμουελ Κράμερ, alter ego του Μπωντλαίρ, συναντά τυχαία μια μέρα στον περίπατο την κυρία ντε Κοσμελί, παλιά γνώριμή του. Αν και είναι πλέον παντρεμένη, αποφασίζει να την κατακτήσει, αλλά αποδεικνύεται αρκετά αδέξιος μιμητής του Βαλμόν και του Λάβλεις. Η κυρία ντε Κοσμελί, πολύ πιο επιδέξια δολοπλόκος, σχεδιάζει να τον χρησιμοποιήσει για τους δικούς της σκοπούς και του υπόσχεται να ενδώσει, αν προηγουμένως τη βοηθήσει να απομακρύνει την χορεύτρια Φανφαρλό από τον σύζυγό της. Ο Σάμουελ καταφέρνει πράγματι να κατακτήσει την Φανφαρλό, αλλά η κυρία ντε Κοσμελί, έχοντας πάρει πλέον πίσω τον άντρα της, του ζητά να μείνουν απλοί φίλοι. Η σχέση του Σάμουελ με την Φανφαρλό, που ξεκίνησε από μέρους του ως ένα προσποιητό πάθος, καταλήγει στη συμβίωση με όλες τις μικρότητες που αυτή συνεπάγεται.

Στο επίπεδο της πλοκής, είναι κοινά στο μπωντλαιρικό και το ροϊδικό διήγημα το μοτίβο της απιστίας, συντελεσμένης στο πρώτο, επαπειλούμενης στο δεύτερο, καθώς και οι μεθοδεύσεις των συζύγων, ώστε να αποκαταστήσουν ή να διασφαλίσουν τη συζυγική πίστη. Ωστόσο, το γεγονός ότι το διήγημα αναφέρεται στη σημείωση μαζί με το περιοδικό *La Vie Parisienne*, τον Κρεμπιγιόν κ.ά., δείχνει πως ο Ροΐδης μάλλον το χρησιμοποίησε και για κάποιον ειδικότερο στόχο.

Charles Baudelaire από τον Étienne Carjat γύρω στα 1861

Συγκεκριμένα, είναι πιθανό να εμπνεύστηκε αρκετά από τα μέσα τα οποία χρησιμοποιεί ο συριανός σύζυγος, για να αυξήσει τις ηδονικές απολαύσεις του, από την περιγραφή της πρώτης ερωτικής συνάντησης του Σάμουελ και της Φανφαρλό. Η συνάντηση αυτή γίνεται στο σπίτι της χορεύτριας και εκεί ο Σάμουελ ανακαλύπτει ότι το φιλήδονο γούστο της ταυτίζεται απόλυτα με το δικό του. Καταρχάς, έχουν «τις ίδιες αντιλήψεις για την μαγειρική και τον απαραίτητο για τα εκλεκτά πλάσματα τρόπο διατροφής». Από το τραπέζι της χορεύτριας έχει αποκλειστεί καθετί άνοστο, κυριαρχούν τα εκλεκτά κρασιά, οι τρούφες, οι σάλτσες, τα ορεκτικά, τα καρυκεύματα και κάθε είδους εξωτικά προϊόντα από τις αποικίες. Οι δυο τους θα ήθελαν οι μάγειροι να γνώριζαν τις χημικές ιδιότητες των

υλικών και να ήταν σε θέση να ανακαλύψουν «σχεδόν εύφλεκτες μαγειρικές ουσίες, έτοιμες να διατρέξουν τον ανθρώπινο οργανισμό σαν πρωσικό οξύ και να

²⁶ Charles Baudelaire, *Η Φανφαρλό*, μτφρ.-επιμ. Β. Δαλακούρα, Αθήνα, Άγρα, 1996, σσ. 12, 16, 51.

εξατμιστούν σαν αιθέρας». Περνώντας έπειτα στην κρεβατοκάμαρα της Φανφαρλό, ο Σάμουελ βρίσκει πως η επίπλωση και η διακόσμησή της ανταποκρίνονται πλήρως στα γούστα του. Είναι μικρή και χαμηλή, γεμάτη αντικείμενα απαλά και αρωματισμένα, η ατμόσφαιρα είναι φορτωμένη με περίεργες αναθυμιάσεις, το φως της λάμπας τρεμοπαίζει μέσα σ' έναν κυκεώνα από δαντέλες και υφάσματα, υπάρχουν ζωγραφιές γεμάτες ισπανικό αισθησιασμό, συνολικά είναι ένας «κακόφημος χώρος και συγχρόνως ιερό».

Ανάλογα στοιχεία εντοπίζονται και στο ροϊδικό διήγημα. Διακοσμώντας το δωμάτιο της Χριστίνας, ο συριανός σύζυγος το μετατρέπει «εις τέλειον ανατολικόν ὄδᾶν», σε ένα χώρο αισθησιακό, που ταυτόχρονα όμως είναι και ιερό μιας θεότητας. Χρυσοκέντητα υφάσματα, βαρύτιμα παραπετάσματα, αρώματα αλόης, καντήλες ποικίλων φωτισμών είναι μερικά από τα στοιχεία που συνθέτουν αυτό το αισθησιακό τέμενος. Όπως και στον Μπωντλαίρ, πριν την είσοδο στο ιερό, προηγείται μια γαστρονομική απόλαυση. «Κατάλληλος πρὸ τῆς εἰσόδου εἰς τὸ τέμενος τοῦτο μυσταγωγία ἦσαν βεβαίως τὰ ἀρχιερατικά δεῖπνα, τὰ ὁποῖα μᾶς παρέθετεν ἡ Μιλανέζα» (Ε.54), η οποία γνωρίζει να παρασκευάζει τις πιο εξεζητημένες συνταγές. Γαστρονομική πανδαισία και αισθησιακός διάκοσμος συνδυάζονται και στα δύο κείμενα, για να αυξήσουν την ηδυπάθεια των ηρώων.

Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή, οι σημειώσεις του Ροϊδη και η πρώτη γραφή του διηγήματος έχουν ενδιαφέρον και επειδή μας επιτρέπουν να μελετήσουμε γενετικά την εξέλιξη της γραφής του κειμένου. Κυρίως τεκμηριώνουν τον διαρκή αγώνα του Ροϊδη για την εξομάλυνση της φράσης και του ύφους, καθώς συνεχώς αναδιατυπώνει τις φράσεις του, μέχρι να πετύχει το αποτέλεσμα που τον ικανοποιεί. Επίσης, υπάρχουν στοιχεία της πλοκής ή ιδέες που τροποποιήθηκαν ή δεν συμπεριλήφθηκαν στην τελική εκδοχή, όπως το απόσπασμα που παρατέθηκε ήδη. Κάποια από τα στοιχεία αυτά, τα πιο ενδιαφέροντα, θα αναφερθούν στη συνέχεια.

Ήδη στον κατάλογο σημειώσεων που παρατέθηκε στην αρχή του άρθρου υπάρχουν δύο φράσεις μέσα σε παρένθεση που λείπουν από το διήγημα: (α) *Τὸν ἐκύτταζε ταπεινὰ ὡς καντηλάπτης ἐπίσκοπον*. Ίσως ο κληρονόμος τον Μισέ Λεγάμενο; Πάντως στην τελική εκδοχή δεν γίνεται πλέον λόγος για κληρονόμο, αλλά για κληρονομούντες ανεψιούς στον πληθυντικό. (β) *Ἐδάγκασε τὰ χεῖλη του διὰ τὰ τὰ τιμωρήση*. Προφανώς πρόκειται για τον συριανό σύζυγο, που μιλώντας για την ευτυχία του στο τέλος του διηγήματος, δαγκώνει τη γλώσσα του, για να μην προκαλέσει την τύχη του.

Στο φύλλο 34r υπάρχει μια ακόμη σειρά σημειώσεων μέσα σε πλαίσια:

Σύζυγος γελοῖος παρακαλῶν καὶ μισητὸς ἀπαιτῶν. [Ε.48] 2. Ἀλεπού εἰς τὸν χιτῶνα Σπαρτιάτου.

Ἐσυκοφάντουν τὸ κεφάλι, τὸ στομάχι μου, τὰ νεῦρά μου, κατήνησα χάριν ποικιλίας νὰ εἶπω ὅτι εἶχα καὶ ζωγάδας. [Ε.48]

Εἰς τὸν παραπονεθέντα δὲν μένει ἄλλο παρὰ νὰ χωρίση τὴν γυναῖκα ἢ νὰ ριφθῆ εἰς τὴν θάλασσαν μὲ πέτραν εἰς τὸν λαϊμόν. [Ε.48]

Οἱ σταυροφόροι ἐν τῇ ἐρήμῳ ὄνειρεύοντο βρύσες, χλόην καὶ νερά. [Ε.46]

Στην τελική εκδοχή δεν υπάρχει η φράση για την αλεπού, που ίσως θα χρησι-

μποιούνταν σε κάποια παρομοίωση, για να δείξει πώς ο συριανός σύζυγος υπέμενε αδιαμαρτύρητα το μαρτύριο της ζήλιας. Επίσης, λείπει η αναφορά στις ζοχάδες και οι σταυροφόροι έχουν γίνει «ό διαβάτης τῆς ἐρήμου».

Στην περιγραφή της βασανιστικής αγρυπνίας του ήρωα, αμέσως μετά τη φράση «... ἀλλ' οὐδὲ κἂν νὰ μένω ἤσυχος ἐπὶ τῆς κλίνης μου» (E.46) υπάρχει στο φύλλο 34γν το εξής απόσπασμα, το οποίο έχει απαλειφθεί από την τελική εκδοχή χωρίς προφανή λόγο:

Ἐπερίμενα νὰ ἐξημερώση διαβηματίζων ἀνυπόδητος ἀπὸ τὴν μίαν εἰς τὴν ἄλλην τοῦ δωματίου μου (ἄκρη), ὡς Ὁρέστης κυνηγούμενος ὑπὸ τῶν Ἐρινυῶν. Τὸ πάθημά μου ἦτο ἢ τοῦλάχιστον μοῦ ἐφαίνετο ἀλλόκοτον καὶ πρωτάκουστον. Νὰ πάρω τὴν Χριστίαν διὰ νὰ ἡσυχάσω καὶ νὰ μὴ ἔχω ἡσυχίαν, νὰ ὑπανδρευθῶ διὰ νὰ χορτάσω καὶ νὰ πεινῶ ὡς λύκος τὸν χειμῶνα.

Διαφορετική από την τελική εκδοχή είναι στο φύλλο 38γν η αρχή της παραγράφου, στην οποία ο σύζυγος αιφνιδιάζει τη Χριστίνα κι εκείνη κρύβει βιαστικά το χαρτί που κρατούσε (E.48):

Ὡς νὰ μὴν ἔφθαναν τὰ βάσανά μου διετάχθην τὴν ἐπιούσαν ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ καταστήματος νὰ ὑπάγω νὰ μείνω ἓνα μῆνα εἰς τὴν Σύμη πρὸς τακτοποιήσιν παλαιῶν τινων λογαριασμῶν μὲ τοὺς σφουγγαράδες. Μετὰ ματαιοὺς ἀγῶνας νὰ μεταπέισω τὸν προϊστάμενον ἐπέστρεψα εἰς τὴν οἰκίαν μου σκεπτόμενος νὰ παραιτηθῶ πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἀγγαρείας, ὅταν μ' ἔκαμεν ν' ἀλλάξω γνώμην τὸ ἐξῆς περιστατικόν. Εἰσερχόμενος εἰς τὴν αἴθουσάν μας εἶδον τὴν Χριστίαν ἀλλάσσουσαν ὄψιν ...

Πιθανώς ο Ροΐδης γράφοντας τη συγκεκριμένη παράγραφο να είχε κατά νου κάποια διαφορετική εξέλιξη της πλοκής, στην οποία το ταξίδι στη Σύμη θα έπαιζε κάποιο ρόλο. Στη συνέχεια όμως της πρώτης γραφής, το ταξίδι αυτό δεν αναφέρεται ξανά και γι' αυτό στην τελική εκδοχή ήταν αναγκαία η τροποποίηση της παραγράφου.

Επίσης, φαίνεται πως ο Ροΐδης άλλαξε αρκετές φορές γνώμη για τα ονόματα κάποιων από τους δευτερεύοντες ήρωες του διηγήματος. Ο Ευάγγελος Χαλδούπης, ο οποίος στην πρώτη γραφή ήταν και συμμαθητής του αφηγητή, ονομαζόταν αρχικά Ευάγγελος Μ***χας²⁷ στο φ. 25ν, αλλά το όνομα εκ των υστέρων διορθώθηκε σε Παναγιώτης Βάβουλας. Κυρία Βάβουλα ονομάζεται και η γυναίκα του στα φφ. 26ν, 26ι. Το οριστικό Χαλδούπης εμφανίζεται στα φφ. 29ν, 30ι και 40ν, παρόλο που κι αυτό διορθώθηκε σε Χαλντούπης. Η Κλεαρέτη Γαλαξίδα στο φ. 23ι ονομάζεται Αρτέμιδα Παρθενίου, το επώνυμό της όμως διορθώθηκε σε Γκαλανού κι έπειτα σε Γαλαξίδα, ενώ εκ των υστέρων προστέθηκε και το μικρό Κλεαρέτη. Στο πάνω μέρος του φ. 24ν ο Ροΐδης δεν είναι ακόμη βέβαιος για το όνομα της γεροντοκόρης· σε δύο διαγραμμένα σημεία μάλλον μπορούν να διαβαστούν με δυσκολία τα ονόματα Κασσιανή και Ναυσικά· πάνω από το δεύτερο εκ των υστέρων προστέθηκε το Κλεαρέτη. Μόνο στο κάτω μέρος του ίδιου φύλλου εμφανίζεται για πρώτη φορά το οριστικό Κλεαρέτη, επαναλαμβάνεται στο φ. 29ν και προστίθεται εκ των υστέρων και στα προηγούμενα

²⁷ Οι αστερίσκοι δηλώνουν δυσανάγνωστα γράμματα.

σημεία. Ο Κάρολος Βιτούρης στο φ. 27γ ονομάζεται αρχικά Κάρολος Μποτάρης· έπειτα, σε δύο φάσεις, το επώνυμο διορθώθηκε σε Μποράτης και το όνομα σε Αλοΐσιος· τελικά πάνω από αυτές τις διορθώσεις έχει προστεθεί εκ των υστέρων το οριστικό όνομά του. Σε επόμενα φύλλα το μικρό όνομά του ήρωα είναι πάντα Κάρολος (29ν, 32γ, 39ν, 40ν), ωστόσο για το επώνυμό του φαίνεται πως ο Ροΐδης, μέχρι την ολοκλήρωση της πρώτης γραφής, δεν είχε καταλήξει στην οριστική εκδοχή του, γιατί και στα φφ 29γ, 32ν, 32ν, 33γ, 38ν, 39ν, 47ν αυτό εμφανίζεται με ποικίλες μορφές, συνήθως Μποτάρης, αλλά και Μποτάρος ή Βοράτης, και μόνο εκ των υστέρων έχει προστεθεί ως διόρθωση το οριστικό Βιτούρης.

Μια αθησαύριστη ροϊδική έκδοση της Πάπισσας Ιωάννας

Στον Εμμ. Ν. Φραγκίσκο – ροϊδικό αντίδωρο

α'. Το κείμενο

Ανάμεσα στις εκδόσεις της Πάπισσας Ιωάννας που επιθεώρησε και διόρθωσε ο ίδιος ο Εμμ. Δ. Ροΐδης πρέπει να προστεθεί και εκείνη που δημοσιεύθηκε εν είδει επιφυλλίδας στον Αριστοφάνη από τον Οκτώβριο του 1882 μέχρι και τον Ιούνιο του επόμενου έτους.¹ Η εν λόγω δημοσίευση, αριθμώντας 69 συνέχειες, περιλαμβάνει μόνο τα Μέρη Α'-Δ' του έργου, ενώ μάλιστα το τελευταίο μέρος της δεν ολοκληρώνεται.² Τη δημοσίευση του Αριστοφάνους πρέπει να τη λογίσουμε ως ξεχωριστή και μέχρι πρότινος αθησαύριστη έκδοση της Πάπισσας, εφόσον διαφοροποιείται από την γ' έκδοση του 1879 όσο και από την δ' του 1882, οι οποίες κυκλοφόρησαν αυτοτελώς.³

Μιλώντας για διαφοροποιημένη έκδοση, θα πρέπει να διαχωρίσουμε το κείμενο από την κυκλοφορία του, όπως θα φανεί παρακάτω. Έτσι, το κείμενο του Αριστοφάνους πρέπει να τοποθετηθεί στον ενδιάμεσο χώρο ανάμεσα στην γ' και δ' έκδοση από την άποψη των αλλαγών που επιφέρει ο Ροΐδης, και τούτο διότι κάνει διορθώσεις στην έκδοση του 1879, δημιουργώντας την εκδοχή του Αριστοφάνους, ενώ αυτές οι αλλαγές, με κάποιες διαφοροποιήσεις, περνούν και στην έκδοση του 1882. Οι αλλαγές του Αριστοφάνους πρέπει να λογιστούν ως προγενέστερες της έκδοσης του 1882, καθώς στην αμέσως επόμενη έκδοση (ε') του 1888⁴ υιοθετούνται οι αλλαγές του 1882 και όχι του Αριστοφάνους. Αυτή η πρακτική, δηλαδή η παγίωση ορισμένων αλλαγών από μία προγενέστερη έκ-

¹ Ευχαριστώ θερμά τον Λάμπρο Βαρελά, την Πόπη Πολέμη και τον Σωτήρη Τσέλικα για την άμεση και γενναιόδωρη συνδρομή τους στην έρευνά μου. Για την εκδοτική ιστορία της Πάπισσας βλ. την εργασία του Σταύρου Κρητιώτη, *Τα συρτάρια της γνώμης του. Άγνωστες παραθεματικές τεχνικές του Εμμ. Ροΐδη*, Αθήνα, Τόπος, 2009, σσ. 223-271· πρβλ. και του ίδιου, «Επεμβάσεις του Ροΐδη στις εκδόσεις της Πάπισσας Ιωάννας», *Athens Review of Books*, 72 (Απρ. 2016) 45-47 για μια συνοπτική και πιο πρόσφατη αναφορά.

² Βλ. [Εμμ. Δ. Ροΐδης], «Η Πάπισσα Ιωάννα», *Αριστοφάνης*, έτ. Γ', αρ. 124, 23.10.1882 έως έτ. ΙΑ', αρ. 66, 28.6.1883. Την έρευνα πραγματοποίησα ηλεκτρονικά στο ψηφιοποιημένο σώμα εφημερίδων της Βιβλιοθήκης της Βουλής.

³ Βλ. Εμμ. Δ. Ροΐδης, *Η Πάπισσα Ιωάννα. Μεσαιωνική μελέτη. Έκδοσις τρίτη επιθεωρηθείσα*, Εν Αθήναις, 1879· του ίδιου, *Η Πάπισσα Ιωάννα. Μεσαιωνική μελέτη. Έκδοσις τετάρτη επιθεωρηθείσα*, Εν Αθήναις, [στο εξώφ. μόνο: Παρά τω εκδότη Ν. Μιχαλοπούλω], 1882.

⁴ Βλ. Εμμ. Δ. Ροΐδης, *Η Πάπισσα Ιωάννα. Μεσαιωνική μελέτη. Έκδοσις πέμπτη επιμελώς επιδιορθωθείσα*, Εν Αθήναις, Τυπογραφείον και Βιβλιοπωλείον Δ. Α. Φέξη και Ύιών, 1888.

δοση σε μία επόμενη, είναι συνηθισμένη και απαντάται σε όλες τις γνωστές μας εκδόσεις της Πάπισσας,⁵ ενώ σαφώς δεν μπορούμε να αποδώσουμε όλες τις αλλαγές μεταξύ Αριστοφάνους και δ' έκδοσης σε τυπογραφική αμέλεια ή/και επέμβαση ενός επιμελητή. Οι πίνακες του εδώ παραρτήματος αναδεικνύουν τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των εκδόσεων 1877/1878-1888, εστιάζοντας σε συγκεκριμένα χωρία, ενώ ζητούμενο της έρευνας παραμένει η επισήμανση όλων των αλλαγών από έκδοση σε έκδοση⁶ και μια συν-οπτική ενδεχομένως απόπειρα έκδοσης της Πάπισσας, με την αξιοποίηση σύγχρονων ψηφιακών εργαλείων, προκειμένου να δούμε το έργο εν προοδω.

β'. Η κυκλοφορία

Λίγες ημέρες πριν την έναρξη της επιφυλλίδας, ο Αριστοφάνης σημειώνει:

άρχεται της δημοσιεύσεως ως επιφυλλίδος του πολυκρότου συγγράμματος των παρ' ημίν λογίων συγγραφέων κ. Εμμ. Ροΐδου η Πάπισσα Ιωάννα, επιδιορθωμένη υπό του ιδίου συγγραφέως και διά πολλών προσθηκών επηυξημένη.

Τούτο προς γνώσιν των πολυπληθών αναγνωστών μας, διά να φυλάττουν την σειράν των φύλλων και μη μας ζητούν αυτό αργότερα, διότι δεν θα υπάρχει.⁷

Προφανώς, η προειδοποίηση εκ μέρους του Αριστοφάνους πρέπει να εκληφθεί ως μια εκδοτική στρατηγική: αφενός ο Ροΐδης έχει ήδη σχεδιάσει την κυκλοφορία της δ' έκδοσης, όπως θα δούμε· αφετέρου ο Αριστοφάνης, μέσω της έμφασης στις προσθήκες και της αποσιώπησης αυτοτελούς (νέας) έκδοσης του μυθιστορήματος, επιδιώκει να προσελκύσει ένα μάλλον μεγάλο αναγνωστικό κοινό. Από αυτή τη συνθήκη επωφελούνται και ο συγγραφέας και η εφημερίδα.

Την ημέρα έναρξης της επιφυλλίδας, ο Αριστοφάνης στο πρωτοσέλιδό του αναγγέλλει πανηγυρικά ότι:

από σήμερον προσφέρει εις τους πολυπληθείς αναγνώστας του εν επιφυλλίδι το πολύκροτον και περιώνυμον σύγγραμμα του ευφυστάτου κ. Εμμ. Ροΐδου, το οποίον, όταν πρώτον είδε το φως, τοσούτον εσκανδάλισε τους καλογήρους, ώστε ο πάτερ Μακάριος της Καρυστίας και οι συν αυτώ επιμακάριοι εξέσχισαν τα ράσα των, όπως δε διασώσωσι την τιμήν του μακαρίου τάγματός των προέβησαν εις κατάρας και αφορισμούς εναντίον της γυμνοτραχήλου Παπίσσης Ιωάννας και του κακούργου αυτής συγγραφέως, ως οι μακάριοι τον ονόμαζον.

Η τέως γυμνοτράχηλος αύτη Πάπισσα αναφαίνεται σήμερον το τρίτον υπό του ιδίου αυτής συγγραφέως ενδεδυμένη και κτενισμένη ως αρχαία νύμφη, προ της οποίας και αρχιεπίσκοποι, λησμονούντες το σχήμα των, δύνανται ενώπιόν της ν' αμαρτήσωσιν.

Ούτω δε ικανοποιούνται και αι επιθυμίας πολλών, οίτινες εξ ακοής μόνον εγνώ-

⁵ Βλ. τις παρατηρήσεις του Κρητιώτη, *Τα συρτάρια...*, ό.π. (σημ. 1), σ. 252.

⁶ Η εργασία του Κρητιώτη, ό.π. (σημ. 1), δίνει αριθμητικά δεδομένα για το πλήθος των αλλαγών και στις υποσημειώσεις περνούν παραδείγματα αυτών ανά έκδοση, ωστόσο το ζήτημα παραμένει ανοιχτό και προς συστηματοποίηση. Σημειώνω ακόμη ότι και ο Κρητιώτης, ό.π., σσ. 252-265 προχωράει σε αντιβολή των εκδόσεων.

⁷ Βλ. «Εσωτερικά ειδήσεις», *Αριστοφάνης*, έτ. Γ', αρ. 122, 19.10.1882, σ. 3. Εφεξής σε όλα παραθέματα διορθώνω τα errata και εν μέρει τη στίξη.

ρίζον αυτήν και διά μυρίων μέσων επεζήτουν να την αποκτήσωσιν, και οι σεβασμιώτατοι Συνοδικοί ευρίσκουσιν ευκαιρίαν άλλην όπως την ευλογήσωσι.⁸

«Papissa Johanna», ερυθρογραφημένη ξυλογραφία άγνωστου καλλιτέχνη / αντιγραφέα, μετά τη σελίδα τίτλου της ροιδικής Πάπισσας (1866). Μελανογραφημένη αναπαράγεται και στις κατοπινότερες αυτοτελείς εκδόσεις.

Δύο είναι οι κινητήριοι μοχλοί για αυτή τη νέα ωραϊσμένη έκδοση, λοιπόν: η ευρύτερη διάδοση του έργου, δεκαέξι πλέον χρόνια μετά την πρώτη κυκλοφορία του, και το συνεπαγόμενο γεγονός ότι η προηγούμενη έκδοση του 1879 φαίνεται να εξαντλήθηκε και εκείνη. Ούτως εχόντων των πραγμάτων, η δημοσίευση του Αριστοφάνους εμφανίζεται να έχει βγει από το χέρι του Ροΐδη και ως μια λύση στο πρόβλημα των εξαντλημένων αυτοτελών εκδόσεων της Πάπισσας.

γ'. Η έκδοση του 1882

Εύλογα υποθέτουμε ότι η κυκλοφορία του Αριστοφάνους τον Οκτώβριο του 1882 προηγείται της αυτοτελούς δ' έκδοσης του ίδιου έτους, όμως τα πράγματα δεν είναι έτσι. Η αυτοτελής έκδοση του 1882 χρηματοδοτή-

θηκε από τον Ν. Μιχαλόπουλο, ο οποίος στο εξώφυλλο εμφανίζεται ως εκδότης του έργου, ενώ φαίνεται να τυπώθηκε την ίδια χρονιά από άδηλο τυπογραφείο.⁹

⁸ Βλ. «Η Πάπισσα Ιωάννα», Αριστοφάνης, έτ. Γ', αρ. 124, 23.10.1882, σ. 1. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁹ Το γεγονός ότι ο εκδότης εμφανίζεται μόνο στο εξώφυλλο και όχι και στη σελίδα τίτλου δεν είναι άνευ σημασίας, ωστόσο τα στοιχεία προς το παρόν δεν επαρκούν για μια ικανοποιητική ερμηνεία του γεγονότος. Τον Ν. Μιχαλόπουλο πρέπει να τον ταυτίσουμε με τον Νικοκρέοντα Μιχαλόπουλο, γνώριμο του ευρύτερου κύκλου του Αριστοφάνους· βλ. Αριστοφάνης, έτ. Γ', αρ. 92, 15.8.1892, σ. 2, όπου εμφανίζεται ως βιβλιοπώλης, αμέσως μετά τον γνωστό βιβλιοπώλη Ανέστη Κωνσταντινίδη, εξίσου γνωστό του Αριστοφάνους. Το βιβλιοπωλείο του βρισκόταν στην οδό Αιόλου, στην οικία Μελά (στη σημερινή πλατεία Κοτζιά, κτήριο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος). Ο Μιχαλόπουλος ίσως έχει κάποια σχέση (ενδεχομένως καταγωγή) με την Καλαμάτα, αφού στο εκεί τυπογραφείο του Γ. Α. Μιχαλακέα και Αδελφού τυπώνονται δύο βιβλία, τα οποία εμπορεύεται (βλ. Ιστορία Μεγάλου Αλεξάνδρου..., Εν Καλαμαίς, 1878 και Γρ. Παλαιολόγος, Επιστολάριον..., Εν Καλαμαίς, 1879), χωρίς να έχουμε άλλη συνεργασία του με επαρχιακό τυπογραφείο. Το πατρώνυμο του Μιχαλόπουλου εμφανίζεται άπαξ ως Μ. (βλ. Του διασήμου αστρονόμου Καζαμία Ημερολόγιον Αθηνών [...] 1886, Εν Αθήναις, Πωλείται εις το Βιβλιοπωλείον Ν. Μ. Μιχαλοπούλου). Κατά πάσα πιθανότητα έχει κάποιον γιο που φέρει το όνομα του πατέρα του και ονομάζεται Μιχαήλ, εφόσον έναν Μιχ. Ν. Μιχαλόπουλο βρίσκουμε στα 1890-1891 ως συνεκδότη με τον Φέξη στην πεντάτομη έκδοση του Xavier de Montépin Η Αθιγγανίς, ενώ το 1893 εμφανίζεται και με τυπογραφείο στο όνομά του στην Αθήνα (βλ. [Γ. Κονιδάρης - Γ. Καλαράς], Γεωγραφία φυσική και πολιτική..., Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Μ. Ν. Μιχαλοπούλου, 1893), ενώ το 1895 τον βρίσκουμε στην Κόρινθο ως ιδιοκτήτη βιβλιοχαρτοπωλείου (βλ. Παισανίας, Τα Κορινθιακά, μτφ. - σημ. Ανδρ. Α. Θεοχάρης, Εν Κορίνθω, Βιβλιοπωλείον Μιχ. Ν. Μιχαλοπούλου, 1895).

Ο δραστήριος εκδότης και βιβλιοπώλης Μιχαλόπουλος το 1882 έχει καταθέσει για λογαριασμό του τυπογραφείου δύο αντίτυπα της ροϊδικής δ' έκδοσης στην Εθνική και την Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη, ως όφειλε βάσει νόμου. Η έκθεση του εφόρου της Βιβλιοθήκης για το ακαδημαϊκό έτος 1881-1882 πιστοποιεί την κατάθεση των αντιτύπων πριν από τις 22 Νοεμβρίου 1882, ημερομηνία ολοκλήρωσης της έκθεσης – έφορος είναι τότε ο ίδιος ο Ροΐδης.¹⁰

Ούτε ο Αριστοφάνης όμως ούτε το αθηναϊκό κοινό φαίνεται να έχουν υπόψιν τους την αυτοτελή έκδοση, εφόσον αυτή (περιέργως) δεν διαφημίζεται στον Τύπο, ενώ γνωστή είναι μόνο η δημοσίευση του Αριστοφάνους.¹¹ Φαίνεται, λοιπόν, ότι η αυτοτελής έκδοση προηγήθηκε της επιφυλλίδας, αν και οι εσωτερικές ενδείξεις του κειμένου εμφανίζουν τις αλλαγές του Αριστοφάνους να προηγούνται και να ακολουθήσαν εκείνες της δ' έκδοσης του 1882. Επομένως, έχουμε να κάνουμε με παράλληλη κυκλοφορία δύο διαφορετικών ως προς το κείμενο και το είδος δημοσίευσης εκδόσεις της Πάπισσας κατά το 1882.

Το γεγονός της παράλληλης κυκλοφορίας δύο διαφορετικών κειμένων, τα οποία έχουν την έγκριση του συγγραφέα, είναι μάλλον περίεργο, ωστόσο η κατά το μάλλον ή ήττον ασφαλέστερη εικασία στην οποία μπορούμε να προχωρήσουμε ελλείψει άλλων στοιχείων είναι χρονολογική: οι αλλαγές της επιφυλλίδας έγιναν από τον Ροΐδη νωρίτερα και μάλλον χειρόγραφα πάνω σε αντίτυπο της γ' έκδοσης· αυτό το αντίτυπο έχει μπροστά του ο τυπογράφος του Αριστοφάνους, γι' αυτό και αναφέρει εσφαλμένα ότι «αναφάνεται σήμερα το τρίτον», παρασυρόμενος από το «Προοίμιον του εκδότη της τρίτης εκδόσεως», το οποίο καταχωρείται και στην δ' έκδοση.¹² Από την άλλη πλευρά, ο νέος εκδότης της δ' έκδοσης Μιχαλόπουλος τυπώνει από χειρόγραφο ή έντυπο με μεταγενέστερες αλλαγές από εκείνες του Αριστοφάνους ως προς το περιεχόμενο αλλά όχι ως προς την κυκλοφορία. Κατά πάσα πιθανότητα, η άγνοια του αναγνωστικού κοινού αναφορικά με την αυτοτελή έκδοση δεν είναι τυχαία: καίτοι το βιβλίο δεν αποσύρεται, επιμελώς εξαφανίζεται από τη δημόσια σφαίρα, δίνοντας χώρο στην επιφυλλίδα. Ό,τι μεσολαβεί τείνω να το αποδώσω σε σκοπέλους που αναφάνηκαν μεταξύ του «τυπωθήτω» και της κυκλοφορίας της δ' έκδοσης ανάμεσα στον εκδότη και τον συγγραφέα – αλλά αυτό μένει να τεκμηριωθεί από τη μελλοντική έρευνα.

¹⁰ Βλ. Εμμ. Δ. Ροΐδης, «Εκθεσις του Εφόρου της Εθνικής Βιβλιοθήκης και του Εθνικού Νομισματικού Μουσείου» [όπου ο «Κατάλογος των κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1881-82 εισαχθέντων εις την Εθνικήν Βιβλιοθήκην βιβλίων»] στο *Λόγος εκφωνηθείς εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω την 19 Δεκεμβρίου 1882 υπό Νικολάου Δαμασκηνού* [...] *παραδίδοντας την πρυτανείαν τω διαδόχω αυτού Παναγιώτη Γ. Κυριακώ* [...], Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου της Ενώσεως, 1884, σ. 138 για τα αντίτυπα και σ. 156 για την ημερομηνία. Το «Διά το τυπογραφείον» πρέπει να ερμηνευθεί ως «για λογαριασμό του τυπογραφείου» (χρησιμοποιείται και σε άλλες περιπτώσεις, όταν δεν δηλώνεται η τυπογραφική επιχείρηση και το αντίτυπο καταθέτει ο εκδότης ή άλλος).

¹¹ Η έρευνά μου σε έναν μεγάλο αριθμό εντύπων προς εξεύρεση αναγγελίας κυκλοφορίας της αυτοτελούς δ' έκδοσης δεν απέδωσε καρπούς. Για την ενημέρωση του αναγνωστικού κοινού σχετικά με την επιφυλλίδα του Αριστοφάνους βλ. *Νέα Εφημερίς*, έτ. Α', φ. 322, 23.10.1882, σ. 3, όπου «και νυν θα έχη ακόμη πλειοτέρους αναγνώστας το πεπονηρευμένον και αφωρισμένον σύγγραμμα»· *πρβλ. και Στοά*, έτ. Θ', αρ. 292/4171, 23.10.1882, σ. 2.

¹² Βλ. Ροΐδης, *Η Πάπισσα...*, ό.π. (σημ. 3), 1882, σσ. [ε']-στ'. Βέβαια, ο Αριστοφάνης ενδεχομένως μετράει ως τρίτη τη δική του δημοσίευση, αφού θεωρεί ότι αυτή προηγείται της αυτοτελούς έκδοσης του 1882.

δ'. Στοιχεία πολιτικής

Η Πάπισσα υπήρξε ένα διαρκές σκάνδαλο για τους συντηρητικούς ή φίλα προσκείμενους προς την Εκκλησία κύκλους του 19ου αι. Έτσι, η επανέκδοση του κειμένου το 1882 πυροδότησε την έκρηξη του Χριστόδουλου Δουζίνα, βουλευτή της επαρχίας Τροιζηνίας και σύζυγο της Ερασμίας, κόρης του Μακρυγιάννη, όπως μας πληροφορεί το μακρακικό *Κήρυγμα*:

Ο κ. Δουζίνας, όστις πάντοτε εν τη Βουλή εγείρει φωνήν ευσυνειδησίας, επέστησε προχθές την προσοχήν του αρμοδίου υπουργού επί της αναδημοσιεύσεως και κυκλοφορίας του βλασφήμου βιβλίου του Ροΐδου η Πάπισσα Ιωάννα διότι, είπε, τοιαύτα βιβλία συντελούν εις την εμπέδωσιν της ασεβείας και την έκλυσιν των ηθών και πρέπει η κυκλοφορία αυτών να κωλύεται παρά της αρχής. Αλλ' εάν είχον κληρικούς ευπαιδευτους και εγκρίτους, κ. Δουζίνα, κατά το πνεύμα του Ευαγγελίου και κατηχητάς από του άμβωνος επιστήμονας, φρονείς ότι ήτο δυνατόν τότε να επικαλεσθής την μέριμναν του υπουργού προς αποκώλυσιν των δημοσιευομένων ασεβειών ή θα ήτο τις τότε όστις θα επεθύμει να αναγνώση τα τοιαύτα βιβλία;¹³

Ο Δουζίνας όμως δεν κάνει λόγο για το βιβλίο, όπως υποθέτει το *Κήρυγμα*, αλλά για την επιφυλλίδα του Αριστοφάνους, όπως διευκρινίζει ο ανταποκριτής της Βουλής τότε στο *Μη Χάνεσαι* Κωστής Παλαμάς:

και το θαυμαστότερον, μετά δεκαεπταετιάν περίπου, [ακούομεν τον Δουζίνα] επαναλαμβάνοντα τον αφορισμόν της Παπίσσης Ιωάννας ύστερον από τας γελοίας αποπειράς της Συνόδου, και συστήνοντα να εμποδισθή η περαιτέρω δημοσίευσις αυτής εν τω Αριστοφάνει, δηλονότι η χιλιοστή αναδημοσίευσις αυτής μετά τόσας εκδόσεις και μεταφράσεις και τόσον αναγνωστικόν καταφάγωμα. Καλημέρα σας, κύριε Δουζίνα! Πότε ξυπνήσατε; Είσθε καλά;¹⁴

Παρά τις υπερβολές ως προς την εκδοτική ιστορία της Πάπισσας, ούτε ο Παλαμάς φαίνεται να γνωρίζει την αυτοτελή έκδοση του 1882, αν και πρέπει να δώσουμε έμφαση στον τόνο του. Αντιθέτως, ο Αριστοφάνης απαντάει αιχμηρά στον Δουζίνα, διορθώνοντας το lapsus calami περί γ' έκδοσης, δίνοντας (σε εμάς) ένα ακόμη τεκμήριο για την (παράλληλη) κυκλοφορία της δ' έκδοσης και κάνοντας μια κίνηση αξιοπρόσεκτε τόσο από την άποψη της στρατηγικής όσο και ενδιαφέρουσα για την κυκλοφορία των ιδεών: η Πάπισσα αποτέλεσε σκάνδαλο μόνο για την Εκκλησία, όταν αυτή εκδόθηκε· οι καιροί έχουν αλλάξει πλέον και το έργο δεν αποτελεί κατ' ουδένα τρόπο κοινωνικό σκάνδαλο, το οποίο βάλλει κατά της θρησκείας, αλλά μια διαρκή υπόμνηση των ατασθαλιών του ιερατείου.

Ο Δουζίνας εξήγησεν από του βήματος της Βουλής την αναστολήν της δημοσιεύ-

¹³ Βλ. *Κήρυγμα*, έτ. Δ', αρ. 407, 16.11.1882, σ. 4. Για σχολιασμό και αυτού του παραθέματος στο πλαίσιο της καταστολής ανάγνωσης μυθιστορημάτων από τους συντηρητικούς κύκλους εκείνη την εποχή βλ. Παναγιώτης Ελ Γκεντί, «Το άσεμνον Μυθιστόρημα: Μια εγκύκλιος κατά των μυθιστορημάτων (1882)» στο Βασίλης Μακρυδημάς (εισ.-επιμ.), «...και Θεός ην ο Λόγος». Η διασταύρωση της θρησκείας με τη λογοτεχνία. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου. 18-19 Νοεμβρίου 2022, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων / Τμήμα Φιλολογίας, 2023, σσ. 79-104 [διαθέσιμο μόνο ψηφιακά].

¹⁴ Βλ. Κουτρούλης [= Κ. Παλαμάς], «Βουλή», *Μη Χάνεσαι*, έτ. Γ', αρ. 372, 14.11.1882, σ. 5.

σεως εν τω Αριστοφάνη της Παπίσσης Ιωάννας, γιατί, λέει, διαφθείρει τα ήθη (παστρικός άνθρωπος βλέπετε) και είνε βιβλίον αντιθηροσκευτικόν.

Ο Αριστοφάνης διαμαρτύρεται κατά της προτάσεως του Δουζίνα, και τον αποκαλεί Ιησουΐτην, Φαρισαίον και Υποκριτήν.

Ρε, κακόμοιρε Δουζίνα, μπας κ' ενόμισες ότι η Βουλή είνε παληοκαφενές του Πόρου οπού μπορεί η βρωμογλώσσα σου να λήη ό,τι θέλει;

Ή μη το πήρες απάνω σου ότι τάχα κάτι λες, και λες σαγλαμάρες για να βλέπης τ' όνομά σου στις εφημερίδες και οι πατριώτες σου να σε νομίζουν ότι είσαι κανέννας φωστήρας;

Αι, παστρική Δουζίνα, δεν τα πουλάς πλέον σ' εμάς αυτά. Αλλού, αλλού, και σ' ενοιώσαμε.

Η Πάπισσα Ιωάννα είναι βιβλίον, το οποίον δεν συμφέρει τους παπάδες να υπάρχει και να διαδίδεται, γιατί βλέπουν σαν σε καθρέφτη το πρόσωπό τους το τραγογένηκο.

Και σ' έβαλαν εσένα τον παλαβό να βγάλης το φειδι από την τρούπα, επειδής κ' εκηρύχτηρες κάμποσον καιρό υπερασπιστής τους εις την Βουλή που τα ζωντόβολα οι επαρχιώτες σου σε στέλνουνε.

Αλλά η Πάπισσα Ιωάννα είναι τόσον διαδεδομένη με της τέσσερες εις βιβλία εκδόσεις αυτής, ώστε ο Αριστοφάνης δεν κάνει άλλο παρά ό,τι κάνει ένας που ρίχνει άχυρο σε μεγάλη φωτιά.

Και η φωτιά αυτή έκαψε τα γένηια τόσων παπάδων, ώστε δεν έμεινε τρίχα πλέον και δεν φοβούνται να πάθουν εις το εξής τίποτε.

Είσαι λοιπόν παλαβός εσύ, κακόμοιρε Δουζίνα, που κάθεσε και γκαρίζεις στη Βουλή για πράγματα όπου επρόλαβαν άλλοι πολύ προτήτερα από σένα να γκαρίζουν (κ' αν δεν πιστεύης, ρώτησε και τον πάτερ Μακάριο της Καρυστίας) και όμως τι έκαμαν;

Ρώτησε αυτούς να σου πουν τι έκαμαν.

Αλλά αν θέλεις φώναζε ακόμη για να γείν πάλι κουβέντα και να πουλή ο Αριστοφάνης πέντ' έξη χιλιάδες φύλλα περισσότερα. Τ' ακούς;¹⁵

Νομίζω ότι μέσω του λόγου τόσο του Παλαμά όσο και του Αριστοφάνους μπορούμε να δούμε τη λύση στην πολιτική της δημοσίευσης/έκδοσης της Πάπισσας σε καιρό και σε τόπο. Με την ανάδειξη της κυβέρνησης Τρικούπη στις εκλογές του 1882 ο τρικουπικός Ροϊδης ξαναδιορίζεται ως έφορος της Βιβλιοθήκης· η συγκυρία συμπίπτει με τη δημοσίευση του Αριστοφάνους και της δ' έκδοσης. Καίτοι τρικουπικός, ο Ροϊδης φαίνεται να συνεργάζεται με τον αντιτρικουπικό Αριστοφάνη μέσω της δημοσίευσης της Πάπισσας όμως, ενός έργου το οποίο βέβαια πρωτοεκδόθηκε το 1866. Η αντίφαση μάλλον αίρεται, αν σκεφτούμε ότι δεν πρόκειται για νέο έργο του Ροϊδη, ότι δεν βάλλει εναντίον του Τρικούπη,¹⁶

¹⁵ Βλ. «Ο Δουζίνας», Αριστοφάνης, έτ. Γ', αρ. 134, 16.11.1882, σ. 2. Η αναφορά στον Πόρο, επειδή αφενός ανήκε στην επαρχία Τροιζηνίας και αφετέρου ήταν ο τόπος καταγωγής της οικογένειας Δουζίνα.

¹⁶ Ο Λ. Βαρελάς έχει επιχειρηματολογήσει πειστικά αναφορικά με τη μη συμμετοχή του Ροϊδη με πρωτότυπα κείμενα στον αντιτρικουπικό Ραμπαγά για το ίδιο έτος. Σε συνάφεια με την παραπάνω προβληματική και εκ του αντιθέτου πρέπει να δούμε τη συμμετοχή του Ροϊδη με την Πάπισσα στον Αριστοφάνη: έχουμε επώνυμη συμμετοχή με πολλαπλώς εκδομένο έργο αλλά και τήρηση κάποιων πολιτικών ισορροπιών. Βλ. την επιχειρηματολογία Βαρελά – με αφορμή την έκδοση Εμμ. Ροϊδης, Αθησαύριστα κείμενα (1882-1885), επιμ. Παν. Μουλλάς, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2005 – στα «Γιατί ο Lucifer και ο Λυγξ δεν είναι ο Ροϊδης», Νέα Εστία 1787 (Μάρτ. 2006) 471-494 και του ίδιου, «Και πάλι

ότι ο χώρος του Αριστοφάνους είναι κατάλληλος για έναν μυθοπλαστικό αντικληρικαλιστικό λόγο,¹⁷ ότι ο Ροΐδης ίσως νιώθει ασφάλεια αυτή την περίοδο της πρωθυπουργίας Τρικούπη (και άρα η Εκκλησία δεν θα του επιτεθεί ως άλλοτε, μετά και τη γ' έκδοση και παρέλευση τώσων ετών),¹⁸ ότι το εκσυγχρονιστικό τρικουπικό πολιτικό πρόγραμμα μπορεί να δώσει ένα πλαίσιο δράσης, τέτοιο που υπονοεί κυρίως ο Παλαμάς: ο συντηρητισμός συγκρούεται με την ελευθερία του πνεύματος ή, αλλιώς, ο λόγος της Εκκλησίας, όπως αυτός με δριμύτητα εκφράστηκε με τον αφορισμό του βιβλίου, συγκρούεται εγγενώς με το φιλελεύθερο δημιουργικό πνεύμα όσο και με την πολιτική εκσυγχρονισμού στο κοινωνικό πεδίο. Έτσι, η δημοσίευση της Πάπισσας στον Αριστοφάνη δεν σημαίνει συναίνεση στην πολιτική γραμμή της εφημερίδας: αποτελεί περισσότερο ένα βήμα προώθησης του έργου και των ιδεών του.

ε'. Στοιχεία βιβλιογραφίας

Εάν δούμε μακροσκοπικά τα πράγματα, θα διαπιστώσουμε ότι πριν την γ' έκδοση του 1879 υπάρχει η δημοσίευση της Πάπισσας εν είδει επιφυλλίδας στην εφημερίδα Έλλην το 1877-1878.¹⁹ Με την επισήμανση της μέχρι πρότινος αθησαύριστης δημοσίευσης στον Αριστοφάνη διαπιστώνουμε ότι το μοτίβο επαναλαμβάνεται με ελαφρά διαφοροποίηση: υπάρχει παράλληλη κυκλοφορία της επιφυλλίδας του Αριστοφάνους και της δ' έκδοσης κατά το 1882. Επιπλέον, έχουμε δύο ακόμη μαρτυρίες: στις αρχές του 1887 ο Νέος Αριστοφάνης ενημερώνει ότι εκδόθηκε η Πάπισσα σε δύο τεύχη «και μικρόν κομψόν σχήμα, κατάλληλον διά την τσέπην», ενώ στις αρχές του 1888 το ίδιο έντυπο ενημερώνει ότι θα αποσταλεί στους «καλούς» συνδρομητές το πρώτο φυλλάδιο του νέου παραρτήματος του Νέου Αριστοφάνους, δηλαδή η Πάπισσα Ιωάννα.²⁰ Τέλος, ως θυμηθούμε

‘τα γεγονότα είναι ξεροκέφαλα’: Ο Lucifer και ο Λυγξ δεν είναι ο Ροΐδης», *Νέα Εστία* 1790 (Ιούν. 2006) 1184-1190.

¹⁷ Πρβλ. τα αντίθετα στην κατοπινότερη επεξεργασία του ανιψιού Ανδρεάδη, ο οποίος βέβαια ζητάει να αποκαταστήσει τον Ροΐδη post mortem μέσω του γνωστού «Βιογραφικού σημειώματος» στην έκδοση των ροϊδικών Έργων (1911)· Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, *Ροϊδικά μελετήματα* (1911-1934), επιμ. Παν. Μουλλάς, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2010, σσ. 75-86, ιδ. σ. 84: «Γενικότερον δ' εξετάζομένου του πράγματος ουδαμού διαβλέπει τις εν τη Παπίση ή εις μεταγενέστερα έργα, ίχνη χυδαίου αθεϊσμού, του anticléricalisme εκείνου, όστις τόσον συχνά απαντά παρά συγγραφεύσι σκανδαλωδών διηγημάτων, αντικείμενον εχόντων τα της Εκκλησίας». Ο αντικληρικαλισμός του Αριστοφάνους είναι έκδηλος και στις επιφυλλίδες του· βλ., π.χ., την επιφυλλίδα «Οι τραγοπαππάδες», *Αριστοφάνης*, έτ. Θ', αρ. 26, 28.3.1881 έως αρ. 40, 20.5.1881.

¹⁸ Ας σημειωθεί ότι το 1882 η Εκκλησία της Ελλάδος με ενέργειες της κυβέρνησης Τρικούπη περιλαμβάνει στη δικαιοδοσία της και τη Θεσσαλία, παραλαμβάνοντάς την από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, μετά την προσάρτηση της περιοχής στο ελληνικό κράτος (1881).

¹⁹ Βλ. Έλλην, έτ. Α', αρ. 1, 7.11.1877 έως αρ. 23, 18.1.1878 τα σωζόμενα· πρβλ. Κρητιώτης, ό.π. (σημ. 1), σσ. 243-247.

²⁰ Πρώτος μάλλον επισήμανε την αναφορά ο Άλκης Αγγέλου, «Κάποιες προτάσεις για να ξαναδιαβάσουμε τον Ροΐδη», στο Εμμ. Ροΐδης, *Σκαλαθύρματα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1999, σ. 0θ'. Πρβλ. Κρητιώτης, ό.π. (σημ. 1), σσ. 250-251· «Η Πάπισσα Ιωάννα», *Νέος Αριστοφάνης*, περ. Β', έτ. ΙΕ', αρ. 8, 21.2.1887, σσ. 1, 4 και έτ. ΙΣΤ', αρ. 6, 6.2.1888, σ. 1.

ότι η ε' έκδοση πραγματοποιείται τον Φεβρουάριο του 1888.²¹ Εάν όντως κυκλοφόρησε η Πάπισσα εν είδει παραρτήματος στις αρχές του 1888,²² τότε βλέπουμε πως το προηγούμενο μοτίβο της παράλληλης κυκλοφορίας επαναλαμβάνεται (ή τουλάχιστον επαναλαμβάνεται η πρόθεση). Έτσι, νομίζω ότι θα πρέπει να επανεξετάσουμε την εκδοτική στρατηγική του Ροΐδη σε ένα συνολικότερο πλαίσιο, εντοπίζοντας προδημοσιεύσεις και κατόπιν ή παραλλήλως αυτοτελείς εκδόσεις.

Πέραν τούτων όμως, σε αυτό το πλαίσιο επανεξέτασης, θα πρέπει να δούμε την επανερχόμενη επίκληση περί εξάντλησης των προηγούμενων εκδόσεων και με όρους διαφήμισης. Όταν το 1888 εκδίδεται από τον Δ. Α. Φέξη η ε' έκδοση και εκείνος αναγγέλλει την εξάντληση της προηγούμενης, αυτό είναι ένα γεγονός που δεν ισχύει, καθώς στον κατάλογο του προηγούμενου εκδότη Ν. Μιχαλόπουλου εν έτει 1893 η δική του Πάπισσα εξακολουθεί να βρίσκεται και να πωλείται στο βιβλιοπωλείο του.²³ Πέρα από την προφανή πρόθεση του Φέξη, όπως προηγουμένως του Αριστοφάνους, να δηλωθεί η εξάντληση, προκειμένου η νέα έκδοση να πουλήσει, νομίζω ότι θα πρέπει να εστιάσουμε και στις οικονομικές πλευρές της εκδοτικής στρατηγικής του Ροΐδη, καθώς η κάθε νέα έκδοση σημαίνει και οικονομικά οφέλη για τον ίδιο. Έτσι, θα πρέπει να δούμε τη διαρκή ενασχόληση του συγγραφέα με το έργο του και με όρους αγοράς: η ζήτηση εν μέρει μπορεί να καθορίζει και τις τόσες εκδόσεις με μικροαλλαγές.

Από τον κατάλογο βέβαια του Μιχαλόπουλου αντλούμε την εξής πληροφορία:

Η Πάπισσα Ιωάννα μεσαιωνική μελέτη υπό Εμμανουήλ Δ. Ροΐδου (έκδοσις μικρά λεπ. 50) έκδοσις μεγάλη μετά προλόγου, σημειώσεων κλπ. δρ. 5 [στη στήλη της τιμής 1].²⁴

Να είναι άραγε η «έκδοσις μικρά» η ίδια που αναγγέλλεται στον Νέο Αριστοφάνη το 1887 σε δύο μικρά τεύχη, ενώ η μεγάλη το κατά φυλλάδια παράρτημα της ίδιας εφημερίδας του 1888; Και αν ναι, τότε η έκδοση του 1882 είναι όντως εξαντλημένη; Και ακόμη, ποιο να είναι άραγε το κείμενο των κατοπινοτέρων νεοαριστοφανικών εκδόσεων – εκείνο του Αριστοφάνους ή εκείνο του 1882;

Ξεκινώντας αντιστρόφως, πρέπει να υποθέσουμε ότι οι αναγγελλόμενες από τον Νέο Αριστοφάνη εκδόσεις (αν αυτές πραγματοποιήθηκαν) μάλλον χρησιμοποιούν το κείμενο του Αριστοφάνους – πρόκειται δηλαδή για μετατύπωση του αριστοφανικού κειμένου του 1882, πράγμα κατά το μάλλον ή ήττον ευεξήγητο. Προς αυτό συντείνει το γεγονός ότι ο Νέος Αριστοφάνης αποτελεί εξέλιξη του Αριστοφάνους. Ο εκδότης και βιβλιοπώλης Μιχαλόπουλος είναι γνωστός του Πηγαδιώτη, εκδότη του Αριστοφάνους, και του (νεο)αριστοφανικού

²¹ Βλ. «Τοις αναγνώσταις» στο Ροΐδης, *Η Πάπισσα...*, ό.π. (σημ. 4), 1888, σ. ε' για τη μηνολόγηση.

²² Ούτε η δίτομη έκδοση του 1887 ούτε το κατά φυλλάδια παράρτημα του Νέου Αριστοφάνους για το επόμενο έτος σώζονται.

²³ Βλ. Βιβλιοπωλείον Ν. Μιχαλοπούλου εν Αθήναις, *Κατάλογος των παρ' αυτού εκδοθέντων και ευρισκομένων βιβλίων*, Εν Αθήναις, Κατά μήνα Ιούνιον 1893, σ. 24.

²⁴ Στο ίδιο.

κύκλου όμως,²⁵ γεγονός που θα μπορούσε να συντείνει στο να πούμε ότι η «έκδοσις μικρά» και η «έκδοσις μεγάλη» που πωλούνται από τον Μιχαλόπουλο ίσως εμπλέκουν και τον Νέο Αριστοφάνη. Επιπλέον, τη διετία 1887-1888 κάποια βιβλία του Μιχαλόπουλου αλλά και ο Νέος Αριστοφάνης τυπώνονται στο τυπογραφείο του Γεώργιου Σταυριανού, το τυπογραφείο που τυπωνόταν για ένα διάστημα και ο Ασμοδαίος.²⁶ Αν έτσι έχουν τα πράγματα, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε τις σχέσεις μεταξύ των προσώπων, να δούμε ότι η συνεργασία του Ροΐδη με αυτόν τον κύκλο έχει ένα χρονικό βάθος και ότι τελικά η εν έτει 1882 συνεργασία του συγγραφέα με τον Μιχαλόπουλο και τον Αριστοφάνη έχει κάποιες βάσεις και δεν είναι τυχαία ή ξαφνική.

Αν όμως οι (λανθάνουσες;) εκδόσεις των ετών 1887-1888 ίσως τυπώθηκαν στο τυπογραφείο του Σταυριανού με το κείμενο του Αριστοφάνους και πωλούνταν ενδεχομένως στο βιβλιοπωλείο του Μιχαλόπουλου, πού άραγε τυπώθηκε η αυτοτελής δ' έκδοση του 1882; Η μη αναφορά στο τυπογραφείο δεν θα πρέπει να λογιστεί ως ύποπτη, επειδή πλείστα βιβλία με εκδότη τον Μιχαλόπουλο δεν φέρουν στοιχεία της επιχείρησης στην οποία τυπώθηκαν.²⁷ Από τα μέσα του 1882 το γραφείο του Αριστοφάνους βρισκόταν κάτω από το Δημαρχείο και στεγαζόταν στο τυπογραφείο του Κάλλους, όπου τυπωνόταν και η εφημερίδα²⁸ – στο ίδιο σχεδόν σημείο ήταν και το γραφείο του Ραμπαγά με το τυπογραφείο του, εκείνο του Α. Κολαράκη και Ν. Τριανταφύλλου.²⁹ Οι σχέσεις μεταξύ Αριστοφάνους και Ραμπαγά, ή μάλλον μεταξύ Πηγαδιώτη και Κλ. Τριαντάφυλλου ήταν μάλλον αγαστές, αν κρίνουμε από τη συνεργασία με κείμενα του ενός στην εφημερίδα του άλλου,³⁰ από το ότι μάλλον τους χώριζε ένας τοίχος και από το ότι για μικρό διάστημα ο Αριστοφάνης τυπωνόταν στο τυπογραφείο του Ρα-

²⁵ Βλ. παραπάνω σημ. 9.

²⁶ Με εκδότη τον Μιχαλόπουλο στο τυπογραφείο του Σταυριανού τυπώθηκαν τα παρακάτω το 1887-1888: Στέφανος Θ. Ξένος, *Ο διάβολος εν Τουρκία* [...]. *Εκδοσις δευτέρα...*, τ. Α'-Β', 1887· Ν. Μιχαλόπουλος (επιμ.), *Ανθολογία ποιητική...*, 1888· Πάτροκλος Δ. Κοσμίδης, *Πυθία ήτοι Μαντείον αλάνθαστον...*, 1888. Ο Νέος Αριστοφάνης από το 1887 κ.ε. τυπωνόταν στο τυπογραφείο του Σταυριανού· βλ. *Νέος Αριστοφάνης*, περ. Β', έτ. ΙΕ', αρ. 12, 21.5.1887, σ. 4' ως σημειωθεί ότι το ίδιο έτος ο Νέος Αριστοφάνης είχε μεταφέρει και το γραφείο του «αντικρύ Βουλής και παραπλεύρως του καφενείου των Βουληφόρων» (Νέος Αριστοφάνης, περ. Β', έτ. ΙΕ', αρ. 8, 21.2.1887, σ. 1). Το περ. Ασμοδαίος τυπωνόταν στο Τυπογραφείον του Ασμοδαίου, δηλαδή του Γ. Σταυριανού, από τον Δεκέμβριο 1882 κ.ε.· βλ. *Ασμοδαίος*, περ. Β', έτ. Δ', αρ. 199, 5.12.1882, σ. 4.

²⁷ Θα πρέπει ακόμη να δούμε την έκδοση της *Πάπισσας* ως μια δυναμική επανέναρξη της δραστηριότητας του Μιχαλόπουλου στον χώρο του βιβλίου, καθώς μετά τη διετία 1873-1874 που είναι ενεργός, επανέρχεται στα 1878-1879 με κάποιες εκδόσεις, προκειμένου να πέσει σε εκδοτική αδράνεια τα επόμενα χρόνια και να ξαναεξικινήσει τη δραστηριότητά του το 1882 και αδιαλείπτως μέχρι το 1890. Έχει ενδιαφέρον ότι το 1882 εκδίδει επίσης την *Οδύσσεια* μεταφρασμένη, έναν ονειροκρίτη και τον *Μπερτόλδο*, ενώ το 1883, μεταξύ άλλων, την *Ορφανή της Χίου*, το *Τύχαι Τηλεμάχου* και τους *Αθλίους* σε μετάφραση Ι. Ισιδωρίδη Σκυλίτση. Θα πρέπει οπωσδήποτε εν προκειμένω να δούμε την πρόθεσή του να σχεδιάσει ένα εκδοτικό πρόγραμμα με κάποιες αξιώσεις.

²⁸ Βλ. «Αγγελία», *Αριστοφάνης*, έτ. Ι', αρ. 42, 27.4.1882· πρβλ. και «Το γραφείον μας», *Αριστοφάνης*, έτ. ΙΑ', αρ. 37, 26.4.1883, σ. 3.

²⁹ Το γραφείο του Ραμπαγά μεταφέρθηκε κάτω από το Δημαρχείο τον Σεπτέμβριο 1882 στο εκλιάρτισσα τυπογραφείο Κολαράκη και Τριανταφύλλου· βλ. *Ραμπαγάς*, έτ. Ε', φ. 416, 26.9.1882, σ. 3.

³⁰ Βλ., π.χ., *Αριστοφάνης*, έτ. Ι', αρ. 5, 16.1.1882, σ. 4, όπου βέβαια πολεμικό το πλαίσιο.

μπαγά.³¹ Αν υποθέσουμε ακόμη ότι εκείνη την εποχή ο Μιχαλόπουλος είναι ήδη γνώριμος των παραπάνω κύκλων, ενώ ο Σταυριανός, γνώριμος μάλλον ήδη του Ροϊδη, θα ανοίξει το τυπογραφείο του λίγο αργότερα,³² ίσως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η δ' έκδοση της Πάπισσας τυπώθηκε από το Κάλλος ή ακόμη-ακόμη από τους Κολαράκη και Τριανταφύλλου.³³ Πάντως, νομίζω ότι πρέπει να αναζητήσουμε τον άδηλο τυπογράφο της Πάπισσας του 1882 στους κύκλους των πολιτικοσατιρικών εντύπων της εποχής.

Όπως και να έχει, ίσως θα πρέπει να ξαναδούμε την εκδοτική ιστορία του έργου του Ροϊδη, εφόσον «η επιτυχία της Παπίσσης παρ' ημίν μένει διηνεκής», και να λάβουμε υπόψιν εκείνη την υπερβολή του Παλαμά για τις επανεκδόσεις της³⁴ – ο ανιψιός εξάλλου του Ροϊδη, μεταξù θαυμασμού και απελπισίας, το 1911 είχε αναφωνήσει: «Τίς οίδε πόσαι άλλαι τοιαύται εκδόσεις και αναδημοσιεύσεις εγένοντο!».³⁵

«Joannes septimus» [= πάπας Ιωάννης ο Αγγλικός (855-857)], ξυλογραφία από το εργαστήριο των Michael Wolgemut και Wilhelm Pleydenwurff, όπως εμφανίζεται στο έργο του Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*, τυπ. Anton Koberger, Νυρεμβέργη 1493, φ. CLXIX. Απώτερη μάλλον καταγωγή της ελληνικής εικονογράφησης της Πάπισσας.

³¹ Στο τυπογραφείο του Ραμπαγά τυπώνεται μεταξύ Ιουνίου και Αυγούστου 1883, οπότε και τυπώνεται από τον Σταυριανό, ενώ τον Νοέμβριο του ίδιου έτους τυπώνεται από το Τυπογραφείο της Λακωνίας· βλ. διαδοχικά Αριστοφάνης, έτ. ΙΑ', αρ. 67, 29.6.1883, σ. 4 και αρ. 76, 20.8.1883, σ. 4 και αρ. 80-81, 2.11.1883, σ. 8.

³² Τα πρώτα βιβλία τυπώνει ο Σταυριανός το 1883 με ένα δυναμικό ξεκίνημα (18 βιβλία για το 1883), ωστόσο πρέπει να υποθέσουμε ότι το τυπογραφείο του λειτουργεί τουλάχιστον από το προηγούμενο έτος, εφόσον εκεί τυπώνεται ο Ασμοδαίος (βλ. παραπάνω και σημ. 26).

³³ Πάντως τη συνεργασία του Μιχαλόπουλου με δηλωμένο το τυπογραφείο Κολαράκη και Τριανταφύλλου την εντοπίζουμε το 1888 (Κ. Ράμφος, *Αι τελευταία ημέρα του Αλή-πασά*) και σε πέντε τίτλους μέχρι το 1894.

³⁴ Βλ. παραπάνω σημ. 14.

³⁵ Βλ. Ανδρεάδης, ό.π. (σημ. 17), σ. 78.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας 1

Αντιβολή πρώτων παραγράφων Μέρους Α' Πάπιασας Ιωάννας εκδόσεων Έλλην, 1879 (γ'), Αριστοφάνους, 1882 (δ') και 1888 (ε')				
Έλλην	1879	Αριστοφάνης	1882	1888
Από του μέσου άρχονται συνήθως οι επικοί ποιηταί· ταυτό ποιούσι και οι μυθιστοριογράφοι, όσοι τας δεκατόμους τύχας των Πόρθων και Αραμίδων παραγγέλουσιν υπομισθίω εφημερίδι να ονομάση αριστοτελική αδεία, εποποιΐας· έπειτα ο ήρως, όταν εύρη ευκαιρίαν, εντός σπηλαίου ή ανακτόρου, επί ευώδους χλόης ή μαλακής κλίνης διηγείται τα προηγούμενα τη ερωμένη, έπι εύνης και φιλότητος έξ έρον έντο Ούτω θέλει ο Λατίνος Οράτιος εν τη Ποιητική· τούτο συνιστώσι και οι βιβλιοπώλαι, οσάκις παραγγέλλουσι βιβλίον, ορίζοντες εις τον συγγραφέα το μήκος, το πλάτος, και την ύλην αυτού ως του ενδύματος εις τον ράπτην. Τοιαύτη τέλος είναι η κοινή μέθοδος· αλλ' εγώ προτιμώ ν' αρχίσω από την αρχήν [...]	Από του μέσου άρχονται συνήθως οι επικοί ποιηταί· ταυτό ποιούσι και οι μυθιστοριογράφοι, όσοι τας δεκατόμους τύχας των Πόρθων και Αραμίδων παραγγέλουσιν υπομισθίω εφημερίδι να ονομάση αριστοτελική αδεία, εποποιΐας· έπειτα ο ήρως, όταν εύρη ευκαιρίαν, εντός σπηλαίου ή ανακτόρου, επί ευώδους χλόης ή μαλακής κλίνης διηγείται τα προηγούμενα τη ερωμένη, έπι εύνης και φιλότητος έξ έρον έντο Ούτω θέλει ο Λατίνος Οράτιος εν τη Ποιητική· τούτο συνιστώσι και οι βιβλιοπώλαι, οσάκις παραγγέλλουσι βιβλίον, ορίζοντες εις τον συγγραφέα το μήκος, το πλάτος, και την ύλην αυτού ως του ενδύματος εις τον ράπτην. Τοιαύτη τέλος είναι η κοινή μέθοδος· αλλ' εγώ προτιμώ ν' αρχίσω από την αρχήν [...]	Από του μέσου άρχονται πάντοτε οι επικοί ποιηταί. Το αυτό πράττουσι και οι μυθιστοριογράφοι, όσοι διά τας δεκατόμους διεκδικούσι τον τίτλον πεζής εποποιΐας. Έπειτα ο ήρως, όταν εύρει ευκαιρίαν, εντός σπηλαίου ή ανακτόρου, επί ευώδους χλόης ή μαλακής κλίνης διηγείται τα προηγούμενα τη ερωμένη, Έπει εύνης και φιλότητος έξ έρον έντο. Τοιαύτη είναι η κοινή μέθοδος, ήν συνιστώσιν οι κριτικοί. Αλλ' εγώ, φίλος ών της τάξεως, προτιμώ την των κυκλικών ποιητών και των εισαγγελέων, οίτινες τον υπ' αυτών βιογραφούμενον, είτε ήρωα είτε κακούργον, λαμβάνουσιν από της κοιτίδος, παρακολουθούντες κατά χρονολογικήν σειράν πάντα αυτού τα βήματα προς την αθανασίαν ή την αγχόνην. Άρχομαι λοιπόν από της αρχής [...]	Από του μέσου άρχονται πάντοτε οι επικοί ποιηταί. Το αυτό πράττουσι και οι μυθιστοριογράφοι, όσοι υπέρ των δεκατόμων αυτών διηγήσεων διεκδικούσι τον τίτλον πεζής εποποιΐας. Έπειτα ο ήρως, όταν εύρη ευκαιρίαν, εντός σπηλαίου ή ανακτόρου, επί ευώδους χλόης ή μαλακής κλίνης διηγείται τα προηγούμενα τη ερωμένη, Έπει εύνης και φιλότητος έξ έρον έντο. Τοιαύτη είναι η κοινή μέθοδος, ήν συνιστώσιν οι κριτικοί. Αλλ' εγώ, φίλος ών της τάξεως, προτιμώ την των κυκλικών ποιητών και των εισαγγελέων, οίτινες τον υπ' αυτών βιογραφούμενον, είτε ήρωα είτε κακούργον, λαμβάνουσιν από της κοιτίδος, παρακολουθούντες κατά χρονολογικήν σειράν πάντα αυτού τα βήματα προς την αθανασίαν ή την αγχόνην. Άρχομαι λοιπόν από της αρχής [...]	Από του μέσου άρχονται πάντοτε οι επικοί ποιηταί. Το αυτό πράττουσι και οι μυθιστοριογράφοι, όσοι υπέρ των δεκατόμων αυτών διηγήσεων διεκδικούσι τον τίτλον πεζής εποποιΐας. Έπειτα ο ήρως, όταν εύρη ευκαιρίαν, εντός σπηλαίου ή ανακτόρου, επί ευώδους χλόης ή μαλακής κλίνης διηγείται τα προηγούμενα τη ερωμένη, Έπει εύνης και φιλότητος έξ έρον έντο. Τοιαύτη είναι η κοινή μέθοδος, ήν συνιστώσιν οι κριτικοί. Αλλ' εγώ, φίλος ών της τάξεως, προτιμώ την των κυκλικών ποιητών και των εισαγγελέων, οίτινες τον υπ' αυτών βιογραφούμενον, είτε ήρωα είτε κακούργον, λαμβάνουσιν από της κοιτίδος, παρακολουθούντες κατά χρονολογικήν σειράν πάντα αυτού τα βήματα προς την αθανασίαν ή την αγχόνην. Άρχομαι λοιπόν από της αρχής [...]

Πίνακας 2

Αλλαγές μεταξύ α' συνέχειας Αριστοφάνους (23.10.1882) και έκδοσης 1882 (σ. 71-74)	
Αριστοφάνης	1882
όσοι διά τας δεκατόμους αυτών διηγήσεις	όσοι υπέρ των δεκατόμων αυτών διηγήσεων
όταν εύρει ευκαιρίαν	όταν εύρη ευκαιρίαν
την κλασσικήν αταξίαν	την κλασσικήν αταξίαν
μετασχηματίζων ούτως εκ του προχείρου	μετασχηματίζων ούτω εκ του προχείρου
ως ο Ζευσ παρά τοις ποιηταίς. [§] Αληθές είναι ότι δαπανών έτη	ως ο Ζευσ παρά τοις ποιηταίς και ο Διάβολος παρά τοις Ινδοίς. Δαπανών έτη
εις παραβολάς χειρογράφων ηδυνάμην	εις παραβολάς χειρογράφων, ηδυνάμην
γράφει ολιγώτερα, και ούτω	γράφει ολιγώτερα και ούτω
εξακολουθώ την ιστορίαν μου ή μάλλον άρχομαι αυτής	εξακολουθώ ή μάλλον άρχομαι της ιστορίας μου
ήτον Άγγλος μοναχός	ήτο Άγγλος μοναχός
εκ τίνος όμως επαρχίας	εκ τίνος δε επαρχίας
της Βρετανίας	της Βρετανίας
τους Βερολινείους	τους τότε Βερολινείους
εκαλείτο Γιούθα· ήτο ξανθή	εκαλείτο Γιούθα, ήτο ξανθή
μετ' ολίγον την παρεχώρησεν εις τον οινοχόον	μετ' ολίγον την έδωκεν εις τον οινοχόον
ευλαβής ών, αντήλλαξε την κόρην προς τον μοναχόν	ευλαβής ών αντήλλαξε την νεάνιδα προς τον μοναχόν
από της κλίνης άρχοντος εις τας αγκάλας καλογήρου, ως εν Αγγλία μεταβαίνουσιν και οι υψηλοί πιλοι από των κροτάφων λόρδου εις την κεφαλήν επαίτου	από της κλίνης δεσπότου εις τας αγκάλας καλογήρου, ως και σήμερα εν Αγγλία οι υψηλοί πιλοι από των κροτάφων διπλωμάτου εις την κεφαλήν επαίτου
της πείνης πολλοί δε	της πείνης, πολλοί δε
πάντες όμως γερουσιασταί	αλλά πάντες γερουσιασταί
και καρυών· γεώμηλα δε	και καρυών, γεώμηλα δε
της ισότητος, έπαυσαν	της ισότητος έπαυσαν
έθετε δηλ	έθετε δηλ.
σιδηράν περόνην, κέρας βουβάλου ως ποτήριον, και ξηρούς	σιδηράν, περόνην, κέρας βουβάλου ως ποτήριον και ξηρούς
αι φιάλαι και τα κηρία	αι φυάλαι και τα κηρία
ηπλούντο εκείνοι, και επί αυτών	ηπλούντο εκείνοι και επ' αυτών
χλοροΐσιν ίαινόμενοι μελέεσιν	χλεροΐσιν ίαινόμενοι μελέεσιν

Ο μοναχός Σισώης – στα ίχνη ενός παπαδιαμαντικού ήρωα*

Τα δημοσιεύματα που συσχετίζουν ήρωες και περιστατικά των παπαδιαμαντικών διηγημάτων με υπαρκτά πρόσωπα και πραγματικά συμβάντα δεν είναι σπάνια. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει το 1953 ο Αθανάσιος Φροντιστής, αναφερόμενος στα εφηβικά χρόνια του στη Σκιάθο:

Σ' όλα τα σκιαθίτικα σπίτια εκείνου του καιρού [...] υπήρχαν βιβλία της εκδόσεως Φέξη. Πάνω στα ράφια του τζακιού ή στο μεγάλο τραπέζι της σάλας, ακόμη και των σπιτιών που οι ένοικοι ήξεραν πολύ λίγα γράμματα, θα υπήρχαν η *Νοσταλγός*, η *Φόνισσα*, ο *Πεντάρφανος* και οι άλλοι τόμοι του Φέξη. Στα χειμωνιάτικα νυχτέρια, αντί για παραμύθια, πολλές φορές η πιο μορφωμένη διάβαζε από τους τόμους αυτούς και η πιο ηλικιωμένη αναλάμβανε να εξηγήσει τα πρόσωπα ή τα γεγονότα.

Μπορεί να πει κανένας ότι καθολικά τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη (και του Μωραϊτίδη άλλωστε) στηρίζονται σε πραγματικά περιστατικά και πρόσωπα. Είναι μια διασκευή ζωντανής ιστορίας. Τα ονόματα, άλλοτε ελαφρά παρεφθαρμένα, άλλοτε ούτε αυτό, δίνουν εύκολα τη λαβή για να βρεθεί η άκρη και να θυμηθούν (τότε) οι παλιότεροι αυτό που κι αυτοί έζησαν ή άκουσαν. Έτσι, για τους περισσότερους Σκιαθίτες το θέμα του διηγήματος είναι κάτι που αφορά τους προγόνους, τους συγγενείς, τους γνωρίμους τους. Εγώ ακόμη που ήμουν δέκα χρονών όταν πέθανε ο Παπαδιαμάντης θυμάμαι αρκετά από τα περιστατικά [...] Εκτός όμως από τα περιστατικά, όλοι ξέρομε τα πρόσωπα. Όλα τα πρόσωπα. [...]¹

Η συστηματικότερη εργασία διερεύνησης των πραγματικών περιστατικών και προσώπων που ενέπνευσαν τον Παπαδιαμάντη είναι η «Παπαδιαμαντική σκιαθίτικη προσωπογραφία» του σκιαθίτη ερευνητή Ιω. Ν. Φραγκούλα (1906-2001). Στην αρχική μορφή του το μελέτημα περιλάμβανε τρία τμήματα με τα συγγενικά, τα φιλικά και τα γειτονικά πρόσωπα του Παπαδιαμάντη.² Αργότερα κυκλοφόρησε η συμπληρωμένη μορφή, όπου προστέθηκαν τα κεφάλαια «Τα ξένα προς τον Παπαδιαμάντη πρόσωπα» και «Τα πρόσωπα που αναφέρονται μόνο κατ' όνομα».³

* Επεξεργασμένη μορφή της ομότιτλης ανακοίνωσης στις Διαδικτυακές Παπαδιαμαντικές Βραδιές της Εταιρείας Παπαδιαμαντικών Σπουδών (25.5.2023).

¹ Αθανάσιος Φροντιστής, «Πώς νοιώθουμε εμείς οι Σκιαθίτες τον Παπαδιαμάντη», στο: Ν. Σφενδόνη, *Μακεδονικών Ημερολόγιον*, 1953, σ. 78-89. Ο Φροντιστής – μετέπειτα αρχηγός ΓΕΕΘΑ, βουλευτής Μαγνησίας και υπουργός συγκοινωνιών – είχε γεννηθεί στη Σκιάθο το 1900· ο παππούς του Αλέξανδρος Καρπέτης ήταν μακρινός εξάδελφος και γείτονας του Παπαδιαμάντη.

² Το μελέτημα καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος (σ. 25-121) του τομιδίου Ιω. Ν. Φραγκούλας, *Ανερέυνητες πτυχές της ζωής του Αλεξ. Παπαδιαμάντη*, Αθήνα, Ιωλκός, 1988.

³ Η συμπληρωμένη μορφή κυκλοφόρησε πρώτα αυτοτελώς (*Παπαδιαμαντική σκιαθίτικη προσωπογραφία*, Βόλος, Ωρες, 1996) και έπειτα συμπεριλήφθηκε στο *Ανερέυνητες πτυχές της ζωής του Αλεξ. Παπαδιαμάντη* (β' έκδοση συμπληρωμένη), Αθήνα, Ιωλκός, 2002, σσ. 25-210.

Ο Φραγκούλας ερευνήσε, όπως ο ίδιος επισημαίνει, τα αρχεία του Δήμου και τα ληξιαρχικά βιβλία των ενοριών του νησιού και συμβουλευτήκε παλιούς Σκιαθίτες. Με την εργασία του φώτισε, όντως, άγνωστες πτυχές του βίου του Παπαδιαμάντη και περιστατικά που τροφοδότησαν τη διηγηματογραφία του. Το έργο δεν ήταν εύκολο και, όπως ήταν αναμενόμενο, υπάρχουν ορισμένες αστοχίες στις ταυτίσεις.

Αναφερόμενος στις δυσκολίες που συνάντησε, ο ερευνητής σημειώνει ότι τον «δυσκολεύει η διαφορά του χρόνου που μας χωρίζει από την εποχή που γράφτηκε το παπαδιαμαντικό έργο». Από τη φράση αυτή του Φραγκούλα διαφαίνεται ένα σφάλμα που κάνει κάποτε στους υπολογισμούς του. Λησμονεί δηλαδή συχνά ότι δεν θα έπρεπε να αναζητά τους ήρωες των έργων στην εποχή που γράφτηκε το παπαδιαμαντικό έργο, αλλά στην εποχή που διαδραματίζονται τα συμβάντα, κάποτε πολύ προγενέστερη, καθώς ο Παπαδιαμάντης αφηγείται και βιώματα της παιδικής, εφηβικής και νεανικής ηλικίας του στη Σκιάθο, αλλά και ιστορίες που συνέβησαν πριν γεννηθεί ο ίδιος και τις άκουσε από τους παλαιότερους.

Μεταξύ των παλαιών ιστοριών είναι κι εκείνη του μοναχού Σισώη, για τον οποίο ο Παπαδιαμάντης γράφει: «Εἰς τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως ἦτον μοναχὸς καὶ διάκονος. [...] Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν πραγμάτων, ἐπὶ Καποδίστρια κυβερνήτου, ἐδίδασκεν εἰς διάφορα σχολεῖα ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, καὶ εἶχεν οὐ μικρὰν φήμην, ὑπὸ τὸ ὄνομα ὁ Σωτηράκης ὁ δάσκαλος. [...]». Ο Φραγκούλας εντάσσει τον παραπάνω ήρωα στα «Πρόσωπα που αναφέρονται μόνο κατ' όνομα» και σημειώνει: «Ο Πάτερ Σισώης ή Σωτηράκης ο δάσκαλος στο διήγημα “Όνειρο στο κύμα”. Είναι ο σκιαθίτης μοναχός Θεόκλητος Μπονάκης (1833-1903) που μετά από περιπέτειες εγκαταβίωσε στο μοναστήρι του Ευαγγελισμού. Τον αναφέρει και στο διήγημα “τα Ρόδιν' ακρογιάλια”».⁴

Δεν γνωρίζω με ποιο σκεπτικό ο ερευνητής συνδέει τον μοναχό Σισώη του διηγήματος μ' έναν άνθρωπο που δεν ήταν καν γεννημένος στα χρόνια της Επανάστασης και του Καποδίστρια. Εικάζω ότι τον αναζήτησε μεταξύ των μοναχών του 1900, του έτους που δημοσιεύτηκε – και πιθανότατα γράφτηκε – το διήγημα,⁵ λησμονώντας ότι ο Παπαδιαμάντης τοποθετεί την υπόθεση του διηγήματος, κατά το θέρος εκείνο του έτους 187...». Το ότι ο Παπαδιαμάντης αναφέρει τον Σισώη στα «Ρόδιν' ακρογιάλια» έχει γραφτεί προφανώς εκ παραδρομής· στην πραγματικότητα τον ξανασυναντούμε στον «Βαρδιάνο στα σπόρκα».

Από τα ευρητήρια των Απάντων διαπιστώνουμε ότι το όνομα «Σισώης» εμφανίζεται και στο άρθρο «Περί της Παναγίας της Κουνιστριάς», όπου, μεταξύ των μοναχών της Μονής Ευαγγελιστριάς κατά το 1858 ή 1859, αναφέρεται και «ὁ Σισώης Κυριακίδης, ἀρχαῖος δημοδιδάσκαλος». Η μνεία αυτή, καθώς δεν την συναντούμε σε κείμενο μυθοπλασίας, επιβεβαιώνει την ιστορική ύπαρξη ενός μοναχού Σισώη της Ευαγγελιστριάς Σκιάθου, πρώην δημοδιδασκάλου, και μας γνωστοποιεί το επώνυμο του.

⁴ Ιω. Ν. Φραγκούλας, *Ανερευνήτες πτυχές της ζωής του Παπαδιαμάντη*, ό.π., σ. 205.

⁵ Πρωτοδημοσιεύτηκε στο περ. *Παναθήναια*, τόμ. Α', τχ. Ι (15.10.1900) 9-15.

Για τον Σωτήριο Κυριακίδη και τη διδασκαλική σταδιοδρομία του στην Κύμη, τη Σκιάθο και τη Σκόπελο πολλές πληροφορίες δίνει ο Δαυίδ Αντωνίου στο εκτενές μελέτημα «Η εκπαίδευση στην Εύβοια 1833-1850».⁶ Ο Αντωνίου μελέτησε τα έγγραφα του Υπουργείου Παιδείας που σώζονται στα Γενικά Αρχεία του κράτους και διαπίστωσε ότι πρόκειται για τον ίδιο άνθρωπο που ήταν γνωστός παλαιότερα ως ιεροδιάκονος Συνέσιος Κυριακίδης ο Συμυρναίος και είχε διδάξει κατά τους χρόνους του Αγώνα στο Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο Αρρένων των Αθηνών και κατόπιν, κατά τα έτη της κατοπιστριακής διακυβέρνησης, στην Αίγινα και στη Μονεμβασιά.⁷

Για τη διδασκαλία του Κυριακίδη στο πρώτο Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο των Αθηνών σημαντική πρωτογενής πηγή είναι η *Εφημερίς των Αθηνών* του Γεωργίου Ψύλλα. Το όνομα του Συνεσίου πρωτοεμφανίζεται σε μια ανταπόκριση από την Αίγινα, με ημερομηνία 29 Οκτωβρίου 1824, σύμφωνα με την οποία οι κάτοικοι οικοδομούν «σχολεῖον κοινὸν τῆς νέας παιδαγωγίας» και έχουν στείλει ανθρώπους στο Ναύπλιο για να προσκαλέσουν τον «ἐλλογιμώτατο ιεροδιάκονο Συνέσιο Συμυρναῖο». Ο συντάκτης συγχαίρει τους κατοίκους της Αίγινας για την πρωτοβουλία τους, αλλά υποσημειώνει: «Κακῆ τύχη ὅμως ὁ ἴδιος εἶναι προσκαλεσμένος πρὸ τοῦ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους διὰ τοῦ ιεροδιδασκάλου Γρηγ. Κωνσταντᾶ· ἐπειδὴ ὑστερεῖται καὶ τὸ ἐδῶ σχολεῖον διδασκάλου τοιοῦτου διὰ τὴν σπανιότητά των εἰς τὴν Ἑλλάδα».

Στο φύλλο της 12^{ης} Νοεμβρίου 1824 ανακοινώνεται: «Τὸ Σχολεῖον τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου ἀνοῖξεν αὐταῖς ταῖς ἡμέραις μὲ τὴν ἐπιμέλειαν καὶ φροντίδα τῆς Φιλομ. Ἑταιρίας, εἰς τὸ ὅποῖον, εὐθύς μὲ τὴν εἰδοποίησιν ὅπου ἔδωκεν εἰς τὸ Κοινὸν τῶν Ἀθηναίων ἢ Φιλόμ. Ἑταιρία, συνέδραμαν ἄρκετὰ παιδιὰ – μάλιστα πτωχῶν Πολιτῶν – καὶ προχωροῦν εὐκολώτατα εἰς τὸ διάβασμα καὶ εἰς τὸ γράψιμον. Ἔως τὴν σήμερον εἶναι περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸν καὶ κατημέραν αὐξάνει ὁ ἀριθμὸς των. [...] Τὸ σχολεῖον τοῦτο ἐσυστήθη εἰς ἓνα τζαμί εὐμορφον καὶ καλὸν διὰ τὴν θέσιν του, τὸ ὅποῖον εἶχαν διορθωμένον τὸ καλοκαίρι μερικὸι Πολίται ἐξ ἰδίων των. Καὶ ἡ προστασία τῆς Φιλομ. Ἑταιρίας καὶ ἡ ἐπιμέλεια τοῦ Διδασκάλου μᾶς δίδουν καλαῖς ἐλπίδας».

Στο φύλλο της 31^{ης} Ιανουαρίου 1825 ο «σοφολογιώτατος» Γεώργιος Γεννάδιος, που παράλληλα με τη διδασκαλία στο Σχολείο της Ιστορίας και των Φιλοσοφικών Επιστημών αναλαμβάνει την επιστασία των Αλληλοδιδασκτικών σχολείων των Αθηνών, αναφέρει προς τον Στρατηγό Γκούρα: «[...] ἐπεσκέφθην τὸ μόνον εἰς ἐνέργειαν τώρα Ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον· ἐπειδὴ τὸ ἄλλο ἀκόμη δὲν ἄρ-

⁶ Δ. Αντωνίου, «Η εκπαίδευση στην Εύβοια 1833-1850», *Αρχεῖο Ευβοϊκῶν Μελετῶν*, τόμ. ΛΒ' (1996-1997) 65-146 (για τον Σωτήριο Κυριακίδη στις σ. 98-99 και 116). Το μελέτημα έχει περιληφθεῖ και στο: Δαυίδ Αντωνίου, *Διαδρομές και στάσεις στη Νεοελληνική Εκπαίδευση 19ος -20ός αι.,* Αθήνα, Μεταίχμιο, 2008 (και επανέκδοση: Αθήνα, Γρηγόρης, 2016).

⁷ Το όνομα του Συνεσίου Κυριακίδη ή Συνεσίου του Συμυρναίου το συναντούμε σε πολλές εργασίες που αφορούν την ιστορία της εκπαίδευσης κατά τους χρόνους του Αγώνα και της κατοπιστριακής διακυβέρνησης, όπως: Απόστολος Δασκαλάκης, *Κείμενα - πηγαί της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης. Σειρά τρίτη. Τα περί παιδείας*, τ. Α'-Γ', Αθήνα 1968· Ελένη Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την κατοπιστριακήν περίοδον (1828 -1832)*, Αθήνα 1970· Μαρώ Καρδαμίτση Αδάμη, «Τα πρώτα δημοτικά της Αθήνας», *Αρχαιολογία* 25 (1987) 38-45 κ.α.

χρησε διὰ τὴν δυσκολίαν νὰ ἐτοιμασθῶσι τ' ἀναγκαῖα καὶ τὰ βάρθρα. Ἐκεῖνο ἔχει ὑπὲρ τοὺς 250 μαθητάς, ἐν ᾧ εἶναι χωρητικὸν μόνον 132 καὶ διὰ τοῦτο ὁ διδάσκαλος, ὁ κύριος Συνέσιος, ἀνὴρ ἄξιος εἰς τὸ ὅποῖον ἐπαγγέλλεται ἔργον, ὡς εἰδήμων καὶ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης κ' ἔμπειρος τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου, δὲν δύναται νὰ ρυθμίση αὐτὸ τοιοῦτοτρόπως, ὥστε οἱ μαθηταὶ νὰ κινῶνται εὐτάκτως καὶ γοργῶς, καὶ αὐτὸς νὰ ἰδῆ τοὺς ἐλπίζομένους καρποὺς ἀναλόγους τῶν κόπων του. Καὶ τὰς μὲν ἐλλείψεις ταύτας θ' ἀναιρέση ἢ μετ' ὀλίγον ἔναρξις τοῦ ἄλλου ἀλληλοδιδασκτικοῦ [...]. Στην ἴδια ἀναφορά ο Γεννάδιος υπογραμμίζει τὴν υπεροχὴ τοῦ σχολείου τοῦ Συνεσίου ἐναντι ὅσων ἄλλων εἶχε δεῖ ἐν τῇ Ἑλλάδι: «[...] ἐπειδὴ τὰ ὀλίγα Ἀλληλοδιδασκτικὰ Σχολεῖα, ὅσα εἶδα εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἶναι σκιά μόνον Σχολείων, ἐκτὸς τοῦ τῶν Ἀθηνῶν [...].»

Τὴν 1^η Φεβρουρίου 1826 δημοσιεύεται ἀναφορὰ τοῦ Συνεσίου πρὸς τοὺς εφόρους τῆς Φιλομούσου Εταιρείας. Υπογράφει ὡς «Συνέσιος Ἱεροδιάκονος Συμωναῖος Ἀλ. Διδάσκαλος» καὶ δηλώνει ὅτι υπῆρξε μαθητὴς τοῦ Αθανασίου Πολίτου ἀπὸ τὴν Λευκάδα («Ἐγὼ ἀκολουθῶ τὸ Σύστημα τοῦ κυρ. Ἀθανασίου Πολίτου Ἁγιομαυρίτου, Προφέσορος τῶν Ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων τῆς Ἐπτανήσου οὔτινος εἰμι μαθητῆς»). Κάνει λόγο γιὰ τὴν μέθοδο τῆς διδασκαλίας ποὺ ἀκολουθεῖ, γιὰ ὀρισμένα συγγράμματα ποὺ εἶχε συνθέσει, καθὼς καὶ γιὰ τὴν διακοπὴ τῆς λειτουργίας τοῦ σχολείου τῶν Αθηνῶν ἀπὸ τὸν Μάιο μέχρι τὸν Αὐγούστου τοῦ 1825, ὅταν μετέβη με μικρὸ μέρος τῶν μαθητῶν ἐν τῇ Σαλαμίνα («[...] ἡ σχολαρχία μου [...] διεκόπη μῆνας τέσσαρας, διότι, καθὼς δὲν σὰς λανθάνει, ἐξ αἰτίας τῶν ἐχθρῶν διεσκορπίσθησαν οἱ πολῖται, καὶ ἐγὼ ἐδιωρίσθην παρ' ὑμῶν, νὰ ἀπεράσω εἰς Ἀμπελάκι, ὅπου ἐξακολούθουν τὸ ἔργον μου βεβιασμένος, ὑποκάτω καλύβων, ἔχων μαθητὰς περίπου τῶν 80, ἐξ ὧν 30 ἦσαν ἐκ τῆς σχολῆς μου, οἱ δὲ λοιποὶ ἦσαν τὰ κοράσια τοῦ Παρθενῶνος, καὶ ἄλλοι ξένοι»). Δίνει ἀκόμη πληροφορίες γιὰ τὴν πρόοδο τῶν μαθητῶν τοῦ καὶ ἀναφέρει τὰ ὀνόματα ἐκείνων ποὺ εἶναι ἐτοιμοὶ νὰ συνεχίσουν τὴν σπουδὴν τους ἐν τῷ Ἑλληνικῷ σχολείῳ, καθὼς καὶ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι «ἔμαθον ἀκριβῶς καὶ τὸν μηχανισμόν τῆς Μεθόδου, καὶ δύναται νὰ ἀναλάβωσι καὶ τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα».⁸

Ὁ Διονύσιος Σουρμελής θὰ γράφει ἀργότερα ἐν τῇ *Ἱστορίᾳ τῶν Αθηνῶν*: «Ὁ διδάσκαλος ἐκαλεῖτο Συνέσιος ἐκ Σμύρνης· ἦτον δὲ καὶ ἐπιμελής καὶ φιλόπονος καὶ ἐκ τούτου ὠφελήθησαν οἱ νέοι».⁹

Τὸν Μάιο τοῦ 1827 τὸ φρούριον τῶν Αθηνῶν παραδίδεται ἐν τῷ Μεχμέτ Ρεσίτ. Ὁ Συνέσιος μεταβαίνει ἐν τῇ Αἴγινα, ὅπου δίδασκε ἐν τῷ δευτέρῳ ἀλληλοδιδασκτικῷ σχολείῳ τοῦ νησιού, ἐκεῖνο τῆς κοινότητος τῶν Ψαριανῶν παροίκων.¹⁰

Ἀναφορὰ ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Συνεσίου συναντοῦμε ἐν ἀπόφασιν τῆς 3.11.1827, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ Ἀντικυβερνητικὴ Ἐπιτροπὴ διατάσσει νὰ τυπωθῆ ἐν τῇ τυπογραφίᾳ

⁸ Περισσότερες πληροφορίες καὶ ἀναφορὴς ἐν τῷ Συνέσιῳ Κυριακίδῃ ἀπὸ τὴν *Εφημερίδα τῶν Αθηνῶν*, τὰ ἐγγράφα τοῦ Ἀρχείου τῆς Φιλομούσου Εταιρείας καὶ ἄλλες πηγές βλ. ἐν τῷ δίτομῳ ἔργῳ Δαυὶδ Ἀντωνίου (ἐπιμ.), *Ἡ Ἐκπαίδευση κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν, 1821-1827*, ὁ.π. (βλ. εὐρετήριο τῶν τόμων).

⁹ Διονύσιος Σουρμελής, *Ἱστορία τῶν Αθηνῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνα: ἀρχομένη ἀπὸ τῆς Ἐπαναστάσεως μέχρι τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πραγμάτων*, Ἐν Αἰγίνῃ 1834, σ. 131.

¹⁰ Βλ. Ἀννίτα Πρασά, «Ἡ ἐκπαίδευση ἐν τῇ Αἴγινα κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴν καὶ καποδιστριακὴν περίοδον», *Αἰγιναῖα* 3 (Ἰαν.-Ἰούν. 2001) 80-81.

της Κυβερνήσεως το βιβλίο «Περίληψις του Ευαγγελίου» του Ν. Νικητόπουλου, αλλά αυτό να γίνει μετά από την έκδοση του Οδηγού της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου του Συνεσίου Κυριακίδου. Η έκδοση των βιβλίων αυτών δεν πραγματοποιήθηκε.¹¹

Το 1829 ο Συνέσιος μεταβαίνει στη Μονεμβασιά, με τη συμφωνία να διδάξει για ένα έτος. Στις 4.11.1829 ο προσωρινός διοικητής της πόλεως αναφέρει στον Κυβερνήτη ότι το αλληλοδιδασκτικό σχολείο έχει συσταθεί και λειτουργεί από τον Φεβρουάριο: «[...] Διδάσκαλος τούτου τού σχολείου είναι ο ιερολογιώτατος κ. Συνέσιος Σμυρναίος ἐπὶ μισθῷ ἔτησίῳ γρόσια 2000, τοῦ ὁποίου ἡ ἰκανότης, τὸ εὐμέθοδον καὶ τὸ ἀνεπλήπτον ἠθικόν του ἐδοκιμάσθη εἷς τε τὰς Ἀθήνας, ὅπου κατὰ τοὺς 1825 καὶ 26 ὑπῆρχε διδάσκαλος καὶ διευθυντῆς τοῦ ἐκεῖσε ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου περιλαμβάνοντος μαθητὰς περὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν 300, ὡς καὶ τὰ ἐπόμενα ἔτη τῶν 1827 καὶ 1828 εἰς Αἴγινα, ὅπου ἐδίδασκε δημοσίως τὴν νεολαίαν τῆς Αἰγίνης. Τὸ μέρος, τὸ ὁποῖον χρησιμεύει διὰ σχολεῖον εἶναι εἷς ναὸς τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἀρμοδιώτατος ὡς πρὸς τοῦτο [...]».¹²

Ο Μιχαήλ Σχινάς, που ακολούθησε τη γαλλική «εκστρατεία του Μοριά», χαρακτηρίζει στο υπόμνημά του («Mémoire sur l'état présent de la Morée») κακή την κατάσταση των περισσότερων σχολείων που συνάντησε στην Πελοπόννησο, αλλά κατονομάζει το σχολείο του Συνεσίου ως μία από τις λιγιστές εξαιρέσεις: «L'école de Monemvasie est du petit nombre de celles qui font exception. Elle prospérait, à l'époque de mon voyage, sous la direction habile et dévouée de Mr Synésius de Smyrne».¹³

Στις 9.2.1830 ο αλληλοδιδασκτικός διδάσκαλος Νεόφυτος Νικητόπουλος αναφέρει στην Επιτροπή της Προπαιδείας ότι αποστέλλει μεταξύ άλλων «Χειρόγραφα καὶ βιβλία τοῦ ἐν Μονεμβασίᾳ ἀλληλοδιδασκτικοῦ διδασκάλου κ. Συνεσίου Κυριακίδου, τὰ ὁποῖα περιέχουν: α' διδασκαλίαν τῶν Γραμμάτων γινομένην δις τῆς ἑβδομάδος εἰς τὰ ἡμικύκλια· β' ἔκθεσιν συνοπτικὴν τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου· γ' Ἐγχειρίδιον ἠθικῆς· δ' Τυπωμένα δὲ Κατήχησιν καὶ Γεωγραφίαν σύντομον».¹⁴ Το εγχειρίδιο Αλληλοδιδασκτικής του Συνεσίου εξετάστηκε από την Επιτροπή της Προπαιδείας, η οποία ενέκρινε τη γαλλική μέθοδο του Σαραζίνου.¹⁵

Μετά τη λήξη της συμφωνημένης διορίας, ο προσωρινός διοικητής Μονεμβασιάς μετέφερε στον Συνέσιο την επιθυμία του Καποδίστρια να συνεχίσει να διδάσκει, εκείνος όμως δέχτηκε να παραμείνει μόνο για ένα μήνα ακόμη. Σε αναφορά της 6.3.1830 ο διοικητής ενημερώνει τον Κυβερνήτη για την επικείμενη αναχώρηση του διδασκάλου:

¹¹ Α. Δασκαλάκης, ὁ.π. (σημ. 7), σ. 140· Δ. Αντωνίου, ὁ.π. (σημ. 6), σ. 99.

¹² Α. Δασκαλάκης, ὁ.π. (σημ. 7), σσ. 413- 414.

¹³ Αγγλική Παναγιωτοπούλου-Γαβαθά, «Ένα υπόμνημα του Μ. Σχινά για την κατάσταση της Πελοποννήσου στα 1830. Σχολιασμένη έκδοση», *Ερανιστής* 11 (1974) 340, σημ. 6.

¹⁴ Α. Δασκαλάκης, ὁ.π. (σημ. 7), σ. 761.

¹⁵ Βλ. Ι. Π. Κοκκίωη, *Περίληψις τῆς γενομένης ἀναφορᾶς εἰς τὴν ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπὴν περὶ τοῦ ἐγχειριδίου τοῦ διὰ τὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα τῆς Γαλλίας, συνταχθέντος ὑπὸ τοῦ Κ. Σαραζίνου ἐν ἧ συνεξετάζονται καὶ αἱ εἰς τὴν γλῶσσαν ἡμῶν ἐρμηνεῖαι τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου*, Αἴγινα 1830.

Ἐν ᾧ ἐτελείωσεν ἡ ἐνὸς ἔτους συμφωνημένη προθεσμία τῆς εἰς τὸ κοινὸν τῆς Μονεμβασίας Σχολεῖον διδασκαλίας τοῦ κ. Συνεσίου Σμυρναίου καὶ ἐν ᾧ ἐξέλιπον ἤδη τὰ κατὰ τὸ παρελθὸν συναχθέντα μέσα, ἔφθασεν ἐνταῦθα ἡ ὑπ' ἀριθ. 449 διαταγὴ τῆς ὑμετέρας Ἐξοχότητος, δι' ἧς πασιφανῶς ἐξηγγεί τὴν πατρικὴν τῆς πρόνοιαν διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ σχολείου τούτου.

Σπεύδων νὰ συντελέσω εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν εὐχῶν τῆς Ὑμετέρας Ἐξοχότητος ὡς πρὸς τοῦτο τὸ ἀντικείμενον ἀφ' ἐνὸς μέρους προσεκάλεσα τὸν διδάσκαλον νὰ ἐξακολουθήσῃ τὴν συνέχειαν τῆς διδασκαλίας του καὶ διὰ καιρὸν ἀκόμη τινὰ, ἀφ' ἑτέρου [...] Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον, ὁ διδάσκαλος κ. Συνέσιος, βιάζομενος καὶ ἀπὸ ἰδιαιτέρας του περιστάσεως διὰ νὰ παραιτήσῃ τὸν τόπον τοῦτον, δὲν ἠθέλησε νὰ ἀναδεχθῇ τὸ ἔργον τοῦτο εἰμὴ διὰ ἓνα μόνον μῆνα εἰσέτι [...]

Εἰς τοιαύτην κατάστασιν πραγμάτων τὸ σχολεῖον τοῦτο θέλει ἔχει τὴν πρῶτην του συνέχειαν μέχρι τῶν 20 τοῦ παρόντος, ἔκτοτε δὲ παραιτούμενου τοῦ διδασκάλου θέλει προσωρινῶς μείνει εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἰκανωτέρου ἐκ τῶν αὐτοῦ μαθητῶν, ἕωσού, προϋποτεθέντων τῶν δι' ἐν ἔτος ἀναγκαίων ἐξόδων, εὐρεθῇ καὶ προσκληθῇ ὁ ἀρμόδιος διδάσκαλος [...]¹⁶

Οἱ μεταγενέστερες αναφορές δείχνουν ὅτι ὁ Συνέσιος ὄντως ἀναχώρησε πρὸς τὰ τέλη Μαρτίου τοῦ 1830, ἀφήνοντας ὡς προσωρινὸ διάδοχο τὸν «πρωτόσχο-λό» του. Στις 13.9.1830 οἱ ἐπιτρόποι τοῦ σχολείου ἀναφέρουν πρὸς τὸν διοικητὴ: «[...] Ὅσον διὰ τοὺς μικροὺς παῖδας, οἵτινες ἔχουσι τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ γυμνάζωνται τὴν Ἀλληλοδιδασκτικὴν, ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιον μῆνα καθ' ὃν καιρὸν ἔλειψεν ὁ διδάσκαλος Κ. Συνέσιος ἐδιωρίσαμεν ἓνα νέον ἐκ τῶν καλῶς προχωρησάντων εἰς τὴν μέθοδον ταύτην ὀνομαζόμενον Κυριακὸν Βενιζέλον, Κρήτα, ὅστις καὶ ἦτον διωρισμένος ὑποδιδάσκαλος παρὰ τοῦ εἰρημένου διδασκάλου ἐν τῇ ἐποχῇ του, καὶ ὁ ὁποῖος ἐκπληροῖ τὰ χρέη του εὐχαριστῶν ἡμᾶς τε καὶ τοὺς γονεῖς τῶν παιδῶν [...]».¹⁷ Σε ἐκθεσὴ τῆς 28^{ης} Νοεμβρίου τῆς ἰδίας χρονιάς ὁ Ιω. Κοκκῶνης, πού περιοδεύει ἐπιθεωρώντας τὰ σχολεῖα τοῦ Μοριά, ἀναφέρει: «Εἰς δὲ τὸ τμήμα τῆς Μονεμβασίας σχολεῖον ἀλληλοδιδασκτικὸν δὲν ὑπάρχει, παρὰ τὸ εἰς αὐτὸ τὸ φρούριον μέσα εὐρισκόμενον. Τὸ σχολεῖον τοῦτο εἶναι κατεσκευασμένον μέσα εἰς μῖα ἐκκλησιᾶς στερεὸν κτίριον, δυνάμενον μ' ὀλίγα ἔξοδα νὰ γένη ἀξιόλογον σχολεῖον χωρητικὸν 250 μαθητῶν. Ἀφοῦ ὁ συστήσας αὐτὸ Συνέσιος ἀνεχώρησε καὶ μετὰ ἀπὸ ἓνα μῆνα ἔφυγε καὶ ὁ διορισθεὶς διαδοχὸς του,¹⁸ οἱ πρόκριτοι ἔβαλαν ἐν παιδίον 14 ἐτῶν, μαθητευθὲν εἰς τὸν Συνέσιον, νὰ διδάσκῃ τὰ παιδιὰ, ὑποχρεωθέντες νὰ τῷ δίδωσι 60 γρόσια μηνιαῖον. Τὸ παιδίον τοῦτο, Κυριακὸς Χ' Πέτρου Βενιζέλος ὀνομαζόμενον, εἶναι ἐκ τῆς Κρήτης πτωχῶν γονέων. Ἔχει νοῦν καὶ πολλὴν ἀγχίνουαν καὶ τινὰς δυνάμεις εἰς τὰ ἑλληνικά, πλειοτέρας ἀπ' ὅσας ἔχουσί τινες τῶν νῦν ἀλληλοδιδασκτικῶν διδασκάλων, ὡς ἐκ τοῦ ἐγκλεισμένου ἰδιοχείρου του δηλοποιεῖται, καὶ διδάσκει 26 παιδιάρια κατὰ τὴν μέθοδον τοῦ Συνεσίου μὲ ἰκανὴν ἐτοιμότητα καὶ ἐμβριθειαν [...]

¹⁶ Α. Δασκαλάκης, ὁ.π. (σημ. 7), σσ. 838-839.

¹⁷ Α. Δασκαλάκης, ὁ.π. (σημ. 7), σ. 1437. Ὁ Δασκαλάκης σημειώνει (σ. 1438) ὅτι ὁ μαθητὴς αὐτὸς τοῦ Συνεσίου εἶναι ὁ πατέρας τοῦ Ελευθερίου Βενιζέλου.

¹⁸ Ἀπὸ παρανόηση, νομίζω, ὁ Κοκκῶνης ἀναφέρεται στὸν διάδοχο πού σ' ἓνα μῆνα ἀποχώρησε, διότι ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς τοῦ διοικητῆ καὶ τῶν ἐπιτρόπων τοῦ σχολείου προκύπτει ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Συνέσιος συγκατένευσε νὰ παραμείνει γιὰ ἓνα μῆνα μετὰ τὴ λήξη τῆς συμφωνημένης θητείας του καὶ ὅτι τὸν διαδέχτηκε ἀπευθείας ὁ μαθητὴς του.

Αναφερόμενος στην αναχώρηση του Κυριακίδη από τη Μονεμβασιά, ο Τρύφων Ευαγγελίδης, γράφει «[...] τοῦ Συνεσίου κληθέντος ὑπὸ τῆς διευθύνσεως τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς εἰς Σμύρνην».¹⁹ Δεν γνωρίζω αν αυτό αληθεύει, πάντως το όνομα του Κυριακίδη δεν απαντά στους καταλόγους των αλληλοδιδασκικών διδασκάλων της Ευαγγελικῆς Σχολῆς. Πιθανολογῶ ὅτι ἔχουν σωθεῖ ἐγγράφα σχετικά με τον αποσχηματισμό, τον γάμο και την πολιτογράφηση του, ἀλλὰ δεν τα ἔχω εντοπίσει. Πολυάριθμες ὁμως αναφορές στον δημοδιδάσκαλο Σωτήριο Κυριακίδη – λαϊκὸ πλέον και οικογενειάρχῃ – εντόπισε ο Δαυὶδ Αντωνίου στα ἐγγράφα του Υπουργείου Παιδείας των ἐτῶν 1834-1851, τα οποία χρησιμοποίησε στην προαναφερθεῖσα εργασία του για την ἐκπαίδευση στην Εὐβοία. Σταχυολογῶ ορισμένες πληροφορίες:

Σύμφωνα με ἀναφορά τῆς 5.4.1834, ο Σωτήριος Κυριακίδης δίδασκε τότε στην Κύμη 67 μαθητές. Τον καλοκαίρι του ἔτους αὐτοῦ καλεῖται, ὅπως κι οἱ ἄλλοι δάσκαλοι, να δώσει ἐξετάσεις στο Ναύπλιο, τις οποίες ἔδωσε με ἐπιτυχία. Η εἰσήγηση ὁμως τῆς Γραμματείας τῆς Ἐκπαιδεύσεως να διοριστεῖ στην Καλλιδρόμη (σημερινό Καρπενήσι) ἀπορρίφθηκε, λόγω ενός σοβαροῦ παραπτώματος που εἶχε διαπράξει, ὅταν ως μέλος δικαστηρίου ἐνόρκων δέχτηκε δωρεὰ για το σχολεῖο τῆς Κύμης ἀπὸ ἓναν ἀπὸ τους ἀντιδίκους. Ο ἴδιος ο Κυριακίδης δεν το εἶχε θεωρήσει μεμπτό· ἀνάφερε μάλιστα μόνος του το συμβάν στη Γραμματεία.

Στην ἐκθεση τῆς 25 Αυγ. / 6 Σεπτ. 1834, «δι' ἧς προτείνονται ὡς δημοδιδάσκαλοι ὁ μὲν Π. Πέπας τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ὁ δὲ Σωτήριος Κυριακίδης εἰς Καλλιδρόμη», ἀποκαλύπτεται ἡ ταυτοπροσωπία του δευτέρου με τον ἱεροδιάκονο Συνέσιο: «[...] L'autre est le Sieur Sotirios Kyriakidis, ci-devant le diacre Synesios, agé de 40 ans, qui a été depuis dix ans un des instituteurs les plus distingués de son genre dans la Grèce, d'abord à Monembasie,²⁰ ensuite à Athènes, à Egine et dernièrement à Koumi [...]». Ἀπὸ την ἴδια ἐκθεση πληροφοροῦμαστε ὅτι το μυστήριο του γάμου ἐτέλεσε ο ἐπίσκοπος τῆς Τζίας (δηλαδὴ ο Κέας και Θεομίων Νικόδημος Ρούσσο): «[...] les habitants de cette ville semblent avoir encore quelques objections contre lui à cause de son mariage, qui, quoique consacré par l'Évêque de Zea lui-même, l'expose toujours à des préjugés puisqu'il a été diacre [...]».²¹

Μετά την ἐνηλικίωση του Ὁθωνα, ο Κυριακίδης υποβάλλει ἀναφορά προς τον βασιλέα, ο οποίος του ἀπονέμει χάρη και στις 10/22 Μαΐου 1836 υπογράφει τον διορισμό του στο αλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο τῆς Σκιάθου.

Ο Κυριακίδης δίδαξε στη Σκιάθο για ἐπτὰ σχεδόν ἔτη. Στους ἐλέγχους προόδου των μαθητῶν του ἐμφανίζονται και τα τέκνα του· ἀρχικὰ ἡ Ελένη²² και ο

¹⁹ Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς Αλώσεως μέχρι Καποδιστριαίου*, τόμ. Α', ἐν Αθήναις 1936, σ. 338 (ο ἀριθμὸς σελίδας ἔχει τυπωθεῖ ἐσφαλμένα ὡς 238).

²⁰ Ἐσφαλμένα ἀναφέρεται πρώτη ἡ Μονεμβασιά. Στη μεταγενέστερη (Athènes le 13/25 janvier 1836) εἰσήγηση τῆς Γραμματείας προς τον Βασιλέα οἱ τόποι που δίδαξε ο Κυριακίδης ἀναφέρονται με την ὀρθή σειρά: «[...] De plus j'observai que ce même Kyriakidis est le ci-devant diacre nommé Synesios, qui portant l'habit religieux avait enseigné ici, à Egine et à Monembasie [...]», Γ.Α.Κ., Ἀρχεῖο Γραμματείας / Υπουργεῖο Ἐκκλησιαστικῶν και Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως (1833-1848) [ἐφεξῆς: Ἀρχεῖο ΥΕΔΕ], φάκελος 1459.

²¹ Γ.Α.Κ., Ἀρχεῖο ΥΕΔΕ, φ. 2004.

²² Η Ελένη πρέπει να γεννήθηκε γύρω στο 1830, καθὼς το 1838 ἀναφέρεται ὡς ἡλικίας οκτῶ

Ιωάννης, ενώ το 1839 προστίθεται και ο πενταετής Γεώργιος. Ως πατρίδα των τέκνων αναγράφεται η Κύμη.²³ Ως δημότη Κύμης αναφέρει τον Σ. Κυριακίδη ο Δήμαρχος Κυμαίων Γ. Ζαχαρόπουλος σε αίτηση της 20.5.1839, με την οποία ζητά από τη Β. Διοίκηση Ευβοίας να φροντίσει να μεταθέσουν τον διδάσκαλο από την Σκιάθο στην Κύμη.²⁴ Το αίτημα απορρίφθηκε.

Κατά τα πρώτα έτη στη Σκιάθο τα αποτελέσματα των μαθητών στις εξετάσεις είναι ικανοποιητικά. Μετά τις εξετάσεις του Σεπτεμβρίου 1838 ο Υποδιοικητής Σκιάθου γράφει στην αναφορά του «[...] χειροκροτηθέντος του δημοδιδασκάλου δια τὸν χρηστοθήτη βίον του, ικανότητά του, καλὸν καὶ ἐπιμελέστατον τρόπον του εἰς τὸ διδάσκειν» και ο δήμαρχος Σκιάθου Αναγνώστης Μπονάκης αναφέρει ότι «Ἡ ἡμέρα αὕτη ἐστάθη γενικῶς χαρμόσυνος καὶ οἱ κατ' αὐτὴν εἰς τὸν χρηστοθήτη, καλὸν καὶ ἐπιμελέστατον Δημοδιδάσκαλον ἔπαινοι πολλοί». Την επόμενη χρονιά ο επιθεωρητής Ιω. Κοκκώνης σημειώνει στην έκθεσή του (29.9.1839): «Ἐκ τῶν παρακειμένων εἰς τὴν Εὐβοιαν νήσων ἡ Σκιάθος ἔχει σχολεῖον δημοτικὸν καὶ ἡ Σκύρος. Εἰς τὴν πρώτην εἶναι δημοδιδάσκαλος ὁ Σ. Κυριακίδης, ὅστις ἔχων καὶ διδασκῆριον μόνιμον καὶ ικανότητα δεικνύει ἀρκετὰς προόδους [...]».²⁵

Από το 1840 οι αναφορές από τις εξετάσεις του Δημοτικού Σχολείου Σκιάθου δεν είναι πλέον θετικές. Οι ευθύνες για την έλλειψη προόδου δεν επιρρίπτονται αρχικά στον διδάσκαλο· σε αναφορά του Υποδιοικητή της 17.10.1840 σημειώνεται: «Τὸ δημοτικὸν τοῦτο σχολεῖον δὲν μένει ἄγονον, ἀλλ' αἱ κακαὶ ἔξεις τῶν γονέων τοῦ ν' ἀποσπῶσι ἀπὸ καιροῦ ἕως ἄλλον τὰ τέκνα των καὶ ἡ ἀδάμαστος ἀμέλεια τῆς ἐπιθεωρητικῆς ἐπιτροπῆς ἐμποδίζει τὰς ὁποίας ἡδύνατο νὰ κάμη προόδους διὰ τῆς ἐπιμελείας τοῦ διδασκάλου».²⁶

Η συνεχιζόμενη έλλειψη προόδου, μια ασθένεια του διδασκάλου και τα παράπονα του Επαρχιακού Συμβουλίου οδηγούν τελικά στην παύση του Κυριακίδη. Παύεται στις 17.3.1843 και στη θέση του διορίζεται ο σκοπελίτης Γεώργιος Μανούσος:

[...] Τὸ Ἐπαρχ. Συμβούλιον Σκιάθου παρατηρεῖ εἰς τὴν Ε' αὐτοῦ συνεδρίαν ὅτι ὁ πρὸ ἕξ ἐτῶν διορισθεὶς δημοδιδάσκαλος αὐτῆς τῆς νήσου κ. Σωτ. Κυριακίδης δὲν δεικνύει ἀπὸ τινος καιροῦ τὴν ἀπαιτουμένην δραστηριότητα καὶ ἐπιμέλειαν εἰς τε τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ τὴν ἠθικὴν διαμόρφωσιν τῶν μαθητῶν, κατασταθεὶς νωθρὸς διὰ τὴν μετ' ἐπιμελείας καὶ ζήλου ἐκτέλεσιν τῶν χρεῶν των καὶ ἄνευ βαρύντητος εἰς τοὺς μαθητὰς του περιφερομένου²⁷ τῆδε κάκεισε· ἀπ' ἐναντίας δὲ ὅτι

ετών και το 1839 ως εννέα ετών. Εάν πρόκειται για φυσικό τέκνο του Κυριακίδη, τότε η γνωριμία του τελευταίου με τη μητέρα της είτε είχε ήδη συμβεί όταν υπηρετούσε στη Μονεμβασιά, είτε συνέβη αμέσως μετά την αναχώρησή του.

²³ Γ.Α.Κ., Αρχείο ΥΕΔΕ, φ. 2692 και 2693.

²⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο ΥΕΔΕ, φ. 2004.

²⁵ Δ. Αντωνίου, «Η εκπαίδευση στην Εύβοια...», ό.π. (σημ. 6) σ. 144.

²⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο ΥΕΔΕ, φ. 2693.

²⁷ Ο Δ. Αντωνίου (σ. 116) διαβάζει «περιφερόμενος», αλλά στο έγγραφο βλέπω τον τόνο στο «ε». Το «ου» στη λέξη αυτή - όπως και σε όλο το έγγραφο - είναι γραμμένο ως ένα γράμμα που μοιάζει με «ν». Πιστεύω ότι υποκειμένο της μετοχής είναι οι μαθητές και όχι ο διδάσκαλος· άλλωστε ο Δήμαρχος Σκιάθου Αλέξανδρος Αποστολίδης, σε αναφορά τῆς 16.12.1841, δεν κατηγορεῖ τον Κυριακίδη ὅτι ἀπουσιάζει ο ἴδιος ἀπὸ το σχολεῖο ἀλλὰ ὅτι ἀδιαφορεῖ γιὰ τους ἀπόντες μαθητές: «[...] Ἐκτοτε δὲ παρημέλησε [...] ἐπαναπαυόμενος εἰς τὸ ν' ἀνοίγη τὸ σχολεῖον μόνον εἰς τὰς προσδωρισμένας

οί δημοδιδάσκαλοι Σκύρου και Σκοπέλου εκτελοῦσι με ἐπιμέλειαν καὶ ζῆλον τὰ χρέη των. Ὅθεν ἐκφράζει τὴν εὐχὴν του περὶ τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ πρώτου. [...] Ὅθεν παύοντες τὸν εἰρημένον Σ. Κυριακίδην [...], ὡς ἀμελοῦντα τὰ χρέη του, ἐδιορίσαμεν δυνάμει τοῦ ὑπ' ἀριθ. 22457 Β.Δ. εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ τὸν ἐν ἀδείᾳ ἀπουσίας πρώην δημοδιδ. Σκοπέλου κ. Γ. Μανούσον ἐπὶ μισθῷ μηνιαίῳ δρ. 80, ἐξ ὧν αἱ μὲν 40 θέλουσι χορηγεῖσθαι ἐκ τοῦ κεντρικοῦ ταμείου [...], αἱ δὲ λοιπαὶ ἐκ τοῦ δημοτικοῦ ταμείου [...]²⁸

Ο δῆμος ὁμως ἀδυνατεῖ νὰ ανταποκριθεῖ στις οικονομικὲς υποχρεώσεις του προς τον νέο δημοδιδάσκαλο και την ἐπόμενη χρονιά το δημοτικό συμβούλιο υποβάλλει αἴτημα νὰ επανέλθει ο Κυριακίδης, που συμφωνεῖ νὰ διδάξει με πολὺ χαμηλότερες αποδοχές. Το Υπουργεῖο δεν εγκρίνει την πρόταση και ἀπαντᾷ (27.11.1844): «Τὸ νὰ δυνηθῇ ὁ δῆμος Σκιαθοῦ νὰ ἔχη δημοδιδάσκαλον β' τάξεως με μισθὸν γ' τάξεως δὲν κωλύεται ὑπὸ τοῦ νόμου [...] Τὸ νὰ λάβῃ ὁμως ὡς διδάσκαλον τὸν κ. Σ. Κυριακίδην δὲν δυνάμεθα νὰ ἐγκρίνωμεν, στοχαζόμενοι ὅτι αὐτὸς χρηματίσας καὶ πρὶν εἰς αὐτὸ τὸ σχολεῖον ἐπαύθη, μὴ δυνάμενος νὰ δεῖξῃ καμμίαν πρόοδον, καὶ νῦν δὲ βαρύτερος γενόμενος ὑπὸ τῆς πρεσβυτικῆς ἡλικίας καὶ τῆς ἀσθενείας δὲν θέλει δυνηθῇ νὰ παράξῃ καμμίαν ὠφέλειαν εἰς τὴν διδασκομένην νεολαίαν».²⁹

Στις 23.6.1845 ο Κυριακίδης ζητᾷ τὴν ἀδεια νὰ συστήσῃ ἰδιωτικὸ σχολεῖο στη Σκιάθῳ. «Ὁ ὑποφαινόμενος», ἀναφέρει στην αἴτησή του, «ἐξ ἀρχῆς τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος ἔδραμον νὰ διδάσκω τὰ τέκνα τῆς Ἑλλάδος διὰ τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου. Διετέλεσα ὡς Διδάσκαλος εἰς τὰς Αθήνας, εἰς τὴν Σαλαμίνα, εἰς Αἴγινα, τελευταῖον εἰς Μονεμβασίαν, καὶ παντοῦ ἡ συνειδησίς μου μοι λέγει ὅτι ἐκπλήρωσα με ζῆλον καὶ πατριωτισμὸν τὰ χρέη μου. [...] Σεβαστέ φιλοδίκαιε Γραμματεῦ! Δὲν εἶμαι μόνος. Εἶμαι πατὴρ οἰκογενείας, καὶ πατὴρ δυστυχῆς καὶ ἄπορος, ἔχων καὶ θυγατέρα ἐν ὄρα γάμου. Καταφεύγων εἰς τὴν δικαιοσύνην Σου ἐξαιτοῦμαι ἵνα μοι δοθῇ ἡ ἀδεια νὰ πορίζωμαι διὰ τῆς βιομηχανίας μου τὸν πόρον τῆς ζωῆς μου καὶ νὰ τρέφω τὴν πεινώσαν οἰκογένειάν μου. Ἐξαιτοῦμαι τὴν ἀδειαν νὰ μετέρχωμαι ὡς καὶ πρότερον τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα, διὰ τὸ ὅποῖον ἐνεκρίθη ἄξιος καὶ δόκιμος».³⁰

Του παραχωρεῖται ἡ ἀδεια νὰ διδάσκῃ κατ' οἶκον. Στις 29.11.1846 διορίζεται, μετὰ ἀπὸ αἴτησή του, στο δημοτικό σχολεῖο Σκοπέλου και στις 20.10.1850 μετατίθεται στο δημοτικό σχολεῖο Κύμης. Τὴν 1^η Ιουνίου του 1851 – του ἔτους που γεννήθηκε ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης – υποβάλλει τὴν παραίτησή του για λόγους υγείας και γήρατος. Το υπουργεῖο τὴν ἔκανε δεκτή, ἐκφράζοντας τὴν ευαρέσκειά του για τὴν πολυετή και μετὰ ζήλου υπηρεσία του Κυριακίδη.³¹

ὥρας καὶ νὰ διδάσκῃ τοὺς παρευρισκομένους μαθητάς, μὴ φροντίζων ποσῶς περὶ τῶν ἀπόντων [...]». Στους ἐλέγχους προόδου που συντάσσει ο Κυριακίδης πολλοὶ μαθητὲς χαρακτηρίζονται ὡς «λιποτάκτες».

²⁸ Γ.Α.Κ., Αρχεῖο ΥΕΔΕ, φ. 2694.

²⁹ Ο.π.

³⁰ Ο.π.

³¹ Οι πληροφορίες ἀπὸ τον Δ. Αντωνίου, ὁ.π. (σημ. 6), σ. 116, σημ. 145. Για τὴ διδασκαλικὴ θητεία του Κυριακίδη στη Σκόπελο, βλ. και Δημήτρης Α. Σακκῆς «Ἡ παιδεία στην ανεξάρτητη Σκόπελο», *Απόψεις*, Περιοδικὴ ἐκδόση του Συλλόγου Εκπαιδευτικῶν του Κολλεγίου Αθηνῶν, τχ. 7 (Μάιος 1995)

Δεν έχω πραγματοποιήσει έρευνα στη Μονή Ευαγγελιστριάς ούτε έχω ερευνήσει διεξοδικά τα σωζόμενα μοναστηριακά έγγραφα των Γ.Α.Κ. και δεν γνωρίζω ούτε την ημερομηνία της μοναχικής κουράς του Κυριακίδη ούτε εκείνη του θανάτου του. Έχω όμως υπόψη μου τέσσερα έγγραφα που πιστοποιούν την παρουσία του στο Κοινόβιο κατά τα έτη 1857-1868:

α) Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους σώζεται επιστολή με ημερομηνία 21.3.1857 που απευθύνεται προς τον Έπαρχο Σκοπέλου. Υπογράφουν ο ηγούμενος Γρηγόριος Μήτας και οι σύμβουλοι μοναχοί Σισώης Κυριακίδης και Γερμανός Κωνσταντίνου.³²

β) Στις 6.5.1867 δημοσιεύεται στη χαλκιδικαϊκή εφ. *Εύριπος* επιστολή των κληρικών της Σκιάθου, ο οποίοι διαμαρτύρονται για τις κατηγορίες που έχουν διατυπωθεί εις βάρος του Σεβασμιωτάτου Χαλκίδος Καλλινίκου Καμπάνη για το παράπτωμα της συμφωνίας. Την επιστολή με ημερομηνία 30.4.1867 υπογράφουν οι τέσσερις πρεσβύτεροι της Σκιάθου, ο ηγούμενος της Μονής Θεόφιλος Γ. Κουλημενής και οι σύμβουλοι μοναχοί Συμεών³³ Κυριακίδης, Βενέδικτος Κανελλόπουλος και Μακάριος Φωτιάδης.

γ) Στα «Μοναστηριακά» των Γ.Α.Κ.³⁴ σώζεται έκθεση με τίτλο «Διαίρεσις εις τμήματα τῶν ἐνοικιασθησομένων πολυετῶς κτημάτων τῆς ἐν Σκιάθῳ Μονῆς Εὐαγγελιστριάς» με ημερομηνία 16.1.1868, γραμμένη από το χέρι του Κυριακίδη. Υπογράφουν ο ηγούμενος Θεόφιλος Γ. Κουλημενής και οι σύμβουλοι μοναχοί Σισώης Κυριακίδης και Βενέδικτος Τζανόπουλος.

δ) Στον ίδιο φάκελο περιλαμβάνεται έκθεση του Επάρχου Σκοπέλου προς την Νομαρχία Ευβοίας «Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς ἐν Σκιάθῳ Μονῆς ἢ Εὐαγγελιστρία», με ημερομηνία 17.5.1868, όπου σημειώνεται :

[...] Ἐκ τῶν ἐξετάσεών μου τούτων ἐπίεσθην ὅτι ἀληθῶς τὰ τῆς Μονῆς ταύτης, κεκτημένης ἄλλως τε λόγου ἀξίας περιουσίαν, δὲν ἔχουσι καλῶς ἢ δὲ κατὰστασις αὐτῇ ὀφείλεται κατ' ἐμὲ [...] εἰς τὴν παντελῆ ἀνικανότητα τοῦ ὀλιγαριθμοῦ [...] προσωπικοῦ αὐτῆς, διότι ὁ μὲν Ἡγούμενος ἀγαθῆς ἄλλως τε φαινόμενος φύσεως εἶνε λίαν χυδαῖος καὶ ὄλιως ἀνίκανος πρὸς διοίκησιν μοναστηριακῆς περιουσίας, ὁ δὲ Σύμβουλος Σισώης Κυριακίδης, ὅστις καὶ χρησιμεύει ὡς Γραμματικὸς τῆς Μονῆς, γεγηρακῶς ἤδη καὶ ἐμπαθῆς ὢν ἀδυνατεῖ πρὸς πᾶσαν τοιαύτην ἐργασίαν τῆς Μονῆς, κόπου καὶ ἐργασίας χρῆζουσαν, ὁ ἕτερος σύμβουλος, ἧτοι ὁ Βενέδικτος Ν. Τζανόπουλος, τυγχάνει καὶ οὗτος κατ' ὀλοκληρίαν χυδαῖος, στερούμενος πάσης κρίσεως καὶ ἰκανότητος πρὸς διεξαγωγὴν οἰασδῆποτε τῆς Μονῆς ὑποθέσεως, ἐκτὸς τῆς σωματικῆς ἐργασίας καθόσον εἰς τοῦτο τὸν συντρέχουσιν ἢ τε ἡλικία του καὶ ἡ σωματικὴ του διάπλασις, ὁ τέταρτος Μοναχός, ἧτοι ὁ Δαμιανὸς Χαλκιᾶς, στερούμενος καὶ οὗτος νοημοσύνης καὶ διανοητικῆς ἰκανότητος τυγχάνει περιπλέον ὀλοσχερῶς βεβλαμμένος κατὰ τὴν δεξιὰν χεῖρα, καὶ ὁ

471-498 (για τον Κυριακίδη ιδίως στις σσ. 480-481) και του ίδιου, «Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας και η εφαρμογή της στην ανεξάρτητη Σκόπελο», *Αρχαίο Πεπαρηθιακών Μελετών*, τόμ. Α', Αθήνα 1997, σσ. 65-100.

³² Ευχαριστώ θερμά τον π. Κων. Καλλιανό, που μου κοινοποίησε το έγγραφο.

³³ Προφανώς πρόκειται για παρανάγνωση του ονόματος «Σισώης» από το στοιχειοθέτη του *Ευρίπου*. Σε παρανάγνωση οφείλεται και το επόμενο όνομα «Κανελλόπουλος» αντί του «Τζανόπουλος» που συναντούμε στα έγγραφα της Μονής.

³⁴ Γ.Α.Κ., Αρχαίο Μοναστηριακών, φ. 508.

πέμπτος ἦτοι ὁ Ἀλύπιος Ι. Μπασδέκης τυγχάνει κατὰ τὴν ἀληθῆ σημασία τῆς λέξεως βλάξ· τὸν δὲ ἔκτον, ἦτοι τὸν Ἀρσένιον Δ. Φίλη, δὲν εἶδον καθὸ τυγχάνοντα ὡς μ' ἐπληροφόρησαν οἱ ἐν τῇ Μονῇ Μοναχοὶ παρὰ τῷ Σ. Ἀρχιεπισκόπῳ ὡς ὑπόδικος [...]

Πιθανολογῶ ὅτι το ἔτος θανάτου του Κυριακίδη εἶναι το 1869. Στηρίζω τὴν εἰκασία μου στις ἐξῆς ἐνδείξεις:

α) Στον κατάλογο των εγγράφων του Αρχείου της Μονῆς περιλαμβάνεται κι ἓνα «Καθημερινόν βιβλίον ἐσόδων-ἐξόδων 1859-1869».³⁵ πρόκειται μάλλον για το βιβλίον που κρατούσε ὡς οἰκονόμος ο μοναχὸς Σισώης.

β) Στο ὑστερόγραφο τῆς πρώτης σωζόμενης ἐπιστολῆς του Παπαδιαμάντη πρὸς τὸν πατέρα του (Χαλκίδα 4.9.1869) διαβάζουμε: «[...] καταλήξας εἰς τὸ πόρισμα, ὅτι πρέπει ὁ Κοιρανίδης νὰ παύσῃ ὦν ἡγούμενος καὶ οὐχὶ ὑμεῖς Γραμματεῦς».³⁶ Ἡ φράση φανερώνει ὅτι ο π. Ἀδαμάντιος εἶχε ἀναλάβει τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη τὰ χρέη του γραμματέως τῆς Μονῆς. Φαίνεται μάλιστα ὅτι διατηροῦσε τὴ θέση μέχρι καὶ τὸν Ἀπρίλιο τουλάχιστο του ἐπομένου ἐτους, ἀφοῦ στις 12.4.1870 ὁ Δημήτριος Μωραϊτίδης ἐγράφε στον γιο του Ἀλέξανδρο, μαθητὴ τότε του Ἀ' Γυμνασίου Ἀθηνῶν: «Καθόσον ἀφορᾶ τὴν θέσιν τοῦ γραμματέως τῆς Μονῆς, τοῦτο εἶναι εὐκόλον ἐὰν μένης εἰς τὴν Μονήν, διότι αὐτοὶ πληρώνουν 30 δραχμὲς εἰς τὸν π. Ἀδαμάντιον κατὰ μῆνα· ἀλλὰ δὲν ἐννοῶ· Θὰ ἀφήσῃς τὰ μαθήματά σου καὶ θέλεις νὰ μείνης εἰς τὴν Μονήν; Καὶ τί θὰ κάμῃς εἰς τὴν Μονήν;»³⁷

Ἡ πρώτη ἐμφάνιση του μοναχοῦ Σισώη ὡς λογοτεχνικοῦ ἥρωα συμπίπτει, ἐξ ὅσων γνωρίζω, με τὴν πρώτη ἐμφάνιση τῆς Μονῆς Ευαγγελισμοῦ Σκιαθίου στη λογοτεχνία μας. Πρόκειται για τὸ διήγημα του Ἀλεξάνδρου Μωραϊτίδη «Νεραίδες», δημοσιευμένο στη *Νέα Ἐφημερίδα* τὸν Ἰούνιο του 1891.³⁸ Ὁ Μωραϊτίδης ἀφιερώνει τρεῖς μεγάλες παραγράφους στο «καινούργιο Μοναστήρι», περιγράφοντας τὴ θέση καὶ τὰ κτίσματα καὶ κάνοντας μικρὴ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ.

Σύμφωνα με τὸν Ἰω. Ν. Φραγκοῦλα, ἡ ὑπόθεση του διηγήματος βασίζεται σ' ἓνα ἱστορικὸ γεγονός: τὴ ληστεία τῆς Μονῆς ἀπὸ τὸν Ἰω. Βελέντζα το 1849.³⁹ Ὡς πρὸς τὸ γενικὸ πλαίσιο τῆς ἱστορίας, ὁ Μωραϊτίδης φαίνεται πράγματι νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ συμβάν,⁴⁰ τοποθετεῖ ὁμῶς τὴν ὑπόθεσή του κατὰ τὸ θέρος του 1854 καὶ δίνει στη ληστεία μιὰ φανταστικὴ ἐκβασή. Ἐνῶ δηλαδὴ τὰ ἱστορικὰ ἐγγράφα φανερώνουν ὅτι οἱ ληστὲς ἀποκόμισαν τὴ λεία τους καὶ ἡ Μονὴ βρέθηκε σε

³⁵ Φ. Α. Δημητρακόπουλος, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ευαγγελισμοῦ Σκιαθίου*, Ἀθήνα, Παρρησία, 2012, σ. 157, λήμμα 122.

³⁶ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, *Ἀλληλογραφία*, φιλολογικὴ ἐπιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλοπούλου, Ἀθήνα, Δόμος, 1992, σ. 13.

³⁷ Ἰω. Ν. Φραγκοῦλας, *Σκιαθίτικα*, τόμ. Γ', σ. 179.

³⁸ Ἀλεξάνδρου Μωραϊτίδου, «Νεραίδες», *Νέα Ἐφημερίς*, 5-19.6.1891.

³⁹ Ἰω. Ν. Φραγκοῦλας, *Σκιαθίτικα*, τόμ. Α', σ. 214.

⁴⁰ Κοινὰ στοιχεῖα τῆς πλοκῆς του διηγήματος καὶ των συμβάντων τῆς πραγματικῆς ληστείας, ὅπως τὴν περιγράφουν οἱ σωζόμενες ἱστορικὲς πηγές, εἶναι ὅτι οἱ ληστὲς προέρχονται ἀπὸ διαλυμένα ἐπαναστατικὰ σώματα τῆς Θεσσαλίας· ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς γνωρίζει τὰ κατατόπια τῆς μονῆς καθὼς εἶχε ἐργαστεῖ παλαιότερα στα κτήματά τῆς· ὁ ἡγούμενος ἀπουσιάζει· οἱ ληστὲς κακοποιοῦν τοὺς μοναχοὺς καὶ τοὺς ἀπειλοῦν με ζεματιστὸ λάδι· τὸ πλοῖαρι με τοὺς συνεργοὺς περιμένει στὴν ὄρμη τῆς Κεχριάς.

δεινή οικονομική κατάσταση⁴¹ και δεν ανέκτησε έκτοτε την προηγούμενη αίγλη της, στο διήγημα ο ληστής εκλαμβάνει τις κόρες της θεια-Γηρακούλας ως νεράιδες και εγκαταλείπει το θησαυρό που ξαναγυρίζει στο μοναστήρι.

Ο αρχοντάρης του διηγήματος ονομάζεται πάτερ Σισώης και είναι μορφωμένος - «ἦτο γραμματεὺς καὶ οἰκονόμος ἅμα τῆς Μονῆς καὶ ἀνεγίνωσκε τὴν Ἀθηνᾶν». Το 1849, όταν διαπράχθηκε η ληστεία του Βελέντζα, ο Σωτήριος Κυριακίδης υπηρετούσε ως δημοδιδάσκαλος στη Σκόπελο. Θα ήταν σφάλμα να θεωρήσουμε ότι η συνωνυμία είναι συμπτωματική και ότι ο Μωραϊτίδης δίνει απλώς σ' ένα λογοτεχνικό πρόσωπο ένα όνομα που συνηθίζουν οι μοναχοί. Στην αναθεωρημένη έκδοση του 1921 (στην οποία βασίζονται οι νεότερες εκδόσεις του διηγήματος) ο συγγραφέας έχει μεταβάλει τη φράση του ληστή «Εἶσαι ὁ πάτερ Σισώης!» (που παρέχει η α' δημοσίευση) σε «Εἶσαι ὁ πάτερ-Σισώης ὁ δάσκαλος, ὁ κυρ Σωτηράκης».⁴² Δεν υπάρχει, επομένως, αμφιβολία ότι πλάθει τον ήρωά του έχοντας στο μυαλό του τον Κυριακίδη - τον οποίο έχει ο ίδιος γνωρίσει στο μοναστήρι σε μεταγενέστερη εποχή - και τον τοποθετεί σε μια επινοημένη πλοκή και σε ιδιαίτερα δυσάρεστη θέση. Αντίθετα με την ηρωίδα του διηγήματος, τη θεια-Γηρακούλα, που αντιμετωπίζει με θάρρος και ευστροφία τον ληστή, ο «ρινόφωνος αρχοντάρης», που τρομοκρατημένος παραδίνει τα κλειδιά και θρηνεί κατόπιν κλειδωμένος από τους ληστές στο ταμείο, σκιαγραφείται ως θλιβερή και κωμική ταυτόχρονα μορφή: «ὦχ! ἔκλαιεν ἀκόμη ὁ ρινόφωνος γραμματεὺς καὶ οἰκονόμος πάτερ Σισώης καὶ ἀντήχει ἡ φωνή του ὡς νυκτικόρακος στεναγμός».

Το σύνολο του έργου του Μωραϊτίδη δεν έχει ακόμη θησαυριστεί. Έχω υπόψη μου μια ακόμη αναφορά του στον μοναχό Σισώη, σε άρθρο δημοσιευμένο το 1896. Στο χωρίο σχολιάζονται οι ενιαύσιες επισκέψεις του ιεροκήρυκα της Μητροπόλεως Χαλκίδος στη Σκιαθό, κατά τις οποίες συνήθιζε να καταλύει λίγες ημέρες στη Κοινόβιο και οι φιλότιμοι νησιώτες έσπευδαν να προμηθεύσουν με άφθονα αγαθά το τραπέζι του. Ο Μωραϊτίδης, που στο έργο του - και στη ζωή του - έχει δείξει ιδιαίτερη αγάπη για τους Γέροντες, τους ασκητικούς και φωτισμένους πνευματικούς, αντιμετωπίζει εδώ με απροκάλυπτα σκωπτική διάθεση τον εκπεσόντα - «σαρικό» - ιεροδιάκονο:

Ὁ ἀρχοντάρης πάλιν ὁ γέρω-Σωτηράκης - Σισώης ἐλέγετο εἰς τὸ καλογηρικόν, ἀλλ' ἐπειδὴ εἶχεν ἔλθει εἰς γάμον πρότερον, διετήρησε παρὰ τῷ λαῷ τὸ κοσμικόν του ὄνομα, διότι δὲν ἠμπόρεσεν, ὁ εὐλογημένος νὰ κόψη τὸ θέλημά του - ὁ ἀρχοντάρης λοιπόν, λόγιος μοναχός, πρῶν δημοδιδάσκαλος, ὡς φαγᾶς ὅπου ἦτο, ἐβδομάδας ὅλας εἶχε κ' ἔτρωγεν ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν δεῖπνων τοῦ ἱεροκήρυκος. Φαγητὰ καὶ χαβιάρια, καὶ κρασιά, καὶ ψωμί χάσικο, ὅλα τὰ ἐκλείδωνεν εἰς ἓν κελλίον καὶ εἶχε κ' ἔτρωγε μόνος του. Καὶ ἂν ὁ γάτος ὁ παχουλὸς δὲν ἔστεκεν ἀπ' ἔξω ἀπὸ τὴν πόρταν τοῦ κελλίου του, ὅτε ὁ γέρω-Σωτηράκης κλειδονόμενος ἐδείπνει, κανεὶς δὲν θὰ ἐννοεῖ τίποτε, οὔτε ὁ κουλὸς ὁ Δαμιανός, ὅστις ἐφημιζέτο διὰ τὴν ὄσφρησίν του.

⁴¹ Βλ. π. Κ. Καλλιανός, «Οι περιπέτειες των πατέρων της Μονῆς Ευαγγελισμού Σκιαθίου το α' μισό του 19ου αιώνα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 46, Λάρισα 2004, σ. 330.

⁴² Αλεξάνδρου Μωραϊτίδου, *Διηγήματα*. [τόμ. Α'] Τα Βακούφικα - Με τα πανιά - Αρφανούλα - Ο πτωχός και η μοίρα του. Μετά προλόγου Β. Γαβριηλίδου. Έκδοσις τιμητική επί τη πενηνταετηριδί του συγγραφέως. Αθήναι. Εκδότης Ιωάννης Ν. Σιδέρης 1921, σ. 129.

[...] Ὁ γέρω-Σωτηράκης ὁ ἀρχοντάρης, τόσον πολὺ ἐπάχυνεν ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν ἐπισήμων δειπνῶν, ὥστε ἂν δὲν ἀπέθνησκεν ἐγκαίρως, ἀμφιβάλλω ἂν θὰ ἠδύνατο νὰ συγυρισθῇ.⁴³

Δυὸ χρόνια μετὰ τις «Νεραίδες», ὁ Παπαδιαμάντης ἐμφανίζει τὸν «πάτερ Σισώη» στὴ νουβέλα «Βαρδιάνος στα σπόρκα».⁴⁴ Μεγάλο μέρος τῆς υπόθεσης διαδραματίζεται στὸν Τσουγκριά, ὅπου εἶχε κτήματα ἡ Μονὴ Ευαγγελιστρίας⁴⁵ κι ὅπου εἶχε συσταθεῖ λοιμοκαθαρτήριο κατὰ τὴν ἐπιδημία χολέρας τοῦ 1865. Ὅπως στὸ μωραϊτιδικὸ διήγημα, ἡ ἐμφάνιση τοῦ μοναχοῦ συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ παρέμβαση γιὰ τὸ μοναστήρι· δὲν συναντοῦμε ὁμῶς ἐδῶ πληροφορίες γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Μονῆς, ἀλλὰ μιὰ συντομότερη περιγραφή τοῦ χώρου ποὺ τὴν περιβάλλει, με ἰδιαίτερη ἐμφαση στὸ κοντινὸ ρέμα με τὸν μοναστηριακὸ μύλο. Τὴν ἐξαιρετικὰ υποβλητικὴ περιγραφή ἀκολουθοῦν τὰ ἐξῆς:

Ἐπάνω ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ μοναστηρίου, ἀνὰ τὴν κλιτὸν τοῦ ὕψηλοῦ βουνοῦ, ὕψηλὰ ἀνάμεσα εἰς τοὺς θάμνους καὶ τοὺς ἀπατήτους βράχους, ὁ πάτερ Σισώης, πρῶν διδάσκαλος, ζητήσας τὴν γαλήνην τοῦ γήρατός του εἰς τὸ μοναστήριον, ἔτρεφεν ἢ μᾶλλον ἄφηγε νὰ τρέφηται, ἀγέλη ὀρνίθων ὑπὲρ τὰ τριακόσια κεφάλια, εἰς τὴν ὁποίαν ἀγνωστος νόσος ἔπεσε ποτε, ἐνσπείρασα τὸν θάνατον εἰς τὸ πλῆθος τῶν ὀρνίθων. Ἐλέχθη ὅτι ἄγνωστοὶ ἐχθροὶ τοῦ φθονήσαντες εἶχον ρίψει δηλητήριον, ἐπὶ τῇ προφάσει ὅτι δὲν ἔπρεπε, μοναχὸς ὢν, νὰ τρέφηται με ὀρνίθια. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη, ἀπὸ τὸ μέγα θανατικὸν ἐσώθησαν μόνον δύο ὄρνιθες, ἡ Πιτσινη καὶ ἡ Κοτσινή, τὰς ὁποίας ὁ πάτερ Σισώης παρέδωκε δι' ἀσφάλειαν εἰς τὸν πάτερ Νικόδημον, τὸν ἐπίτροπον τῆς Μονῆς εἰς τὸ μετόχιον τῆς νήσου Τσουγκριά.⁴⁶

Συγκαταβατικότερος ἀπέναντι στους ἀμαρτωλοὺς καὶ ταπεινωμένους, ὁ Παπαδιαμάντης ἀντιμετωπίζει με μεγαλύτερη συμπάθεια τὸν ἥρωά του. Υπάρχει βέβαια κι ἐδῶ ἡ νύξη ὅτι ὁ μοναχὸς εἶναι φαγάς – αὐτὸ τουλάχιστον υποστηρίζουν οἱ ἐχθροὶ τοῦ ποὺ τὸν επικρίνουν γιὰ ἐλλειψὴ ἐγκράτειας. Ὅμως ἡ γεροντικὴ μορφή του Σισώη – ὅπως τὸν ἀντικρίζουμε, μέσα ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ μοναχοῦ Νικόδημου Μανασσή, νὰ διαβάξει ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ λύχνου τὰ συναξάρια τῶν παλαιῶν ἀσκητῶν – δὲν φαντάζει κωμικὴ· οὔτε ἡ φωνὴ του ἄλλωστε ηγεῖ δυσάρεστα:

Οἱ παλιοὶ οἱ ἀσκητάδες, ξέρεις, θεια-Σκεύω;... Ποῦ νὰ ξέρης, τουλόγου σου... Δὲν ἄκουσες ποτὲ νὰ διαβάξουν τὰ Συναξάρια... Ἄκουσες ποτὲ σου Λαυσαϊκό;... Ποῦ νὰ ἀκούσης τὸ δάσκαλο, τὸν πάτερ Σισώη, νὰ τὸ διαβάξῃ ὁμορφα-ὁμορφα, σιγά-σιγὰ καὶ κατανοητικὰ, με τὸ λύχνο, ποῦ ἔχει κατεβασμένο τὸ φῶς, τὰ μεσά-

⁴³ Α. Μωραϊτίδης, «Ιεροκήρυκες ἢ πνευματικοί;» στο: Καταστήματα «Αχροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, *Η Ελλάδα κατὰ τοὺς Ολυμπιακοὺς Αγῶνας τοῦ 1896, Πανελλήμιον Εἰκονογραφημένον Λεῦκωμα*, Ἐν Αθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς «Ἐστίας», 1896, σ. 52 (= *Παπαδιαμαντικά Τετράδια* 3, Ἀνοιξή 1995, σ. 138).

⁴⁴ Α. Παπαδιαμάντης, «Βαρδιάνος στα σπόρκα», *Αχροπόλις*, 14.8-5.9.1893.

⁴⁵ Τα μισὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ κτήματα εἶχαν ἀφιερωθεῖ στὸ Κοινόβιο τὸ 1796 ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Ἀλέξανδρο καὶ Γεώργιο Λογοθέτη, ἀπογόνους τοῦ παλαιοῦ καστρινοῦ παπα-Φραγκοῦλη (βλ. Ἰω. Ν. Φραγκοῦλας, *Σκιαθίτικα*, τόμ. Γ', σσ. 72-74). Ὁ Ἀλέξανδρος Λογοθέτης ἦταν προπάππος τοῦ Παπαδιαμάντη.

⁴⁶ Α. Παπαδιαμάντη, «Βαρδιάνος στα σπόρκα», *Ἀπαντα*, 2.604.12-23. Παραπέμπω στὴν κριτικὴ ἐκδόση τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλοπούλου (ἐκδ. «Δόμος»), με τρεῖς ἀριθμοὺς ποὺ δηλώνουν τὸν τόμο, τὴ σελίδα καὶ τοὺς στίχους.

νυχτα στην Άκολουθία, άπάνω στο μοναστήρι... Ξέχασα πού δέν μβαίνουν γυ-
ναΐκες μέσα... πού πέφτει όλο τó φώς στο βιβλίό άπάνω και στο μισό τó πρόσω-
πο και στη γενειάδα και στο Πολυσταύρι και στο Σχήμα τού διαβαστή [...]⁴⁷

Το 1900 ο πάτερ Σισώης κάνει την επανεμφάνισή του, καθώς ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης εγκιβωτίζει το συναξάρι της ζωής του σ' ένα από τα περιφημότερα ελληνικά διηγήματα:

Τόν χειμώνα πού ήρισ' εύθης κατόπιν μ' έπηρε πλησίον του ó γηραιός πάτερ Σισώης, ή Σισώνης, καθώς τόν ώνόμαζον οί χωρικοί μας, και μ' έμαθε γράμματα. Ήτον πρῶην διδάσκαλος, και μέχρι τέλους τόν προσηγόρευον όλοι εις τήν κλη-
τικήν «δάσκαλε». Εις τούς χρόνους τής Έπαναστάσεως ήτον μοναχός και διάκο-
νος. Είτα ήγάπησε μίαν Τουρκοπούλαν, καθώς έλεγαν, τήν εκλεψεν, από ένα χα-
ρέμι τής Σμύρνης, τήν έβάπτισε και τήν ένυμφεύθη.

Εύθης μετά τήν άποκατάστασιν τών πραγμάτων, επί Καποδίστρια κυβερνή-
του, έδίδασκεν εις διάφορα σχολεία ανά τήν Ελλάδα, και ειχεν ου μικράν φήμη,
ύπό τó όνομα «ó Σωτηράκης ó δάσκαλος». Αργότερα άφου έξησφάλισε τήν οικο-
γένειάν του, ένθυμήθη τήν παλαιάν ύποχρέωσίν του, έφόρεσε καιάλιν τά ράσα,
ώς άπλοός μοναχός τήν φοράν ταύτην, κωλυόμενος νά ίερατεύη, κ' έγκατεβίωσεν
έν μετανοία, εις τó Κοινόβιον τού Εύαγγελισμού. Έκει εκλαυσε τó άμάρτημά του,
τó έχον γενναίαν άγαθοεργίαν ως έξόχως έλαφροντικήν περίστασιν, και λέγουν
ότι έσώθη.⁴⁸

Οι μελετητές ορθώς, πιστεύω, θεώρησαν το «Όνειρο στο κύμα» ως κείμενο που απηχεί προσωπικά βιώματα του συγγραφέα. Δεν μπορούμε όμως να αναζητήσουμε σ' αυτό τις ακριβείς βιογραφικές πληροφορίες που συναντούμε σε περισσότερο χρονογραφικού τύπου κείμενα. Ο Παπαδιαμάντης δεν ήταν αναλφάβητο μέχρι τα δεκαοκτώ βοσκόπουλο, δεν φοίτησε στη Ριζάρειο⁴⁹ ούτε εργάστηκε σε δικηγορικό γραφείο. Παραμένει άγνωστο ποια ήταν η κοπέλα που ενέπνευσε το διήγημα και αν συνέβη κάποιο περιστατικό - και τί λογής - στην ακτή κάτω από το μοναστήρι μιαν αυγουσιάτικη νύχτα. Ως προς τη μικρή ιστορία του «πάτερ Σισώη» όμως, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Παπαδιαμάντης εμπνέεται από εκείνη του Κυριακίδη.

Υπάρχουν βέβαια ορισμένες ανακρίβειες, που ενδέχεται να μην είναι πάντοτε εσκεμμένες· ο Παπαδιαμάντης ανακαλεί στη μνήμη του τις φήμες που είχε ακούσει στη Σκιαθο και αγνοεί τις λεπτομέρειες της παλαιάς ιστορίας. Ο Κυριακίδης στην πραγματικότητα υπήρξε φημισμένος δάσκαλος κυρίως ως ιεροδιάκονος Συνέσιος, πριν από τον γάμο του (τόσο κατά τους χρόνους της Έπαναστάσεως, όσο και κατά τους χρόνους του Καποδίστρια μέχρι το 1830). Τα καθέκαστα του γάμου δεν τα γνωρίζουμε, αλλά οι πιθανότητες να οργάνωσε την παραγωγή μιας τουρκοπούλας ευθύς μετά την άφιξή του στη Σμύρνη και να την φυγάδευσε στην Ελλάδα είναι, νομίζω, μηδαμινές. Την εποχή εκείνη πολλές χρι-

⁴⁷ Ό.π., 2.611.23-30.

⁴⁸ Α. Παπαδιαμάντη, «Όνειρο στο κύμα», Άπαντα, 3.261.7-20.

⁴⁹ Κατά τα σχολικά έτη 1867-68 και 1868-69 ο Παπαδιαμάντης παρακολούθησε τα μαθήματα της Α' και μέρους των μαθημάτων της Β' Γυμνασίου στη Χαλκίδα· γυμνασιάρχης του ήταν ο μετέπειτα διευθυντής της Ριζαρείου Νικόλαος Ιω. Κρίσπης (1825-1903).

στιανές γυναίκες που είχαν σκλαβωθεί κατά την Επανάσταση εξαγοράζονταν κι επέστρεφαν· εάν η σύζυγος του Κυριακίδη βρισκόταν προηγούμενως σε χαρέμι, πιθανότερο θα ήταν να ανήκει στην κατηγορία αυτή.

Ανακριβής δείχνει και η ένδειξη «κατά το θέρος εκείνο του 187...», αν αληθεύει η υπόθεσή μου ότι ο Κυριακίδης πέθανε λίγο νωρίτερα. Ίσως ο Παπαδιαμάντης να εμπνέεται από προγενέστερο περιστατικό (λ.χ. του 1869, όταν ήταν ο ίδιος δεκαοκτώ χρονών, στην ηλικία του βοσκόπουλου της ιστορίας του) ή να «συρράπτει» στο διήγημα τις αναμνήσεις του από τον μοναχό Σισώη με μεταγενέστερα συμβάντα των αρχών της δεκαετίας του 1870.

Το μεγαλύτερο μέρος της εφηβείας και της πρώτης νιότης του ο Παπαδιαμάντης το έζησε στη Σκιάθο και αναμφίβολα είχε επισκεφθεί αρκετές φορές το

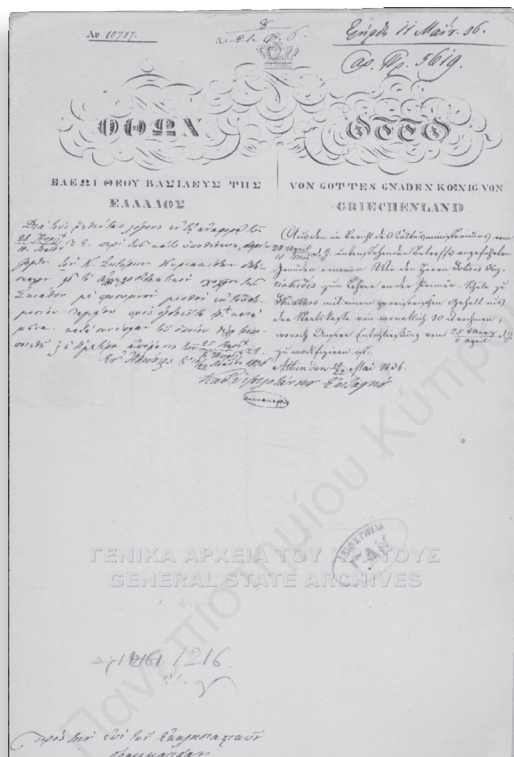
κοντινό στην πολίχνη μοναστήρι – όπου μάλιστα βρισκόταν και η μοναδική αξιόλογη βιβλιοθήκη του νησιού, με έργα εκκλησιαστικών κι αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων – και είχε γνωρίσει τον γηραιό οικονομό. Ενδέχεται η μελλοντική έρευνα να ρίξει περισσότερο φως στη συνάντηση του νεαρού Αλέξανδρου με τον κάποτε διακεκριμένο διδάσκαλο, που πέθανε λησμονημένος στις εσαχτιές του τότε βασιλείου, μεταξύ λίγων αγράμματων μοναχών.

Ο Μωραϊτίδης, όπως είδαμε, αναφέρει στο άρθρο του ότι στη Σκιάθο συνέχισαν να αποκαλούν τον Κυριακίδη με το κοσμικό κι όχι το καλογηρικό του όνομα, καθώς ο τελευταίος απέτυχε «να κόψει το θέλημά του». Στο παπαδιαμαντικό διήγημα όμως η κλητική «δάσκαλε», με την οποία εξακολουθούν να προσαγορεύουν τον μοναχό μέχρι το τέλος της ζωής του, φανερώνει μάλλον σεβασμό και αναγνώριση της λογιουσύννης του, παρά αμφισβήτηση της μο-

Κεντρική Υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους, Αρχείο του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδευσεως (περιόδου Όθωνα)

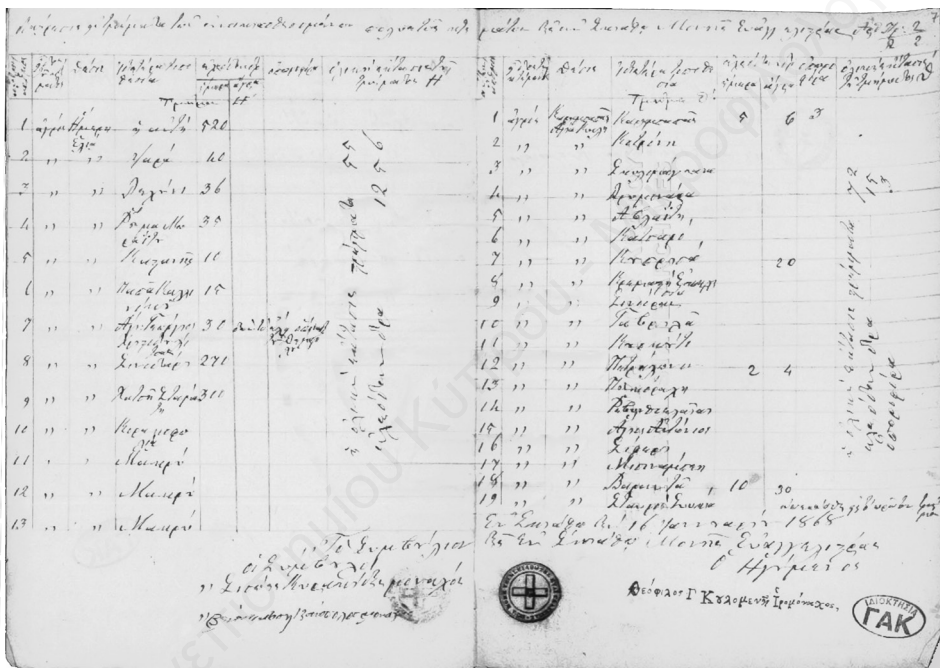
ναχικής του ιδιότητας, εφόσον μάλιστα εδώ οι χωρικοί δεν αποφεύγουν να τον ονομάσουν με το – παρεφθαρμένο – καλογηρικό του όνομα. Ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης, άλλωστε, γράφει το 1908

[...] κατ' ἐκεῖνην τὴν ἐποχὴν, τῷ 1858 ἢ 1859, ὑπῆρχον ἐν τῷ Κοινοβίῳ πέντε ἱερομόναχοι (ὁ ἡγούμενος Ἀμβρόσιος, ὁ διαδεχθεὶς τοῦτον εἰς τὴν ἡγουμενείαν Γρηγό-

ριος Μίτας, ό μετ' αυτόν ήγουμενύσας, μέχρι τοῦ 1869, Θεόφιλος Κουλεμένης, ό Ίσιδώρος και ό Παΐσιος· ύπήρχε δὲ τότε και δεκαοκτὰς μοναχῶν· ό Σπυριδίων Οίκονόμος, ό Γερμανός Φτελιανός, ό χειρουργός Βενέδικτος, ό Σισώης Κυριακίδης, αρχαίος δημοδιδάσκαλος, ό Γαβριήλ, Ίωσηφ Βλάχος, Νικόδημος Μανασσής, Μεθόδιος Κρής, Ίωάσαφ Κυθήριος, Γεδεών Κεφαλλονίτης, Άλύπιος Μπασδέκης, Δαμιανός, Συμεών, Χριστόφορος, Άρσένιος, Θεόκλητος, κλπ.), ἐνῶ, λέγω, τοσοῦτοι ἐπέζων μοναχοὶ γνήσιοι τοῦ Κοινοβίου, και ὄχι ἀμόναχοι κοσμοπλάνητες, οὐδὲ μεταπομπάιοι ἐξ ἄλλων μερῶν, [...]⁵⁰

συγκαταριθμώντας τον Σισώη Κυριακίδη, παρά το παλαιό βαρύ αμάρτημα, στη χορεία των γνησίων μοναχών του Κοινοβίου.

Κεντρική Υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους, Αρχείο του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδείσεως (περίοδος Όθωνα)

⁵⁰ Α. Παπαδιαμάντης, «Περί της Παναγίας της Κουνίστρας», Άπαντα, 5.209.20-30.

Από την πολιτική στη λογοτεχνία: για τα «Παιδαρέλια» της Γενιάς του 1880

Την ανεκδοτική ιστορία για την υποδοχή των νεαρών ποιητών της γενιάς του 1880 από τους παλιότερους ρομαντικούς ποιητές την αφηγήθηκαν πρώτα ο σαραντάχρονος Κωστής Παλαμάς στο άρθρο του «Εδώ και είκοσι δύο χρόνια. Το θαμποχάραμα μιας ψυχής» (1900)¹ και αργότερα ο ογδοντάχρονος Γεώργιος Δροσίνης στα *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου* (1939).² Οι δυο τους στις αφηγήσεις τους διέσωσαν τον χαρακτηρισμό «τα παιδαρέλια» που τους απέδιδαν οι παλιότεροι. Πρώτα ο Παλαμάς: «Άρχισαν να μας τυπώνουν, να μας ρεκλαμαρίζουν, να μας διαβάζουν, να μας επαινούν, κι ακόμα πιο σημαντικό, να μας χτυπούν. Είμαστε οι ποιηταί, τα παιδαρέλια, όπως μας έλεγαν περιφρονητικά, της Νέας Σχολής. Οι παλαιοί δε μας καλόειδαν· μας δέχτηκαν με γκριμάτσες· οι νευρικοί μας έβρισαν· στο τέλος, άθελα, μας μιμήθηκαν». Ο Δροσίνης είναι πιο αναλυτικός: «Ο Παράσχος σιγά σιγά άρχισε να μας ανέχεται πια τα Παιδαρέλια που

όποιοι γυρίση και τα ιδή
ξεραίνεται απ' τα γέλια.

Ήταν αυτός ένας δικός του στίχος ανώνυμα δημοσιευμένος στη σατυρική εφημερίδα *Μπάκακας*, όργανο των τελευταίων στεναγμών του ρομαντισμού, με σκοπό να πολεμήσει το *Ραμπαγά* και προ πάντων τη νέα ποιητική θρησκεία και τους αιρετικούς οπαδούς της, που τολμούσαν να συντρίψουν σαρακοφαγώμενα είδωλα. Και επί τέλους να είχαν και κάποια ηλικία!

– Ποιοι ήταν αυτοί;

Ο Κωστάκης κι ο Γιωργάκης – με άλλους λόγους ο Παλαμάς κ' εγώ!

Τα καϊμένα τα Παιδαρέλια! Ο μόνος τρόπος για να μας περιμαζέψουν ήτον να μας περιποιηθούν, να μας πάρουν καραμέλες, κατά την ανώνυμη συμβουλή του Παράσχου».

Είναι γνωστό επίσης βιβλιογραφικά το άρθρο ενός ψευδώνυμου Σπινθήρα στο *Ημερολόγιον του Μη Χάνεσαι* του έτους 1881, ο οποίος χρησιμοποιεί τη λέξη «παιδαρέλια» για να σατιρίσει την εμφάνιση της «σχολής νέων» ποιητών: «Κατά το έτος μάλιστα τούτο της στερλώσεως προχωρούσης και της φαντασίας παγωσάσης ανεφάνησαν τα παιδαρέλια, σχολή νέων επιδεικνυόντων την αξίαν

¹ Κ. Παλαμάς, «Εδώ και είκοσι δύο χρόνια. Το θαμποχάραμα μιας ψυχής», *Το Περιοδικόν μας*, τόμ. 2 (Αύγ. 1900-Φεβρ. 1901) 105. Περάστηκε κατόπιν στα *Γράμματα Α*, Αθήνα 1904, σ. 26, και στα *Άπαντα*, τόμ. 4, σε επιμέλεια Γ. Κ. Κατσίμπαλη, Διαθέσιμο τώρα στον νέο τόμο: Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, τόμ. 17: *Γράμματα Α'. Γράμματα Β'. Τα πρώτα κριτικά*. Επιμ. Γιάννης Ξούριας, Αθήνα, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 2022, σ. 41.

² «Πενήντα χρόνια φιλολογίας. Ο Ροΐδης και ο Παράσχος. Από τας αναμνήσεις του ακαδημαϊκού Γ. Δροσίνη», *Ελευθερον Βήμα*, 22.12.1939 (= Γ. Δροσίνη, *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, *Άπαντα*, τόμ. 7. Φιλ. επιμέλεια Γιάννης Παπακώστας, Αθήνα, ΣΩΒ, 2001, σσ. 175-176).

των ουχί εις το ύψος της εμπνεύσεως, αλλ' εις το μεμετρημένον ποσόν των στίχων, εις την καλήν τοποθέτησιν των γραμμιδίων εν τοις τετραστίχοις, εις την έτι καλλιτέραν τοποθέτησιν των στιγμών, εις την τα μάλιστα καλήν εκλογήν του χάρτου, της μελάνης και του τυπογραφείου και εις την επιτηδειοτάτην είσπραξιν των συνδρομών. Την τοιαύτην σχολήν δυνάμεθα ν' αποκαλέσωμεν καθαρώς τυπογραφικήν, διότι σκοπεί πραγματικώς την τελείαν ανάπτυξιν της τυπογραφίας».³ Γνωρίζουμε ότι το δημοσίευμα ενόχλησε τον Νίκο Καμπά, που απάντησε με σατιρικούς στίχους, τους οποίους έστειλε, μέσω του Παλαμά, για δημοσίευση στο *Μη Χάνεσαι*, στην αρχή του 1881.⁴ Η ταυτότητα του ψευδώνυμου Σπινθήρος δεν είχε γίνει γνωστή, αλλά από ένα γράμμα που ο Καμπάς είχε στείλει από την Αλεξάνδρεια στον Παλαμά στις 24 Δεκεμβρίου 1880 (όταν μόλις έχει παραλάβει το *Ημερολόγιον του Μη Χάνεσαι* και έχει διαβάσει το παραπάνω σχόλιο), φαίνεται ότι υποπτευόταν τον Αλέξανδρο Μωραϊτίδη. Την επιστολή (που δεν σώζεται) την αναφέρει ο Παλαμάς στο νεκρολογικό άρθρο που έγραψε το 1933, με αφορμή τον θάνατο του παλιού του συμφοιτητή και συγκάτοικου: «Μολαταύτα η ζωή του εξεγείρεται καθώς δείχεται στο ίδιο γράμμα από την αφορμή μιας διατριβής εναντίον των νέων ποιητών που διάβασε σε κάποιο ημερολόγιο των Αθηνών και που αναφέρει καταφρονετικά τα 'παιδαρέλια'. 'Θα γράψω στίχους να με πάρη ο διάβολος διά τον παράγραφον αυτόν. Σαν να μυρίζη Μωραϊτίδη. Τα παιδαρέλια θα γίνουν άνδρες, θα λογαριασθή το παρόν με το παρελθόν, οι σύγχρονοι χρόνοι με τους θρηνομένους, και θα ίδωμεν τίς θα νικήση; Rira bien qui rira dernier'».⁵ Στο ίδιο άρθρο ο Παλαμάς αναφέρει και άλλη μία επιστολή (ούτε αυτή έχει σωθεί) που ο Καμπάς είχε στείλει στις 12/26.1.1881 στον Βλάση Γαβριηλίδη (εκδότη του *Ημερολογίου του Μη Χάνεσαι*), διαμαρτυρούμενος προφανώς για το δημοσίευμα του Σπινθήρος: «Ουδέ είναι δίκαιον – γράφει – να παραβάλλεται το άλλοτε αυτό, το οποίον έζησε πλέον και έκαμε ό,τι είχε να κάμη και είπεν ό,τι είχεν ή μάλλον ηδύνατο να είπη, με το σήμερα, το οποίον μόλις ανέτειλε και του οποίου αντιπρόσωποι είναι πράγματι παιδαρέλια. Ας τους αφήσουν να γίνουν άνδρες και τότε ας τους συγκρίνουν με τους προγενεστέρους».

Αυτά τα στοιχεία είναι βιβλιογραφημένα έως τώρα. Χάρη στις αθρόες ψηφιοποιήσεις των εντύπων εκείνης της περιόδου, μπορούμε να διορθώσουμε κάποιες από αυτές τις πληροφορίες/μαρτυρίες, να εξακριβώσουμε την αφετηρία και τις περιστάσεις εμφάνισης της λέξης «παιδαρέλια» και να πιθανολογήσουμε για την ταύτιση του Σπινθήρος.

³ Σπινθήρ, «Επιθεώρησις του έτους 1880», *Μη Χάνεσαι*. Γελοιογραφικόν ημερολόγιον υπό Β. Γαβριηλίδου. Έτος πρώτον 1881, εν Αθήναις, τύποις Ανδρέου Κορομηλά, 1880, σ. 28.

⁴ Νίκος, «Φιλολογική έρις», *Μη Χάνεσαι* 124 (11.1.1881) 6. Το ποίημα, χωρίς το απαραίτητο εισαγωγικό σημείωμα, είχε θησαυρίσει ο Γ. Βαλέτας στο «Αφιέρωμα στο Νίκο Καμπά», *Αιολικά Γράμματα* 19 (Γεν.-Φλεβ. 1974) 25-26. Βλ. και τις αναλυτικότερες πληροφορίες που συγκεντρώσε ο Γιώργος Ανδρειωμένος στην έκδοση: Νίκος Καμπάς, *Ποήματα και πεζά*, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2002, σσ. 35-36 και 188-190 (όπου και αναδημοσιεύεται πλήρως το ποίημα).

⁵ Κωστής Παλαμάς, «Νίκος Καμπάς (1857-1932)», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, τόμ. 13 (1934) 56. Σύμφωνα με τον Παλαμά, η συγκεκριμένη επιστολή γράφτηκε στις 24.12.1880. Τους «στίχους» που αναφέρει ότι θα γράψει, τους γράφει ακαριαία, στις 27.12.1880, αφού τότε χρονολογεί το ποίημα «Φιλολογική έρις» (6.π.).

Τα δεδομένα για την εμφάνιση του χαρακτηρισμού «παιδαρέλια» δεν είναι ακριβώς έτσι όπως τα περιγράφει ο Δροσίνης. Η μνήμη του ηλικιωμένου ποιητή είχε αδυνατίσει: το ομολογεί άλλωστε και ο ίδιος στον Κώστα Καιροφύλα, που προλογίζει τη δημοσίευση των Σκόρπιων φύλλων της ζωής μου στο *Ελεύθερον Βήμα*:

Για να μην απογοητευθούν οι μέλλοντες αναγνώσται, ας μάθουν πως κάθε άλλο είναι παρά ό,τι υπόσχεται ο τίτλος αυτός [«Απομνημονεύματα»]. Ούτε έχουν συστηματική ιστορική σειρά, ούτε και την ελάχιστη πηγή των επικυρωμένων από ντοκουμέντα. Δεν κατώρθωσα ποτέ να κρατήσω ημερολόγιο, κι ούτε καν σημειώσεις από τη ζωή μου. Έγραφα ό,τι έγραφα στα «Σκόρπια Φύλλα» μόνον με τη βοήθεια της μνήμης μου, κι ούτε εις την χρονολογική σειρά που τυπώθηκαν αλλ' ανακατωμένα. Και μάλιστα τα τελευταία γράφθηκαν πρώτα.⁶

Η λέξη «παιδαρέλια» με μειωτική πρόθεση εναντίον του Δροσίνη και άλλων νεαρών φίλων του εμφανίζεται για πρώτη φορά τον Αύγουστο του 1879. Αφετηρία έχει την πολιτική αντιπαράθεση και από εκεί, όπως θα δούμε, μεταφέρεται στο λογοτεχνικό πεδίο.

Στις 16 Ιουνίου 1879 κυκλοφορεί η πολιτικοσατιρική «ευτράπελος» εφημερίδα *Καλησπέρα σας*, που ολοκληρώνει την παρουσία της στις 16 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, μετρώντας συνολικά δεκατέσσερα φύλλα. Η πολιτική αρθρογραφία του εντύπου είναι αντιπολιτευτική, εναντίον του πρωθυπουργού Αλέξανδρου Κουμουνδούρου και του υπουργού εξωτερικών Θεόδωρου Δηλιγιάννη, με θετική στάση απέναντι στον πρόσφατα θανόντα Επαμεινώνδα Δεληγεώργη και στον αδελφό του Λεωνίδα. Ονόματα συντακτών δεν αναγράφονται, αλλά από έμμεσες σύγχρονες πηγές και από υστερότερες μαρτυρίες γνωρίζουμε ότι την εξέδιδαν οι νεαροί Γεώργιος Δροσίνης και ο συγγενής του Δημήτριος (Τάκης) Ε. Ηλιόπουλος, ο οποίος πρέπει να ήταν και ο νομικά υπεύθυνος της εφημερίδας. Ο Δροσίνης δημοσιεύει ποιήματα με το αβιβλιογράφητο ψευδώνυμο Σπίνος (όχι όλα περασμένα στους *Ιστούς Αράχνης*: με το ίδιο ψευδώνυμο θα δημοσιεύσει και ένα ποίημα στο *Μη Χάνεσαι*).⁷ Ενδέχεται όμως να του ανήκουν και άλλα δημοσιεύματα ανυπόγραφα ή με αταύτιστα ψευδώνυμα. Ο Ηλιόπουλος, συνομήλικος με τον Δροσίνη και συμφοιτητής του στη Νομική, ήταν γιος του Ευστάθιου Δ. Ηλιόπουλου (1815/1816-5.7.1881), ανώτερου δικαστικού από την Πάτρα, υπουργού Δικαιοσύνης στην τελευταία κυβέρνηση επί Όθωνα και κατόπιν βουλευτή Πατρών. Η μητέρα του (Ασπασία Δροσίνη) καταγόταν από το Μεσολόγγι, ήταν αδελφή του μεσολογγίτη γιατρού Αθανάσιου Δροσίνη (βλ. *Δυτική Ελλάς*, 9.7.1881 – γι' αυτό και είχε κάποια συγγενική σχέση με τον Δροσίνη και με τον Επαμ. Δεληγεώργη, αφού η αδελφή του τελευταίου Πηνελόπη ήταν σύζυγος του Αθανάσιου Δροσίνη). Μεγαλύτερος αδελφός του ήταν ο νομικός, πανεπιστημιακός, πολιτικός και ακαδημαϊκός Τιμολέων Ηλιόπουλος

⁶ «Πενήντα χρόνια φιλολογίας. Από τας αναμνήσεις του ακαδημαϊκού Γ. Δροσίνη», *Ελεύθερον Βήμα*, 17.12.1939.

⁷ Για την ταύτιση του Σπίνου με τον Δροσίνη βλ., π.χ., το ποίημα «Γιατί Μαρία;», *Καλησπέρα σας* 2 (23.6.1879) 2, το οποίο συμπεριλαμβάνεται στους *Ιστούς Αράχνης*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, 1880, σ. 18. Βλ. και Σπίνος, «Ποια αγαπώ! (Variation)», *Μη Χάνεσαι* 29 (23.3.1880) 3.

(1856-1932).⁸ Στα κατοπινά χρόνια θα συνεργαστεί με το *Μη Χάνεσαι* του Βλάση Γαβριηλίδη και με τον *Ραμπαγά* του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου, όπου με το ψευδώνυμο Μάριος θα γράφει για την κοσμική κίνηση της πατρινής και αθηναϊκής αριστοκρατίας καθώς και για τη θεατρική κίνηση στο Φάληρο. Στη συνέχεια θα ασχοληθεί με τον τραπεζικό κλάδο, θα διευθύνει την τράπεζα Καρυδιά, θα ιδρύσει τη δική του τράπεζα και τον Οκτώβριο του 1907 θα γίνει διευθυντής της Τράπεζας Αθηνών.⁹ Ο Ηλιόπουλος υπογράφει την πολιτική αρθρογραφία της εφημερίδας με το τρικουπικής προέλευσης ψευδώνυμο *Τις πταιει*, αλλά μάλλον δικές του είναι και ποιητικές και άλλες συνεργασίες με τα ψευδώνυμα *Ταχ* και *Ντάκης*. Με το ψευδώνυμο *Σόκιν* συνεργάζεται ο απόφοιτος της Νομικής Νικόλαος Γ. Μαντζαβίνος.¹⁰ Αυτός πιθανόν είναι ο Νίκος της *Καλησπέρας σας*, τον οποίο αναφέρει συχνά με ειρωνεία η αντίπαλη εφημερίδα *Μπάκακας*, την οποία θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια. Δεν είναι σαφές αν ο Νίκος Καμπάς γράφει στην εφημερίδα ή όχι.¹¹ Η ίδια ασάφεια ισχύει και για τον Παλαμά. Άλλα ψευδώνυμα που απαντώνται είναι τα εξής: *Αβακούμ*, *Αηδών*, *Άνθρωπος*, *Άραμης*, *Αρτανιάν*, *Βλαξ*, *Ελπινίκη*, *Εμμη*, *Ένας*, *Ιωάννα Βαλιζαίνα*, *Μιμίκος*, *Μύωψ*, *Νησιώτης Πέτρακλας*, *Νότης*, *Πιπίνος*, *Ρωμής*, *Σορβαρηβαγρος Μ*, *Σταύρος Τσικούρης*, *Τικ Τικ Τακ*, *Τιμ-Τομ*, *Φαλσκληπλ*, *Χαμ Σπίγγλερ*, *Χρήστος Ρεβίθης*, *Ψύλλος*.

Στα σημειώματα που αφορούν τη θεατρική και λογοτεχνική ζωή συναντούμε πειρακτικά σχόλια εναντίον του Αχιλλέα Παράσχου,¹² δεν είναι ωστόσο αυτά που δίνουν τον τόνο στο έντυπο αλλά η αντιπολιτευτική του αρθρογραφία. Το αποτέλεσμα ήταν, με αφορμή ένα δημοσίευμα της εφημερίδας στις 4.8.1879 που θεωρήθηκε ότι έθιγε τον Βασιλιά, να παρέμβει ο εισαγγελέας Γεώργιος Μπένης και να συλληφθεί ένας «κάλλιστος νέος, ευπαιδευτος και με αγαθά αισθήματα», «είς εκ των συντακτών της ευτραπέλου και νεαράς εφημερίδος *Καλη-*

⁸ Βλ. και την πλούσια έρευνα του Ροδόλφου Άλτερ, «Οι Μεσολογγίτες πρόγονοι και απόγονοι»: <https://www.drossinismuseum.gr/pages/oi-mesologgites-progonoi-kai-apogonoil>.

⁹ Για τα δημοσιεύματά του με το ψευδώνυμο Μάριος βλ. το άρθρο μου «Γιατί ο Lucifer κι ο Λυγξ δεν είναι ο Ροΐδης», *Νέα Εστία* 1787 (Μάρτ. 2006) 471-494. Δεν εντόπισα τότε ακριβώς απεβίωσε, αλλά σίγουρα ζει μέχρι το 1914, αφού τον Ιανουάριο του έτους αυτού θα κατηγορηθεί και θα δικαστεί για ένα συνταρακτικό οικονομικό σκάνδαλο της Τράπεζας Αθηνών, που θα απασχολήσει για μέρες τον τύπο. Για μια πρώτη ενημέρωση, βλ. σχετικό δημοσίευμα της εφ. *Σκριπ*, 14.1.1914.

¹⁰ Την αποκάλυψε την κάνει ο Βλάσης Γαβριηλίδης, «Ανταποκριταί», *Μη Χάνεσαι*, αρ. 86 (21.9.1880): «Ο Μασσαλιώτης μας είναι ο σπινθήρ Νίκος Μαντζαβίνος, ο Σόκιν της *Καλησπέρας Σας* και του *Μη Χάνεσαι*». Ήταν γιος του τραπεζίτη Γεωργίου Μαντζαβίνου και η αδελφή του Ελένη ήταν σύζυγος του Άγγελου Βλάχου. Το 1884 θα μεταφράσει από τα γαλλικά στην Ακρόπολη το «El perfecto novelista» του Manuel Silvela.

¹¹ Στον *Μπάκακα*, αρ. 28.9.1879, αμέσως μετά τη διακοπή της *Καλησπέρας σας* δημοσιεύεται το εξής σημείωμα: «Δεν το ελέγγομεν ημείς, Από του θανάτου της μικράς *Καλησπέρας σας* τα δύο ανήλικα αυτής αδελφάνια, ο Νίκος και ο Γώγος ετέθησαν υπό την προστασίαν του *Ραμπαγά*. Ο Τάκης κατετάχθη εις το Νηπιαγωγείον του Βούλγαρη όπου θα αναγραφή δι' εξόδων του αυτού προστάτου. – Τα καϊμένα ο θεός δεν τα άφησε να χαθούν!...». Ο Νίκος είναι άραγε ο Μαντζαβίνος ή ο Καμπάς; Ο Μαντζαβίνος πάντως ενδέχεται να είναι ο άλλος Νίκος, τον οποίο αναφέρει συχνά σε ποιήματά του ο Καμπάς.

¹² Βλ. *Η Καλησπέρα σας*, αρ. 5 (14.7.1879): «Ελειπε η σειρήν Χέλμη και το Παράσχειον λερ-μπα-λέρ». Παρόμοια και στον αρ. 10 (18.8.1879).

σπέρα σας, ο νέος κ. Δημ. Ηλιόπουλος, ως γράφας άρθρον επιγραφόμενον Πολιτική και καθαπτόμενον, ως λέγει η εισαγγελία, του Ανευθύνου». ¹³ Τη μαρτυρία για τη σύλληψη του Ηλιόπουλου ως συντάκτη της *Καλησπέρα σας* επαναλαμβάνουν πολλά έντυπα της εποχής, καθώς αυτή συνοδεύεται και από τη σύλληψη του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου, του ενός από τους εκδότες του *Ραμπαγά*. ¹⁴

Η διπλή αυτή σύλληψη και τα πάμπολλα επικριτικά δημοσιεύματα στον τύπο εναντίον του εισαγγελέα Μπένση και της κυβέρνησης Κουμουνδούρου στη διάρκεια του Αυγούστου αναγκάζουν τη συμπολίτευση να ενισχύσει τη φιλοκυβερνητική υποστήριξη στον σατιρικό τύπο και να θέσει σε κυκλοφορία τον *Μπάκακα*. Το έντυπο ξεκινά την κυκλοφορία του στις 21 Αυγούστου 1879· σώζονται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής είκοσι πέντε φύλλα έως τις 9 Φεβρουαρίου 1880, αλλά σίγουρα κυκλοφόρησε έως τα τέλη Μαρτίου του ίδιου έτους. ¹⁵ Ο τίτλος της προέρχεται και αυτός (όπως και του *Ραμπαγά*) από την κωμωδία *Ραμπαγάς* (*Rabagas*) του Victorien Sardou, που την είχε μεταφράσει στα ελληνικά ο Ιωάννης Καμπούρογλου. ¹⁶

Οι συντάκτες του *Μπάκακα* δεν είναι όλοι γνωστοί, αλλά σίγουρα συμμετέχουν τα αδέρφια Κόκκου, ο μεγάλος αδελφός Αλέξανδρος ως εκδότης και ο μικρότερος ο Δημήτριος ως συντάκτης, στιχουργημάτων κυρίως. Για τον Δημήτριο Κόκ-

κο (1856-1891), τη δράση του στον χώρο της ποίησης και του θεάτρου και τον τραγικό του θάνατο, γνωρίζουμε αρκετά στοιχεία, αν και χρειάζεται να συνταχθεί νέα ενημερωμένη μελέτη. Στα 1879 ο Δημήτριος είναι ήδη δι-

¹³ «Καλημέρα σας», *Εφημερίς*, 7.8.1879.

¹⁴ Για τη σύλληψη του Ηλιόπουλου βλ. το σημείωμα της *Καλησπέρα σας*, αρ. 9 (11.8.1879): «Ο μπενσοκαταδιωχθείς Ηλιόπουλος μας εκράτησε πολλές σημειώσεις εν τη καρμπολική ζωή του. Θα σας τας δείξῃ. Από του προσεχούς φύλλου θα αναγιγνώσκετε το ημερολόγιόν του» και άλλα πολλά στα επόμενα φύλλα. Για τις συλλήψεις του Ηλιόπουλου και του Τριαντάφυλλου βλ., π.χ., το *Δελτίον της Εστίας*, αρ. 137 (12.8.1879): «Δι' εντάλματος της εισαγγελικής αρχής συνελήφθησαν και ετέθησαν εις τας φυλακάς ο κ. Κλεάνθης Τριανταφύλλου, εις των συντακτών του 'Ραμπαγά' και ο κ. Δ. Ηλιόπουλος, εκ των συντακτών της 'Καλησπέρα σας', κατηγορούμενοι επί εξυβρίσει κατά του βασιλέως». Αφορμή για τη σύλληψη του Ηλιόπουλου θεωρήθηκε το άρθρο του «Πολιτική», *Καλησπέρα σας*, 4.8.1879 (που το υπογράφει με το ψευδώνυμο Τις Πταίει), ενώ για τη σύλληψη του Τριαντάφυλλου το άρθρο του «Πολύς θόρυβος», *Ραμπαγάς*, αρ. 104 (5.8.1879), καθώς και το σατιρικό δημοσίευμα στο ίδιο φύλλο «Ερωτες 'Ευβοίας' και 'Ραμπαγά'».

¹⁵ Βλ. το σημείωμα της *Εφημερίδος*, 30.3.1880: «Σήμερον [Κυριακή] δεν εκδίδεται ο *Μπάκακας*: εκδοθήσεται την προσεχή Πέμπτην εις μέγα σχήμα και τοιούτος θα είναι εις το μέλλον».

¹⁶ Στην κωμωδία *Ραμπαγάς* ο Καμερλέν είναι συντάκτης της εφημερίδας *Καρμανιόλα* και ιδιοκτήτης της μπιραρίας/καφενείου «*Μπάκακας*» (έτσι είχε αποδώσει ο Καμπούρογλου το «Grapaud-Volant»), όπου εκτυλίσσεται η δεύτερη πράξη του έργου. Το ίδιο όνομα είχαν πάρει και καφενεία στην Πανεπιστημίου και αλλού. Με τον ίδιο τίτλο, επηρεασμένα προφανώς και αυτά από το διάσημο έργο του Σαρντού, είχαν κυκλοφορήσει πολλά σατιρικά έντυπα στην Ευρώπη. Βλ., π.χ., την εφημερίδα *Βάτραχος* στη Μπολόνια της Ιταλίας (*Εφημερίς*, 19.5.1879).

δάκτωρ της Νομικής και τον Ιούλιο του 1879 (έναν μήνα πριν κυκλοφορήσει ο φιλοκομμουνιστικός Μπάκακας) διορίζεται «υπουργικός ταμιακός γραμματέυς» στο Υπουργείο Οικονομικών, υπό την εποπτεία του Θεόδωρου Δηλιγιάννη, υπουργού Οικονομικών (αλλά και Εξωτερικών) στην κυβέρνηση Κουμουνδούρου.¹⁷ Θα συνεργαστεί με τον Μπάκακα και θα γίνει γνωστός από τις σελίδες του με τα σατιρικά στιχουργήματά του (νέο Λασκαράτο θα τον αποκαλέσουν), αλλά στις αρχές του 1880 θα αυτομολήσει στον Ραμπαγά.¹⁸ Τρία από τα στιχουργήματα που δημοσιεύει ανυπόγραφα στο Μπάκακα («Ξενιτιά», παρωδία ομότιτλου ποιήματος του Αχ. Παράσχου, «Υποψήφιος βουλευτής» και «Είδα ένα όνειρο») θα τα συμπεριλάβει στη συλλογή *Γέλωτες* (1880). Ο αδελφός του Αλέξανδρος είναι σήμερα άγνωστος, αλλά στην εποχή του ήταν σημαίνον πρόσωπο. Το 1886 τον συναντούμε υποπρόξενο στη Μανσούρα της Αιγύπτου (βλ. *Ακρόπολις*, 20.9.1886), αργότερα στη Βαρδιάνσκα, από όπου απολύεται τον Οκτώβριο του 1893, οπότε και θα επιστρέψει στην Αθήνα. Τον Οκτώβριο του 1894 θα αναλάβει τη διεύθυνση της φιλοδηλιγιαννικής εφημερίδας *Πόλις* (μαζί με τους Γεώργιο Πωπ, Κ. Γιολδάση και Δημήτριο Ι. Καλογερόπουλο), ενώ ένα χρόνο αργότερα θα εκδώσει μαζί με τον πολύγλωσσο Δ. Ι. Μανούσο την εβδομαδιαία «πολιτική, φιλολογική, επιστημονική και οικονομολογική» επιθεώρηση *Δύο Κόσμοι* (αρ. 1-42, Οκτώβριος 1895 - 15.8.1896). Ζει τουλάχιστον έως τις 26.11.1904, οπότε πεθαίνει η γυναίκα του.¹⁹

Την παρουσία του Δημήτριου στο έντυπο τη μνημονεύει σε μεταγενέστερους χρόνους ο Γεώργιος Δροσίνης: «Ο Δημήτριος Κόκκος [...] Ο ζωηρότερος από όλη τη συντροφιά του 'Μη Χάνεσαι', που πέρασε στη σύνταξί του, αφού πριν αγωνίστηκε στον 'Μπάκακα' κι εκείνος εναντίον μας».²⁰ Διασώθηκαν όμως

¹⁷ Βλ. *Εφημερίς*, 22.7.1879. Στο σημείωμα διασώζεται και η πληροφορία ότι ο Δ. Κόκκος «εθρήνησε ως μονήρης γκιώνης» τον Αλ. Σούτσο. Ένα επτάμηνο αργότερα ο ψευδώνυμος Χαμένος ντε Κοκ στον σατιρικό *Αριστοφάνη*, 20.2.1880, θα γράψει ότι ο Κόκκος «μεγαλαυχών δημοσιεύει εις όλο τον κόσμο ότι είνε ανεψιός του κ. Κουμουνδούρου, ότι ετράβηξε δεν ξέρω πόσα εντάλματα ως συντάκτης του διάτοντος Μπάκακα και ότι τέλος, τώρα τραβά τον λουφέ ως γραμματυφλούδιον του Υπουργ. των Οικονομικών, χωρίς να πατή ποτέ εις αυτό, ή μάλλον δια να γράφη εκείνα τα ξεράματα εις το *Μη χάνεσαι*».

¹⁸ Η *Εφημερίς* στις 21.1.1880 αναγγέλλει ότι «ο κ. Δ. Κόκκος δεν λαμβάνει πλέον μέρος εις την σύνταξιν του Μπάκακα», ενώ ήδη είχε αρχίσει να στέλνει ποιήματα στον Ραμπαγά με το ψευδώνυμο Μπάκακας (βλ. και την εργασία της Ελένης Πολίτου-Μαρμαρινού, «Η εφημερίδα *Ραμπαγάς* και η συμβολή της στην ανανέωση της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Παρνασσός*, τόμ. ΚΑ', αρ. 2, Απρ.-Ιούν. 1979, σ. 247). Το ποίημά του «Είδα ένα όνειρο. Αφιερούται εις τον Λασκαράτον» είχε δημοσιευτεί στον Μπάκακα (8.12.1879) και το είχε επαινέσει αμέσως θερμά ο Ραμπαγάς, στις 10.12.1879: «Νέος Λασκαράτος αναδεικνύεται ο κ. Κόκκος, ο κάλλιστος ούτος νέος».

¹⁹ Η πληροφορία από το αγγελτήριο θανάτου της συζύγου του, *Σκριπ*, 27.11.1904.

²⁰ Γ. Δροσίνης, «Πενήντα χρόνια φιλολογίας. Για τον Σουρή και τον Κόκκο. Από τας αναμνήσεις του ακαδημαϊκού Γ. Δροσίνης», *Ελεύθερον Βήμα*, 4.1.1940 (= *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, ό.π., σ. 202).

και άλλες ρητές μαρτυρίες στις εφημερίδες της εποχής που επιβεβαιώνουν ότι τα δύο αδέρφια ήταν οι εκδότες του Μπάκακα. Η εφημερίδα *Εκλογεύς* του Αριστείδη Ρούκη, τον Σεπτέμβριο του 1879, ονοματίζει ρητά τον Αλέξανδρο Κόκκο ως συντάκτη του Μπάκακα ψέγοντάς τον για τις εκδουλεύσεις που προσφέρει στον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο.²¹ Ενώ το σατιρικό *Σκριπ*, στα τέλη του 1894, παραθέτει μια πλαστή στιχομυθία του διευθυντή του Πρακτορείου Τύπου Σπύρου Τσαγγάρη με τον Αλέξανδρο Κόκκο: «–Μα δεν μου λες πότε έγινες δημοσιογράφος; Εγώ σε ήξερα πρόξενο... Μπορείς εσύ να γράφης σατυρικά; –Τι κάθεςαι και λες, αδελφέ Σπύρο; Μα δεν θυμάσαι που έβγαζα με τον αδελφό μου τον Δημητράκη τον ‘Μπάκακα’;».²²

Δημήτριος Κόκκος (1889)

Στο πρώτο φύλλο του Μπάκακα δημοσιεύεται ένα στιχούργημα με τον τίτλο «Τα παιδαρέλια», με το οποίο η ψευδώνυμη Τσούχτρα επιτίθεται στους συνεργάτες της *Καλησπέρας* σας, με εμφανή πρόθεση να υποστηρίξει την κυβέρνηση Κουμουνδούρου έναντι του θορύβου που είχε προκληθεί από τη φυλάκιση του Ηλιόπουλου και του Τριαντάφυλλου:

Ακόμα χθες αφήκαν το Αλφαβητάριο
και ανάθεμα στο ένα τους που ορθογράφει
αν του υπαγορέψης από το Προσευχητάριο
και τσουπ... σου βγήκαν δημοσιογράφοι.
Αφήκαν τα στραγάλια τους και τα παστέλια
και πιάσαν την πολιτική – Τα παιδαρέλια.

Ακόμα τα χειλάκια τους μυρίζουν γάλα
και όταν βγουν περίπατο με την ντατά τους
παίζουνε το κυνηγητό και την πιλάλα
τ' αθώα παραβγαίνουνε με τα σωστά τους
και... μου 'ρχεται να σκάσω από τα γέλια.
Δημαγωγοί γινήκανε – Τα παιδαρέλια.

Δεν φταίν' αυτά, εκείνοι φταιν μονάχα
όπου τους δίδουν στην αλήθεια σημασία.
Εγώ σ' αυτά επάνω να 'χα
απόλυτη μεγάλη εξουσία
θα τους αγόραζα δέκα λεπτών παστέλια
και θα παύαν το γράψιμο – Τα παιδαρέλια.

Είναι ντροπή γι' αυτά το δικαστήριο
και φόβος μη στου Καρμπολά τα χάσουν.
Το μόνο γι' αυτά βρίσκω σωτήριο
με μία τούρτα να τα καλοπιάσουν.
Οι μύγες εύκολα πολύ κολλούν στα μέλια
και στα γλυκά του Σόλωνος – Τα παιδαρέλια.

²¹ Βλ. *Εκλογεύς*, 14.9.1879 («Κωμωδία 48 ωρών») και «Τα της ημέρας») και 18.9.1879 («Αλληλογραφία “Εκλογέως”»).

²² Φωνογράφος, «Πώς βγαίνουν αι εφημερίδες (Διάλογος εκ του φυσικού, μονόπρακτος)», *Σκριπ*, 11.12.1894.

Α! όχι φυλακές εις το θεό σας,
γιατί είναι κίνδυνος πολύς μη τρελαθούνε
και θενά πάρετε εσείς εις το λαϊμό σας
μωρά οπού δεν ξεύρουνε να κουμπωθούνε
κ' έπειτα πλια δεν θα 'ναι αυτό για γέλοια
σπλαχνίσου τα, κυρ δικαστή, – Τα παιδαρέλια.

Τριάντα ώρες σ' ένα καμαράκι
της Καλησπέρας φυλακώσαν τον συντάκτη
και τα 'χασε το δύστυχο παιδάκι
και να σωθή στη Παναγιά ετάχτη...
Και από τότε λέν' πως πάντα θέλει
για Δεληγεώργη να περνά – Το παιδαρέλι.

Κι αυτό είναι πολύ κακό σημάδι
γιατί θα πη πως το παιδί με λόξα βγήκε
φαίνεται εφοβήθηκε εις το σκοτάδι.
Αχ! ήταν φρονιμώτερο όταν εμπήκε...
Ε! ας αφήσωμεν εδώ πλέον τα γέλοια
και μη ξεσυνερίζεσθε – Τα παιδαρέλια.

Και σεις μικρά μου και αθώα βρέφη
αφήστε ήσυχη την μάνα του Γαμβέτα,
πιάσετε πάλι το παλιό σας ντέφι,
το ξύλινο αλογάκι σας και τη τρουμπέτα,
τρεχάτε ν' αγοράσετε παστέλια...
Όπου εκλήθη έκαστος – Βρε παιδαρέλια.²³

Αυτή είναι η πρώτη εμφάνιση της λέξης παιδαρέλια, σε πλαίσιο που σχετίζεται με την πολιτική αντιπαράθεση, και αφορά αποκλειστικά τους συνεργάτες της Καλησπέρας σας. Για το ποιος κρύβεται κάτω από το ψευδώνυμο Τσουχτρα δεν διαθέτουμε ακόμη ασφαλείς μαρτυρίες. Η μαρτυρία του ώριμου Δροσίνη στα Σκόρπια φύλλα ολοφάνερα δεν είναι σε όλα της τα σημεία αξιόπιστη. Ούτε ανυπόγραφο είναι το στιχούργημα ούτε ο Αχιλλέας Παράσχος έχει κάποια σχέση με τον Μπάκακα, ούτε το έντυπο είναι κατά βάση «όργανο των τελευταίων στεναγμών του ρομαντισμού», ούτε στόχος του είναι να χτυπήσει τους νεοεμφανιζόμενους ποιητές της γενιάς του 1880.²⁴ Πιο πιθανό φαίνεται να το γράφει ή ο Αλέξανδρος

Γεώργιος Δροσίνης

²³ Τσουχτρα, «Τα παιδαρέλια», Μπάκακας, αρ. 1 (21.8.1879).

²⁴ Η Γλυκερία Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου στις σημειώσεις της «Ιστορία της αθηναϊκής σχολής», *Επετηρίς Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών*. Τόμος τρίτος 1983-1984, Αθήνα 1984, σ. 365, αποδέχεται τη μαρτυρία του Δροσίνη και αποδίδει το ψευδώνυμο στον Αχιλλέα Παράσχο. Ο Κ. Θ. Δημαράς (*Ποιηταί του 19^{ου} αιώνα*, Βασική Βιβλιοθήκη 12, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, 1959, σσ. μ'μα'), πιο προσεκτικός, παραθέτει την πρώτη στροφή από το στιχούργημα αλλά την αποδίδει σε «φίλους» του Παράσχου. Ο Παράσχος πάντως σε καμία δημόσια απαγγελία του ή συνέντευξή του δεν ανέφερε τη λέξη παιδαρέλια. Όσους αρνούσαν ή ειρωνεύονταν την ποιήσή του τους αποκαλούσε (το

Κόκκος ή ο Δημήτριος, αν και για τον πρώτο δεν διαθέτουμε πληροφορίες ότι έγραφε στίχους.²⁵ Ο Δημήτριος πάντως δημοσιεύει ποιήματα στην εφημερίδα, χωρίς να τα υπογράφει, τα οποία όμως οι μαρτυρίες άλλων εφημερίδων και, κυρίως, η συμπερίληψη κάποιων από αυτά στη συλλογή *Γέλωτες* επιβεβαιώνουν ότι είναι δικά του.

Το τσουχτερό σχόλιο της Τσούχτρας για τους νεαρούς συνεργάτες της αντιπολιτευόμενης *Καλησπέρας σας* προκάλεσε έντονη αντιπαράθεση μεταξύ των δύο εντύπων. Στο αμέσως επόμενο φύλλο η *Καλησπέρα σας* απαντά με ένα αιχμηρό σχόλιο, πάντα στο πεδίο της πολιτικής αντιπαράθεσης: «Προχθές το βράδυ επωλούσαν οι μάγκαις εις τον δρόμο μπάκακες, δηλαδή βατράχους· αγοράσαμε και εμείς ένα νομίζοντας ότι είναι φερμένοι από την Ευρώπην, από εκεί που τους μαγειρεύουν νόστιμα, νόστιμα σαν παπάκια καπαμά. Αλλά... πω πω πω πω πω! Τί εμετός και κακό! Ήταν Ελληνικοί, Ελληνικοί από τη βρωμολίμνη του Κουμουνδούρου!».²⁶ Όταν η *Καλησπέρα σας* διακόπτει την κυκλοφορία της, η Τσούχτρα του Μπάκακα σχολιάζει χαϊρέκακα: «Ήτο επόμενον... συνέπεια φυσική... Εις τον πρώτον οξύν λαρυγγισμόν του αμφιβίου Μπάκακα, τα παιδαρέλια – της *Καλησπέρας σας* – επήρανε το φύσημά των μέχρι Οζάς χάριν κυνηγίου, και η φτωχή *Καλησπέρα* εκαληνύχτησε το κοινόν το οποίον ουδέποτε θα καλημερίση πλέον.

Χα, χα ο Μπάκακας, το κατευόδιο
γελά και εύχεται στην πονηρή,
χωρίς στο δρόμο (της) να 'βρή εμπόδιο
καλό σ' εκείνηνε αν δεν στραφή».²⁷

Και συνεχίζει να ειρωνεύεται σε στίχους τους πρώην συντάκτες της *Καλησπέρας σας*, διασώζοντας τα μικρά ονόματα των μελών της κύριας συντακτικής ομάδας, του Δημήτριου Ε. Ηλιόπουλου, του Νικόλαου Γ. Μαντζαβίνου (ή του Νίκου Καμπά) και του Γιώργου Δροσίνη:

Μικρά μου, σαν καλά παιδιά την Καληνύχτα 'πέτε
και εις το κρεβατάκι του καθένας σας αμέτε...
Γιατί μαλώνει ο Μπαμπάς, κάν' η Μαμάκα ντάκι
νωρίς νωρίς αν δεν ιδή στην κούνια του τον Τάκη...

Το καλοκαίρι πέρασε και τα καλά παιδάκια
δεν πρέπει να γυρίζουνε εξώρας στα σοκάκια...
Μαμ... να τον κάνη φώναξε να 'λθη Νταντά ο λύκος...
Νανί... το αγοράκι μου, νανά, νανά ο Νίκος...

1881) «σκύλους γαυγίζοντας» και αργότερα «ανθρώπους της ρεγκλάμας – έτσι επρόφερε τη ρεκλάμα ο ποιητής – και στιχοπλόκους του «αμοιβαίου θαυμασμού»» (βλ. Θεόδ. Βελιανίτης, «Φιλολογικάί αναμνήσεις», *Εθνος*, 3.6.1924).

²⁵ Ένα μεταγενέστερο σημείωμα στην εφ. *Πόλις*, 2.5.1895, στην οποία διευθυντής και ιδιοκτήτης είναι ο Αλέξανδρος Κόκκος, επιτίθεται στα «παιδαρέλια του «Άστεως»» που επιχαίρουν για την εκλογική αποτυχία του Ιωάννη Καμπούρογλου· θα μπορούσε να είναι μια ένδειξη ότι η Τσούχτρα ήταν ο Αλέξανδρος.

²⁶ *Καλησπέρα σας*, αρ. 11 (23.8.1879).

²⁷ Τσούχτρα, «Μπακακοφοβία», *Μπάκακας*, αρ. 4 (11.9.1879).

Έχουμε και διαβάσματα... ανοίξαν τα σχολεία...
 Θα τ' αγοράσ' ο Μπάρμπας του την ιερ' Ιστορία
 και τούρτες και γλυκίσματα στο εύτακτο παιδάκι...
 το χαϊδεμένο βάλετε να κοιμηθή Γιωργάκη...
 Μικρά μου, ο Μπαμπάκας Σας με το ραβδί, κρυφθήτε...
 Θα φάτε ξύλο αν νωρίς στο σπίτι δεν βρεθήτε!...²⁸

Τα ειρωνικά και χαιρέκακα σημειώματα συνεχίζονται στις σελίδες του Μπάκακα, όταν οι πρώην συνεργάτες της Καλησπέρας σας βρίσκουν (κάποιοι ξαναβρίσκουν) φιλόξενη στέγη στον Ραμπαγά: «Δεν το ελέγομεν ημείς; Από του θανάτου της μικράς “Καλησπέρας σας” τα δύο ανήλικα αυτής αδελφάκια, ο Νίκος και ο Γώγος ετέθησαν υπό την προστασίαν του “Ραμπαγά”. Ο Τάκης κατετάχθη εις το Νηπιαγωγείον του Βούλγαρη όπου θα αναγραφή δι' εξόδων του αυτού προστάτου. –Τα καιύμενα ο θεός δεν τα άφησε να χαθούν!...».²⁹

Ένα από αυτά τα στιχουργήματα είναι γνωστό στη σχετική έρευνα, αφού το είχε θησαυρίσει ο Γιώργος Βαλέτας:

Ο «Ραμπαγάς»
 Εις τον περίπατον με τον Νίκο και το Γώγο τα
 Ανήλικα της «Καλησπέρας σας» αδελφάκια

Ραμπαγάς. Νίκο κοντά μου!... Γώγο μου πιάσ' τον απ' το χεράκι
 και περπατάτε και τα δυο στο δρόμο ζευγαράκι.
 Νίκος. Μπάρμπας να πιάσω μια μικρή στο χέρι μου πετρίτσα;
 Γώγος. Όχι γιατί ο μπάρμπας μας κρατάει μια καρφίτσα
 και αγκυλώνει τα μικρά παιδιά που ατακτούνε.
 Ραμπαγάς. Και τα κακά στα χέρια τους να πιάσουνε ζητούνε.
 Νίκος. Μπάρμπας η καλησπέρας μας πότε θε να γυρίσει απ' τους Αμπελοκήπους;
 Γώγος. Ναι! πες μπάρμπας μου θ' αργήση,
 ακόμη να 'λθη; πέρασε ένας μεγάλος μήνας
 που λείπει, και δεν έρχεται πλέον εις τας Αθήνας...
 Ραμπαγάς. Πώς μου σπαράζουν την καρδιά! Παιδιά μου θα γυρίσει
 Και θε να φέρη και κοκά πολλά να σας χαρίση.
 Νίκος. Ε! θα μας φέρη και γλυκά και κούκλες και κουφέτα!
 Γώγος. Κ' ένα αλογάκι καθενός, και από μια τρουμπέτα.
 Νίκος. Και εις τον Τάκη τίποτα που πάει στο σχολείο;
 Ραμπαγάς. Θα φέρη βέβαια και σ' αυτόν ένα χρυσό βιβλίο
 και καλαμάρι και χαρτί και πένες και μελάνι,
 και μία σάκα κεντητή που μέσα να τα βάνη.
 Νίκος. Μπάρμπας, θέλω τα τσίσα μου!!
 Ραμπαγάς. Τώρα παιδί μου στάσου.
 Να πάρε και το Γώγο μας να κάτση εκεί σιμά σου!
 Γώγος και Νίκος. Μπάρμπας εκάμαμε!...
 Ραμπαγάς. Εμπρός τώρα στο σπίτι πάμε
 γιατί η ώρα πέρασε κ' είναι καιρός να φάμε!³⁰

²⁸ «Η Τσουχτρα καληνυχτίζει τα Παιδαρέλια της Καλησπέρας σας», Μπάκακας, αρ. 6 (18.9.1879).

²⁹ Μπάκακας, αρ. 8 (28.9.1879).

³⁰ Μπάκακας, αρ. 8 (28.9.1879). Το δημοσίευμα το συμπεριέλαβε ο Γιώργος Βαλέτας στο «Αφιέρωμα στη γενιά του 1880. Ο νεοελληνικός ηθογραφικός νατουραλισμός. Γαβρηλίδης - Καμπάς - Ρα-

Αξίζει επίσης να σημειώσουμε, για την επιβίωση της λέξης παιδαρέλια, ένα ακόμη σατιρικό στιχούργημα, που δημοσιεύεται στον Μπάκακας, με αφορμή την αναγγελία των Γ. Δροσίνη και Δ. Ε. Ηλιόπουλου ότι θα εκδώσουν τους πολιτικούς λόγους του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη:

Τα παιδαρέλια

Ο ποντικός στην τρύπα του δεν εχωρούσε
και έσερνε εις την ουρά του κολοκύθια,
μια γάτα οπού κατά τύχη επερνούσε
τον είδε... πάει ο ποντικός μας κι όλη του η προμήθεια.

Τα παιδαρέλια οπού μόλις συλλαβίζουν
το Δεληγεώργη θυμηθήκανε και πάλι!...
Γ' αλφαβητάριά τους μονομάς ξεσχίζουν,
λέγοντας - Τώρα ποια γενήκαμε μεγάλοι.

Εξέχασαν και τη μικρή τους Καλησπέρα
οπού την είχανε στο κόσμο μοναχούλα.
Μα πώς; για πέστε μας δεν έχουνε πατέρα
για να τα παλαμίση στον... με μια βεργούλα;³¹

Σταδιακά όμως ο Μπάκακας, λόγω της τακτικής συνεργασίας πρώην μελών της Καλησπέρας σας με τον Ραμπαγά, αρχίζει να αντιπαράκειται και με το έντυπο των Γαβριηλίδη και Τριαντάφυλλου, αν και παρουσιάζει θετικά την κωμωδία *Τορπίλαι* του Γαβριηλίδη: «- Πώς σου φαίνεται ο Ραμπαγάς με το Χαμ Σπίγγλερ, την Αράχνη, τον Τραμπούκο και το άλλο συνάφι. - Σαν τον αρρωστημένο που τον βοηθάνε πολλοί γιατροί για να τελειώση μια ώρα αρχύτερα».³² Η αντιπαράθεση των δύο σατιρικών εντύπων γίνεται οξύτερη τον Νοέμβριο του 1879 με αφορμή το ποίημα «Ξενητιά» του Αχ. Παράσχου, η δημοσίευση του οποίου θα συμπέσει με τη μετάφραση της *Νανάς* από τον Ι. Καμπούρογλου (Φλοξ), που θα αρχίσει να δημοσιεύεται στον Ραμπαγά (8.11.1879 κ.ε.). Η σειρά των γεγονότων έχει ως εξής: Στο περιοδικό *Παρθενών*, που ξαναρχίζει την κυκλοφορία του, ο Παράσχος δημοσιεύει το ποίημα «Ξενητιά», στο οποίο επικρίνει τα ήθη της Δυτικής Ευρώπης.³³ Ο Γαβριηλίδης στον Ραμπαγά θα σχολιάσει

μπαγάς - Παλαμάς - Δροσίνης - Σουρής - Ρόγκος Χοϊδάς», περ. *Αιολικά Γράμματα* 67-68 (Γεν.-Απρ. 1982) 29-30. Ο Ραμπαγάς, πάντως, σημειώνει ρητά στις 21.10.1879 ότι «οι καλοί νέοι Γ. Δροσίνης και Δ. Ηλιόπουλος [...] είναι «εκ των τακτικότερων συνεργατών αυτού». Και, πράγματι, τότε ξαναεμφανίζονται οι υπογραφές Αράχνη (ο Δροσίνης), Σπίνος (ο Δροσίνης) και Ταχ (ο Ηλιόπουλος: κατόπιν και ως Μάριος).

³¹ Μπάκακας, αρ. 11 (19.10.1879). Οι Δροσίνης και Ηλιόπουλος εξέδωσαν πράγματι τον επόμενο χρόνο τον τόμο με τους πολιτικούς λόγους του Δεληγεώργη: *Επ. Δεληγεώργη, Λόγοι Πολιτικοί 1863-1877* (Αθήνα 1880). Πολλά χρόνια αργότερα θα εκδώσουν και έναν ακόμη με ένα μέρος από τα πολιτικά ημερολόγια, τις πολιτικές σημειώσεις και τις πολιτικές επιστολές του μεσολογίτη πολιτικού: *Επαμεινώνδα Δεληγεώργη, Πολιτικά Ημερολόγια, Πολιτικά σημειώσεις, Πολιτικά επιστολαί*. Μέρος πρώτον 1859-1862 (Αθήνα 1896).

³² Μπάκακας, αρ. 9 (5.10.1879).

³³ *Παρθενών*, περ. Β', έτος Β', αρ. 1 (4.11.1879) 6-7.

ακαριαία αρνητικά το ποίημα σε εκτενή ανάλυσή του.³⁴ Το παρασχικό ποίημα θα παρωδήσει και ο Δημήτριος Κόκκος στον Μπάκακα,³⁵ ενώ ο Γεώργιος Κ. Στρατήγης θα υπερασπιστεί τον Παράσχο δημοσιεύοντας ένα ομόθεμο ποίημα για την ξενιτιά στην εφ. Στοά.³⁶ Εντωμεταξύ όμως η μετάφραση της Νανάς στον Ραμπαγά, σε συνδυασμό με την αρνητική κριτική για το ποίημα του Παράσχου, παρέχει την αφορμή στην Τσούχτρα του Μπάκακα να γράφει το στιχούργημα «Ζολάς και Ραμπαγάς. Αφιερούται τοις ερασταίς της πραγματικής σχολής», που θα δώσει λαβές για οξύτερη αντιπαράθεση:

1

Φρενοκομείο άφευκτα δε θα 'χουν στο Παρίσι,
 Ούτε σχοινί για δέσιμο, ή όλοι ζουρλαθήκαν.
 Αφήκαν κρούσταλλο νερό και μαρμαρένια βρούσι
 και εις το βούρκο του Ζολά κατάμουτρα ριχτήκαν.
 Κάτω, λοιπόν, και ο Ουγκώ κι ο Λαμαρτίνος... όλοι,
 κι ο Βύρων... μας κοροΐδευσαν τόσον καιρό οι μαργιόλοι.

Κάτω κι ο γέρο-Πλάτωνας... μωρέ τον κατεργάρη...
 με κόσμους του ιδανικούς – ακούς μασκαραλίκια.
 Εμπρός... στις πλύστρες σήμερα το κάθε παληκάρι...
 Μια κ' έξω... νά κ' η Ποίηση και νά και τ' ασικλίκια,
 όλοι ελερωθήκαμε και θέλουμε μπουγάδα.

Εμένανε, τί να σας πω, κατηγοράτε μ' όλοι.
 Του ουρανού μ' αρέσουνε οι φωτισμένοι θόλοι...
 Μ' αρέσουν της αγάπης μου τα μάτια και τα χείλη
 και γράφω για το άσπρο της μεταξωτό μαντήλι.
 Μα για τις κάλτσες, κυρ Ζολά, μιας πλύστρας κακομοίρας...
 αι! δε θα κλέψω έμπνευσι της ιδικής σου λύρας.

Λύρας; ...φαράσι ήθελα να πω... Με συμπαθάτε...
 Φαράσι που ό,τι θέλετε του είδους του σηκώνει.
 Εκεί φτυσήματα, βρωμιές – σωπαίνω αν ξερνάτε –
 και στου Ζολά τις ασχημιές μια φούχτα ρίχνω σκόνη.
 Με κίνδυνο ο Ραμπαγάς να με κηρύξη βλάκα
 και σαν ντεντόρος να μου πη πως πάσχω από μαλάκα.

Ο Ραμπαγάς, ο σύντεκνος του κυρ Ζολά και φίλος,
 που έτρεξε μη χάσωμεν το σπόρο να βαφτίσει
 ελληνικά ορθόδοξα... ποια; τη Νανά ο σκύλος
 που όποιος κι αν ήταν έπρεπε εδώ να κοκκινίση
 να αντιγράψη επρόφτασε γυναίκας ξεσχισμένης
 την ζωγραφιά, και τη ζωή μιας σκύλας λυσσασμένης.

Για δαυτό δε θα τ' άρεσε κ' η Ξενιτιά, εχολώθη
 γιατί έλεγε πως στη Φραγκιά, στη σφαίρα π' αγαπάη,

³⁴ «Στο ψέμα είν' η ποίησις ή στην αλήθεια;», Ραμπαγάς, 4.11.1879.

³⁵ «Η Ξενιτιά», Μπάκακας, αρ. 14, 9.11.1879. Η παρωδία δημοσιεύεται ανυπόγραφη.

³⁶ Γεωργίου Κ. Στρατήγης, «Τω Αχιλλεί Παράσχω», εφ. Στοά, 14.11.1879.

στην κοινωνία της Νανάς, αγνοί δεν είναι πόθοι,
 πας αδελφός την αδελφή αδιάντροπα πουλάει,
 και βήμα σ' οδηγεί Παπά σε ντροπιασμένο σπήτι.
 Του Ραμπαγά προσβάλανε την Πάνδημη Αφροδίτη...

Κι ο Ραμπαγάς εθύμωσε σαν Ραμπαγάς – του φτάνει –
 και θέλοντας τον Ποιητή να βρύση θυμωμένος
 το πιο λαμπρό του Όμηρου επίθετο λαμβάνει
 κ' – Επαίτη – κραζεί, ο Βοεμός... συγγνώμη, ο καϊμένος...
 Κρίμα να 'ν' τόσο όμορφο του ποιητή το μάτι...
 άλλως μπορούσε και στραβό να το ειπή κομμάτι.

2

Εις το Παρίσι ο Ζολάς ένα Ουγκώ αμπώχνει
 και μια Τιτίκα η Νανά, από μπροστά μας διώχνει
 – αν και μονάχη θα 'φευγε ευθύς η Παρθενία,
 η κορασίδα η ντροπαλή μπροστά σε μιαν αχρεία –
 ο Θεατρώνης μαστροπός χτυπά τον Θερσανέμη
 και τρέμει ο Ενζολωράς στον Έκτορα μπρος τρέμει...

Πραγματικότητες, παιδιά, μη χάνεσθε, ουσίες,
 ιδέες πόθοι ευγενείς και τ' άλλα ...ανοησίες.

Και στην Αθήνα σήμερα τις Δύο Λειτουργίες;
 Στα σκοτεινά και γλίγορα... Και το Σκοπό; κ' εκείνο...
 Και του Παπαρρηγόπουλου τ' Αρκάδι; Αηδίες...³⁷
 Το Ζαλοκώστα; Στη φωτιά... κανένα δεν αφήνω,
 ούτε αυτό το Σολωμό, ούτε του Σούτζου, ούτε...
 Ουσία κ' ύλη θέλομε, το Ραμπαγά ακούτε.

3

Αλήθεια, είσαι, Κύριε, μεγάλος, και τα έργα
 των αγιασμένων σου χειρών σοφά και θαυμασμένα
 από τη νέα μάλιστα, απ' την καινούργια βέργα
 βρε, ποιος θενά μας έσωζε με μάτια τρομασμένα,
 αν καθώς είναι πονηρός και υλιστής μοιραίος
 γεννιόντανε κι ομορφονιός ο Ραμπαγάς... τί νέος...³⁸

Σε αυτό θα απαντήσει σκληρά ο Γαβριηλίδης και θα επιτεθεί ξανά στον Παρά-
 σχο και στους υποστηρικτές του, στην Τσουχτρα και στον Στρατήγη: «Τα κα-
 ραούλια του Αχιλλέως χύθηκαν στους δρόμους, ζητώντας να εύρουν Ζολά να
 δαγκάσουν και μετά να πνίξουν».³⁹ Ο Μπάκακας θα πάρει τη σκυτάλη και θα

³⁷ Υπονοούνται εδώ τα εξής διάσημα ποιήματα του αθηναϊκού ρομαντισμού: Αχ. Παράσχου, *Αι δύο λειτουργίες* (1875· απαγγέλθηκε στον «Παρνασσό» την 25η Μαρτίου), Γ. Παράσχου, «Ο Σκοπός», *Αυγή*, 4.10.1861 και Δ. Παπαρρηγόπουλου, «Το Αρκάδι» (*Εθνική Βιβλιοθήκη*, τχ. 56, 15.1.1867 και κατόπιν στη συλλογή *Ποιήσεις*, 1867). Τους τέσσερις τελευταίους στίχους της συγκεκριμένης στροφής παραθέτει και ο Δημαράς, *Ποιηταί του 19' αιώνα, Ποιηταί του 19' αιώνα*, ό.π. (σημ. 24), σ. μα'.

³⁸ Μπάκακας, αρ. 15, 17.11.1879.

³⁹ Ραμπαγάς, 20.11.1879.

απαντήσει (24.11.1879), η Τσούχτρα μάλιστα θα δημοσιεύσει το στιχούργημα «Εις τον Ραμπαγά» (8.12.1879), όπου εμμέσως κατηγορεί τους ραμπαγαδιστές ότι ζητούσαν χρήματα από τους πολιτικούς και άλλους ισχυρούς που επέκριναν (για να μη συνεχίσουν την κριτική τους): Συγγρό, Σκουζέ και Σκουλούδη.⁴⁰ Εκτός αυτού, ο Μπάκακας ανήγγειλε (αρ. 15, 17.11.1879) ότι θα δημοσιεύσει σε μετάφραση το μυθιστόρημα *Une courtisane vierge* (1873) του ακαδημαϊκού Amédée Gayet de Cesena, ως ηθικό αντίδοτο στην ανήθικη *Νανά του Ραμπαγά*.

Συνοψίζοντας: Σε αυτές τις περιστάσεις πρωτοεμφανίστηκε η λέξη «παιδαρέλια». Ήταν εύστοχη επιλογή πάντως, γιατί από εκεί και μετά θα κυκλοφορεί στα δημοσιογραφικά γραφεία, με διάφορες αφορμές. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης, όταν στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1880 κυκλοφορεί η εφημερίδα *Ελληνική Σημαιία*, από ομάδα νέων, θα σημειώσει στο *Μη Χάνεσαι*: «Τα παιδαρέλια ύψωσαν την *Σημαιίαν* των, αφού οι άνδρες προ πολλού την έχουν κατεβασμένην».⁴¹ Ενώ τον Δεκέμβριο του 1880 θα την ξαναθυμηθεί ο Σπινθήρ στο *Ημερολόγιον του Μη Χάνεσαι*, για να ειρωνευτεί πια την ποιητική παραγωγή των νεαρών ποιητών, που είχαν εκδώσει συλλογές τους ή είχαν δημοσιεύσει ποιήματά τους στη διάρκεια του έτους: Γεώργιο Δροσίνη, Νίκο Καμπά, Δημήτριο Κόκκο, Κωστή Παλαμά κ.ά. Έτσι, από τον πολιτικό στίβο η λέξη παιδαρέλια πολιτογραφήθηκε στη λογοτεχνική αρένα.

Απομένει μόνο να προσεγγίσουμε τον ψευδώνυμο Σπινθήρα. Όπως είδαμε, ο Καμπάς σε επιστολή του προς τον Παλαμά υποπτευόταν τον Αλέξανδρο Μωραϊτίδη. Μπορεί να ισχύει.⁴² Όμως εκείνη την περίοδο (τον Σεπτέμβριο του 1880) ο Μωραϊτίδης μόλις είχε διοριστεί στο Β΄ Γυμνάσιο Αθηνών, είχε ήδη εγκαταλείψει την εργασία του ως Πρακτικογράφου της Βουλής στην *Εφημερίδα* και πιθανότατα θα είχε αυξημένες ασχολίες, για να επιχειρήσει τακτική πολιτική συνεργασία με το *Μη Χάνεσαι*. Γιατί πράγματι, τακτική πολιτική (φιλοτρικουπική και αντικουμμουνδουρική) συνεργασία υποδεικνύει το πρώτο και μοναδικό άρθρο που δημοσιεύει πρωτοσέλιδα ο Σπινθήρ στο *Μη Χάνεσαι*, στις 8 Οκτωβρίου 1880,

Βλάσης Γαβριηλίδης

⁴⁰ Λόγω του συγκεκριμένου στιχουργήματος, οι συντάκτες «από το γραφείο του Ραμπαγά» (που δεν μπορούσαν να τυπώσουν φύλλο εκείνη την ημέρα λόγω της επικείμενης δίκης τους την επομένη) θα στείλουν επιστολή στην *Εφημερίδα*, 10.12.1879, αποποιούμενοι τους υπαινιγμούς της Τσούχτρας. Μνημονεύουν μάλιστα και τον Ροΐδη θυμίζοντας πως όταν σατίριζε τον Συγγρό στον *Ασμοδαίο* δεν του ζητούσε χρήματα.

⁴¹ «Εφημερίδες», *Μη Χάνεσαι*, αρ. 85 (19.9.1880).

⁴² Πιθανόν ο Καμπάς να σκέφτηκε τον Μωραϊτίδη, επειδή στο ίδιο τόμο του *Ημερολογίου* ο Σφιγξ (γνωστό ψευδώνυμο του Μωραϊτίδη) στις «Σκέψεις» (σ. 93) παραθέτει ένα ευφυολόγημα για το ημιτελές γλυπτό του Βρούτου με τον τίτλο «Επιστήμη». Κάτι παρόμοιο κάνει και ο Σπινθήρ όταν επισκοπεί την ελλαδική επιστημονική κίνηση του 1880. Αυτό όμως μπορεί να χρησιμοποιηθεί και αντίστροφα, ως τεκμήριο για να μην αποδοθεί το κείμενο στον Μωραϊτίδη.

την οποία και χαιρετίζει ασμένως ο Γαβριηλίδης.⁴³ Εντούτοις ο Σπινθήρ δεν θα ξαναεμφανιστεί στο *Μη Χάνεσαι*, εκτός από την ετήσια επιθεώρηση του 1880 *Ημερολόγιον του Μη Χάνεσαι* του έτους 1881, που θα κυκλοφορήσει τον Δεκέμβριο και άρα θα έχει ετοιμαστεί από νωρίτερα.⁴⁴ Από τα δύο αυτά κείμενα μοιάζει να είναι κάποιος λόγιος της παλαιότερης γενιάς, δημοσιογράφος, με αγάπη για την ποίηση του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου. Δεν διαθέτουμε, για την ώρα, καμία ρητή μαρτυρία ή σοβαρή ένδειξη για την ταυτότητά του. Θα μπορούσα να προτείνω τον Νικόλαο Γ. Μαντζαβίνο στηριζόμενος στον χαρακτηρισμό που του απέδωσε ο Γαβριηλίδης, όταν, όπως είδαμε, τον σύστηνε στο αναγνωστικό κοινό ως ανταποκριτή του *Μη Χάνεσαι* («Ο Μασσαλιώτης μας είναι ο σπινθήρ Νίκος Μαντζαβίνος, ο Σόκιν της Καλησπέρας Σας και του 'Μη Χάνεσαι'»), αλλά μια τέτοια υπόθεση συγκρούεται με τη θητεία του στην *Καλησπέρα σας*.⁴⁵ Από τους λογίους της προηγούμενης γενιάς θα τολμούσα να προτείνω τον μαχητικό δημοσιογράφο, ποιητή και πεζογράφο Κωνσταντίνο Ν. Ιεροκλή. Ο Ιεροκλής πρέπει να είχε γεννηθεί γύρω στα 1850, αφού τον Νοέμβριο του 1868 έγινε δεκτή η αίτησή του για εγγραφή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, προερχόμενος από το εκπαιδευτήριο της Τραπεζούντας. Έγινε πολύ γρήγορα μέλος του «Παρνασσού» και μετά την αποφοίτησή του από τη Νομική Σχολή συνεργάστηκε με πολλές εφημερίδες. Ήδη στα 1883 θεωρούνταν «δεινός» δημοσιογράφος, πολύπειρος δηλαδή. Τύπωσε σε βιβλία λόγους, αισθητικές μελέτες και δημοσιογραφικά άρθρα και τη ρομαντική ποιητική συλλογή *Αγρυπνία* (με την οποία είχε συμμετάσχει στον Βουτσιναίο ποιητικό διαγωνισμό του 1873), ενώ είχε δημοσιεύσει και την πεντάπρακτη τραγωδία *Αριστόδημος* (1873).⁴⁶ Στις 17.1.1901 λόγω διανοητι-

⁴³ Σπινθήρ, «Αύριον!», *Μη Χάνεσαι*, αρ. 93 (8.10.1880). Στο επόμενο φύλλο («Αναγγελία», αρ. 94, 10.10.1880) ο Γαβριηλίδης σεμνύνεται για την εξασφάλιση της συνεργασίας του Σπινθήρος και του Λυγκός (δηλαδή του Ανδρέα Δ. Παπαδιαμαντόπουλου): «Το 'Μη Χάνεσαι' ανέθεσε την σύνταξιν των πρακτικῶν της Βουλῆς εἰς κάλαμον του οποίου την αριστοτεχνικὴν ειδικότητα θα εκτιμῆσῃ ἄπαν το δημόσιον της εφημερίδος μας, συμπολιτευόμενον τε και αντιπολιτευόμενον. Ο κάλαμος αυτός ονομάζεται Λυγξ. Ἐχομεν λοιπόν νέους δεινούς συνεργάτας, ἓνα Λύγκα και ἓνα Σπινθήρα. Και πού εἴσθε ἀκόμη;».

⁴⁴ Εμφανίζεται επίσης με το δημοσίευμα «Γελοιογραφικόν Ημερολόγιον» στον *Ασμοδαίο*, αρ. 96 (14.12.1880) 4, για να διαφημίσει την έκδοση του *Ημερολογίου του Μη Χάνεσαι* και να επαινέσει τον Γαβριηλίδη.

⁴⁵ Ο Μαντζαβίνος συνεχίζει να στέλνει στο *Μη Χάνεσαι* ανταποκρίσεις από τη Μασσαλία (όπου σπουδάζει νομικά) με την υπογραφή Σόκιν.

⁴⁶ Παραθέτω συνοπτικά τις εκδομένες εργασίες του: *Λόγοι εις την Πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* εκφωνηθέντες [...] εν τῷ Φιλολογικῷ Συλλόγῳ «Παρνασσῷ» ὑπὸ Αλεξάνδρου Ι. Ολυμπίου και Κωνστ. Ιεροκλέους (1871)· *Ἄρα γε ανεγεννήθημεν; Ομιλία* [...] εν τῷ Φιλολογικῷ Συλλόγῳ Παρνασσῷ (1872)· *Αγρυπνία*. Λυρικαὶ Ποιήσεις (1875)· *Καλλιτέχνης*. Μελέτη (1877)· *Λόγος περὶ των πολιτικῶν αρχῶν και του σκοποῦ της Σχολῆς των νέων πολιτῶν* (1879)· *Το πολιτικόν ἔαρ της Νεωτέρας Ελλάδος ἤτοι Τα ἄρθρα περὶ της ελληνικῆς νεολαίας του δεινοῦ δημοσιογράφου Κωνστ. Ν. Ιεροκλέους* εκδιδόμενα ὑπὸ Κλεάνθους Ι. Νικολαΐδου τελειοφοῦτου της Νομικῆς (1883)· *Ο πόλεμος ἢ τα προ και κατά τον πόλεμον ἄρθρα του δημοσιογράφου Κωνστ. Ν. Ιεροκλέους*. Ανατύπωσις εκ των εφημερ. *Ακροπόλεως, Ἐμπρός και Σκριπ οἷς προσετέθη η ἀφήγησις του ελληνοτουρκικοῦ πολέμου κατά τον κ. Μπέννετ Μπάρλεϋ* (1897). Για την τραγωδία του *Αριστόδημος* (Ανατολική Επιθεώρησις Σμύρνης, Φεβρ. 1873) βλ. την εργασία της Χρυσόθεμης Σταματοπούλου-Βασιλάκου, «Σμυρναϊκὴ Δραματοποιία: Πρωτότυπες θεατρικὲς ἐκδόσεις στη Σμύρνη του 19ου αἰῶνα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 16 (2009) 211–286: <https://doi.org/10.12681/deltiokms.16>. Δηγήματά του είναι δημοσιευμένα στην *Ακρόπολη*, στα τέλη της δεκαετίας του 1890.

κής ταραχής κλείστηκε στο Δρομοκαΐτειο, όπου τον Απρίλιο του 1903 τραυμάτισε τον υποδιευθυντή Μιχαήλ Κατσαρά.⁴⁷ Ο Ιεροκλής γράφει τακτικά στο Μη Χάνεσαι πολιτικά άρθρα και ποικίλα άλλα πεζά (αντικαθιστά για κάποια διαστήματα τον ίδιο τον Γαβριηλίδη στη διεύθυνση του εντύπου) υπογράφοντας είτε με τα ψευδώνυμα Χεσμές ο Ίμβριος (από τον αρ. 130, 1.2.1881 κ.ε.) και Δος του (από τον αρ. 132, 8.2.1881 κ.ε.) είτε με το όνομά του (στους αρ. 245, 22.1.1882 και αρ. 381, 29.11.1882 και κυρίως από τον αρ. 533, 28.7.1883 κ.ε.).⁴⁸

⁴⁷ Για μια πρώτη ενημέρωση βλ. τις ειδήσεις στις εφ. *Εμπρός*, 16 και 17.10.1901 και *Σκριπ*, 15.4.1903, καθώς και «Το επεισόδιον του φρενοκομείου. Μία συνέντευξις με τον διευθυντήν κ. Γιαννίωην. Πώς έχει όλη η αλήθεια», *Ακρόπολις*, 16.4.1903 και Διαβάτης, «Φρενοκομείον και νοσοκομείον», *Εμπρός*, 17.4.1903.

⁴⁸ Για την ταύτιση του ψευδωνύμου βλ. το πεζό «Χιών», που πρωτοδημοσιεύεται με την υπογραφή Χεσμές ο Ίμβριος στο *Μη Χάνεσαι*, αρ. 132 (8.2.1881) και αναδημοσιεύεται με την υπογραφή Κ. Ιεροκλής στον αρ. 245 (22.1.1882). Για την ταύτιση του Χεσμέ του Ίμβριου και του Δος του βλ. αρ. 149 (9.4.1881) και αρ. 213 (4.11.1881). Ευχαριστώ κι από εδώ τον Σωτήρη Τσέλικα για τη βοήθειά του.

Μια ανέκδοτη επιστολή του Λορέντζου Μαβίλη προς τα Παναθήναια (1902)

Εισαγωγικό σημείωμα

Αν και ο Λορέντζος Μαβίλης έχει αφήσει έναν μεγάλο αριθμό επιστολών, μια συγκεντρωτική έκδοση της αλληλογραφίας του απουσιάζει. Φυσικά, τα σημαντικότερα γράμματα του ποιητή έχουν δημοσιευτεί κατά καιρούς είτε σε τόμους απάντων και αυτοτελείς τόμους που συγκεντρώνουν μέρος του έργου του, είτε μεμονωμένα σε τεύχη λογοτεχνικών και φιλολογικών περιοδικών. Φαίνεται, όμως, να υπάρχουν επιστολές του Μαβίλη που λανθάνουν και παραμένουν αδημοσίετες. Μια τέτοια περίπτωση αποτελεί η επιστολή προς το περ. Παναθήναια (1900-1915) που παρουσιάζουμε παρακάτω. Η συγκεκριμένη επιστολή βρίσκεται ψηφιοποιημένη στη συλλογή Μανόλη Τριανταφυλλίδη στην Ψηφιοθήκη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.¹ Φαίνεται να είναι γνωστή στους μελετητές του Μαβίλη, καθώς η Μαρία Μαντουβάλου αναφέρει ότι υπάρχει στο αρχείο του ποιητή – το οποίο πέρασε στην κατοχή του Τριανταφυλλίδη –² μια επιστολή του προς τα Παναθήναια χωρίς χρονολόγηση,³ που πιθανότατα πρόκειται για αυτή που μας ενδιαφέρει εδώ. Ωστόσο, σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνάς μας, αυτή δεν συμπεριλαμβάνεται στην έκδοση τμήματος της επιστολογραφίας του Μαβίλη σε αυτόν τον τόμο ή κάπου αλλού.

Η επιστολή αυτή αφορά την παραχώρηση και την αποστολή από μέρος του Μαβίλη ορισμένων χειρογράφων του Γ. Καλοσγούρου με τη μετάφραση 21 από τα 23 ιταλικά ποιήματα του Δ. Σολωμού και της σχετικής με αυτά εισαγωγής στον διευθυντή των Παναθηναίων Κ. Μιχαηλίδη, πριν την έκδοση του αφιε-

Λορέντζος Μαβίλης

¹ Βλ. <https://search.lib.auth.gr/Record/psifiothiki-32786>.

² Το γεγονός αυτό πιστοποιεί την πατρότητα της επιστολής, παρόλο που σε αυτή δεν εμφανίζεται το ονοματεπώνυμο του κερκυραίου ποιητή ολογράφως, αλλά μονάχα η υπογραφή του.

³ Λορέντζος Μαβίλης, Άπαντα, εισαγωγή - εργογραφία - χειρόγραφα - σχόλια - συναγωγή κειμένων, επιμ. Μαρία Μαντουβάλου, Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, χ.χ., σ. ρε'.

ρωματικού τεύχους του περιοδικού στον εθνικό μας ποιητή. Μολονότι δεν υπάρχει κάποια χρονολογική ένδειξη, αν εξαιρέσουμε τη μάλλον μεταγενέστερη και άσχετη με τον Μαβίλη προσθήκη «1902 ή 1903» στο πάνω μέρος του χειρογράφου, οφείλουμε να την τοποθετήσουμε ανάμεσα στις 15 και στις 30.5.1902, οπότε και δημοσιεύεται το αφιερωματικό τεύχος των *Παναθηναίων* στον Σολωμό. Ως *terminus ante quem* της σύνταξης της επιστολής θέτουμε τη 15.5.1902, επειδή στην αρχή του γράμματός του ο ποιητής αναφέρει ότι μια από τις αφορμές της αποστολής των κειμένων αποτέλεσε το ταχυδρομικό δελτάριο του περιοδικού (για την επικείμενη έκδοση του αφιερώματος στον Σολωμό). Μάλιστα, ο Μαβίλης τηλεγράφησε στον Μιχαηλίδη για το θέμα μια μέρα πριν τη σύνταξη της επιστολής, γεγονός που υποδηλώνει ότι ο ποιητής βιαζόταν να στείλει τα κείμενα πριν την έκδοση του συγκεκριμένου αφιερώματος. Επίσης, η παρούσα επιστολή αναγκαστικά προηγείται χρονολογικά της επιστολής της 23.5.1902 του Μαβίλη προς τον Μιχαηλίδη, όπου μαθαίνουμε μεταξύ άλλων ότι ο τελευταίος ευχαριστεί τον πρώτο για την παραχώρηση των κειμένων και ότι ο ποιητής συμφωνεί με τον γυμνασιάρχη Α. Κεφαλληνό να δημοσιευτεί το έργο του Καλοσγούρου στο αφιερωματικό τεύχος των *Παναθηναίων* για τον Σολωμό.⁴

Η μεταθανάτια δημοσίευση της μετάφρασης των ιταλικών ποιημάτων του Σολωμού από τον Καλοσγούρο στα *Παναθήναια* διαρκεί από το τχ. 40 (30.5.1902) έως το τχ. 43 (15.7.1902).⁵ Στο κείμενο της εισαγωγής του Καλοσγούρου προτάσσεται ένα σημείωμα της διεύθυνσης του περιοδικού με το οποίο οι αναγνώστες του ενημερώνονται ότι κάποιος κερκυραίος λόγιος έφερε στο φως την εργασία αυτή μαζί με τη σχετική μετάφραση.⁶ Για κάποιον αδιευκρίνιστο λόγο ο Μαβίλης ζήτησε από τον διευθυντή των *Παναθηναίων* να παραμείνει ανώνυμος και τουλάχιστον μέχρι το 2007 η ταύτιση του κερκυραίου λόγιου των *Παναθηναίων* με τον Μαβίλη παρέμενε μια εικασία,⁷ παρόλο που ο ιστορικός Κ. Δαφνής ήταν βέβαιος για αυτή, χωρίς όμως να διαθέτει χειροπιαστά τεκμήρια.⁸ Επομένως, επιβεβαιώνεται η διαίσθηση του Δαφνή και όσων ισχυριζόνταν πως κανείς άλλος εκτός από τον Μαβίλη δεν θα μπορούσε να έχει στα χέρια του τα εν λόγω κείμενα του Καλοσγούρου.

Είναι προφανές ότι η πρωτοβουλία του Μαβίλη να αποστείλει την εργασία τού Καλοσγούρου στα *Παναθήναια* είναι πολύ σημαντική, καθώς, όπως μας πληροφορεί ο πρώτος, ο τελευταίος φαίνεται να σχεδίαζε την έκδοσή της στο

⁴ Βλ. Roland Hiban, «Τέσσερα ανέκδοτα γράμματα του Μαβίλη», *Ελληνικά*, 21.2 (1968) 394-395.

⁵ Ο Καλοσγούρος πέθανε στη Γενεύη την Κυριακή 21.4.1902, στις 11:30 π.μ. Βλ. Μιλτιάδης Μαλακάσης, «Φιλολογία. Γεώργιος Καλοσγούρος», *Παναθήναια*, 4.39 (15.5.1902) 92. Επίσης, για τη μετάφραση των ποιημάτων, βλ. αναλυτικά *Παναθήναια*, 4.40 (30.5.1902, αφιέρωμα στον Διονύσιο Σολωμό) 114-116, 41 (15.6.1902) 129-133, 42 (30.6.1902) 161-166 και 43 (15.7.1902) 193-197.

⁶ Βλ. Γεώργιος Καλοσγούρος, «Διονύσιος Σολωμός», *Παναθήναια*, 4.40 (30.5.1902, αφιέρωμα στον Διονύσιο Σολωμό) 102.

⁷ Βλ. Γεώργιος Καλοσγούρος, *Διονύσιος Σολωμός*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2007, σ. 9. Πρόκειται για τη δεύτερη έκδοση της εισαγωγής του Καλοσγούρου, η οποία τυπώθηκε για πρώτη φορά σε βιβλίο μαζί με τα 21 μεταφρασμένα ιταλικά ποιήματα του Σολωμού το 1921. Βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Τα ιταλικά ποιήματα*, πρόλογος και μετάφραση: Γεώργιος Καλοσγούρος, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1921, σσ. 5-37.

⁸ Βλ. Γεώργιος Καλοσγούρος, *Κριτικά κείμενα*, επιμέλεια - εισαγωγή - σχόλια: Κώστας Δαφνής, Κέρκυρα, Κερκυραϊκά Χρονικά, 1986, σ. λβ'.

κοντινό τότε μέλλον. Τελικά, το κριτικό κείμενο του Καλοσγούρου για τον Σολωμό και η μετάφραση των ιταλικών του ποιημάτων εκδίδονται σε μορφή βιβλίου είκοσι περίπου χρόνια μετά τον θάνατο του πρώτου. Σύμφωνα με τον Δαφνή, επιμελητής της έκδοσης του 1921 από τον Ελευθερουδάκη είναι ο Κ. Θεοτόκης,⁹ ο οποίος αναφέρει την πρώτη δημοσίευση των κειμένων στα *Παναθήναια*, αλλά επιλέγει να ακολουθήσει τα χειρόγραφα του επτανήσιου λόγιου. Άλλωστε, ο Μαβίλης είχε ενοχληθεί από λάθη που είχε η πρώτη δημοσίευση του κειμένου στο περιοδικό, αφού στις 9.12.1905 γράφει στον Νικόλαο Βαρότση: «Κρίμα που τούτη, ετυπώθηκε με κάμποσα λάθη».¹⁰ Έτσι, ο Μαβίλης αφενός εξασφαλίζει ότι η εργασία του Καλοσγούρου δεν θα χαθεί μέσα στον χρόνο και αφετέρου δίνει την ευκαιρία στον αναγνώστη της εποχής να έρθει σε επαφή με το ιταλόγλωσσο έργο του Σολωμού, τιμώντας παράλληλα τη μνήμη τού πρόσφατα τότε εκλιπόντος επτανήσιου λόγιου.

Μεταγραφή της επιστολής¹¹

Λαβών αφορμήν από το γράμμα του Κυρίου Βρούκου¹² και από το δελτάριόν Σας εσκέφθην να Σας κάμω την εξής πρότασιν, την οποίαν χθες και τηλεγραφικώς Σας διεβίβασα.

Έχω ανά χείρας αρίστην μετάφρασιν των ποιητικών έργων του Δ. Σολωμού, των γεγραμμένων ιταλιστί, μετά λαμπράς Εισαγωγής.

Είναι μία από τας τελευταίας εργασίας του πολυκλαύστου φίλου Γ. Καλοσγούρου. Περιττόν νομίζω να Σας υπομνήσω ποίαν σημασίαν έχουν διά την τελειότεραν γνώσιν της εξελίξεως του πνεύματος του ποιητού μας τα ιταλικά του ποιήματα. Ηξεύρετε ότι αυτά δεν είναι ιταλικά άρα ως προς την γλώσσαν· η ελληνική έμπνευσις λάμπει εις αυτά καθαρωτάτη. -Ωστε διά της εργασίας αυτής χαρίζεται εις το έθνος ένα μέρος σημαντικώτατον της παραγωγής του Σολωμού, και αφού σκληρά τύχη μας εφθόνησε τόσον του έργου, θα συστήσω αυτό τουλάχιστον ν' αναπληρωθή εν μέρει το χάσμα και να γνωρισθή και ν' αναγνωρισθή πάντοτε περισσότερο το μεγαλείον του.

⁹ ό.π., σσ. λδ'-λε', σημ. 2. Πβ. Γεώργιος Καλοσγούρος, *Διονύσιος Σολωμός*, ό.π., σ. 9.

¹⁰ Roland Hibon, «Τέσσερα ανέκδοτα γράμματα του Μαβίλη», ό.π., σ. 398.

¹¹ Η επιστολή μεταφέρθηκε στο μονοτονικό, αλλά διατηρήθηκε η ορθογραφία του πρωτοτύπου. Τα υπογραμμισμένα σημεία πλαγιογράφονται.

¹² Μάλλον αναφέρεται σε κάποια άγνωστη επιστολή του κερκυραίου νομικού Κωνσταντίνου Βρούκου (1875-1937). Εντούτοις, στο τχ. 39 (15.5.1902), σ. 95 τα *Παναθήναια* αναδημοσιεύουν από τον αθηναϊκό τύπο ένα ειρωνικό γράμμα του γλύπτη Γ. Βρούτου προς τον Μιχαηλίδη μαζί με την απάντησή του τελευταίου. Ο Βρούτος είχε αναλάβει και περάτωσε τη σμιλευση του ανδριάντα του Σολωμού στη Ζάκυνθο, ενώ τα αποκαλυπτήρια του έργου είχαν προγραμματιστεί για τον Μάιο του 1902. Από την πρώτη στιγμή της αναγγελίας του προπλάσματος του γλυπτού, ο Μιχαηλίδης εναντιώθηκε στην ποιότητα της δουλειάς αυτής του Βρούτου για αισθητικούς λόγους. Βλ. [Ανυπόγραφο], «Εικαστικά Τέχνη», *Παναθήναια*, 2.21 (15.8.1901) 354-355, και Κίμων Μιχαηλίδης, «Ο ανδριάς του Σολωμού», *Παναθήναια*, 4.38 (30.4.1902) 33-35. Τα στοιχεία δεν είναι επαρκή για να υποθέσουμε ότι ο Μαβίλης ενδέχεται να αναφέρεται στο γράμμα του Βρούτου και να σημείωσε εκ παραδρομής το επώνυμο του Βρούκου, καθώς αυτό αφορά μια διαφωνία αισθητικής φύσης ανάμεσα στον γλύπτη και τον διευθυντή των *Παναθηναίων*.

Η σπουδαιότης του Γ. Καλοσγούρου ως μεταφραστού και κριτικού Σας είναι επίσης γνωστή. Με τον θάνατόν του εκόπη η χρυσή παράδοσις και ουδείς πλέον δεν θα δυνηθή να αντλήση από την μυστικήν αθάνατον πηγήν αμέσως. Ό,τι ο Πολυλάς και μετ' αυτού ο Καλοσγούρος έφεραν εις φως περί Σολωμού θα μείνη ανεκτίμητος θησαυρός διά το έθνος. Αλλά τί εχάθη με τον πρόωρον θάνατόν τους, αυτό δεν λέγεται. Εγώ θα εσκέπαζα με πένθος τον Παρθενώνα.

Τί θα είναι λοιπόν τα ολίγα ανέκδοτα περί του βίου του ποιητού τα οποία ο κ. Νιρβάνας μου ζητεί και τα οποία ίσως θα ημπορούσα να σας στείλω, παραβαλλόμενα με αυτό που Σας προσφέρω;

Η Εισαγωγή είναι φανερά το πρώτον από τα πολλά έργα, τα οποία ο μακαρίτης Καλοσγούρος εσχόπευε να αφιερώση εις τον Σολωμόν, τώρα που τέλος πάντων είχεν ολίγην άνεσιν κ' ηδύνατο να εργασθή ελευθέρως. Η Μοίρα όμως ηθέλησε να είναι και το τελευταίον. Δεν θα είναι δόξα διά τα «Παναθήναια» αν το δημοσιεύσουν; Και αν δεν είναι δυνατή η δημοσίευσις εις το σώμα του Περιοδικού (χρειάζονται ως έγγιστα 2-3 τυπογραφικά φύλλα) δεν θα ήτο κατάλληλος ταύτη η περίστασις διά την έκδοσιν ενός παραρτήματος, ως Σας ετηλεγράφησα;

Περιμένω απάντησίν Σας, αξιότιμε Κύριε, και Σας παρακαλώ ό,τι δήποτε και αν αποφασίσετε, να μη γείνη μνεία του ονόματός μου.

Με πολλή υπόληψη,
[υπογραφή]

Εν Κερκ.

«...κι οι Αλεξανδρινοί τον πάρουν στο ψιλό,
ως είναι το συνήθειο τους, οι απαίσιοι.»

Μία επιστολή του Δ. Ε. Ευαγγέλου προς τον Γλαύκο Αλιθέρση

Δευτέρα 28.6.26

Αγαπημένε μου Αλιθέρση,

Το περασμένο Σάββατο ήταν γονιμότατο σε ιστορίες. Με το ίδιο ταχυδρομείο σου στέλνω την *Ίσιδα*¹ και την *Οθόνη*.² Θα δεις από κει μέσα ό,τι συνέβηκε. Προπαντός πρόσεξε το άρθρο που έχει ο Μαλάνος στην *Οθόνη* για τον άνθρωπο-Καβάφη. Πρώτη φορά γράφτηκαν τέτοια πράγματα. Γι' αυτό αυτή τη βδομάδα ετοιμάζει τις μεραρχίες του. Οι κακές γλώσσες λένε πως εδάνεισε μερικές και στον Βρισσιμιτζάκη... Τα πράγματα όσο πάνε και οξύνονται. Αν όλοι αυτοί ήταν άνθρωποι δυνατοί στο σώμα θα έπεφτε γερό ξύλο. Μα είναι ψόφιοι.

Μες στην *Ίσιδα* έχω κι εγώ κάτι για σένα.³ Συχώρεσέ με.

Τη συνέντευξή σου στην *Οθόνη*⁴ έβαλα επίτηδες τον Παμ-Πουμ⁵ και την διάβασε φωναχτά μπρος σε όλους. Ήταν κωμωδία ολόκληρη. Πανζουρλισμός. Μα ξαίρεις τί είναι υπό τύπον αστεϊότητας να τους χτυπάς κατάμουτρα ό,τι θα ήταν αδύνατο να πεις σοβαρευόμενος; Έξοχο! Όλους τους έβλεπες στεναχωρημένους κι όμως όχι μόνο χαμογελούσαν αλλά ξεκαρδίζονταν στα γέλια κάθε φορά που πειράζονταν άλλος εκτός από τον εαυτό τους.

Οι συνεντεύξεις θα εξακολουθήσουν επ' αόριστον. Ώστε βλέπεις το γλέντι θα εξακολουθήσει. Αυτή τη βδομάδα λένε πως θα δώσει η Αγαλιανού.⁶ Εγώ θα

¹ Η εβδομαδιαία εφ. *Ίσις* έβγαине στην Αλεξάνδρεια στα χρόνια 1925-1930, με λογοτεχνική και φιλολογική ύλη και σατιρικά σχόλια. Ιδιοκτήτρια η Τίνα Λαχανοκάραδη; διευθυντής ο Ηρακλής Λαχανοκάραδης. Βλ. Ευγένιος Μιχαηλίδης, *Πανόραμα, ήτοι Εικονογραφημένη ιστορία του δημοσιογραφικού περιοδικού Τύπου της Αιγύπτου υπό Αιγυπτιωτών Ελλήνων (1862-1972)*, Αλεξάνδρεια 1972, σ. 221. Δυστυχώς δεν σώζεται ολόκληρη η σειρά. Ελάχιστα φύλλα σώζονται στο Ε.Λ.Ι.Α.-Μ.Ι.Ε.Τ. και στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κύπρου (Συλλογή Ευγένιου Μιχαηλίδη), περισσότερα στη Βιβλιοθήκη Ζαγοράς (Συλλογή αδελφών Κωνσταντινίδη), όπου όμως δεν υπάρχουν καθόλου φύλλα του 1926.

² Η (*Κινηματογραφική*) *Οθόνη*, εβδομαδιαίο σατιρικό-φιλολογικό περιοδικό, έβγαине στην Αλεξάνδρεια και Τάντα στα χρόνια 1925-1929. Ιδιοκτήτης: Γ. Παπαδημητρίου. Εκδότης: Αλέκος Γιούλης. Στη σύνταξη συμμετείχαν και τα αδελφια Μικέας Ανατολέας και Γιάννης Χαλκιάς. Βλ. Ε. Μιχαηλίδης, *Πανόραμα...*, ό.π., σ. 198. Ορισμένα φύλλα του περιοδικού (1927-1928) από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής έχουν ψηφιοποιηθεί και είναι προσιτά στο διαδίκτυο. Λίγα σκόρπια φύλλα υπάρχουν και στις παραπάνω συλλογές.

³ Δεν έχει εντοπιστεί κείμενο του Ευαγγέλου για τον Αλιθέρση στην *Ίσιδα*. Την ίδια εποχή ο Ευαγγέλου δημοσίευσε σημείωμα για τον Αλιθέρση και στο περ. *Φάρος* (βλ. παρακάτω).

⁴ Δεν έχει εντοπιστεί συνέντευξη του Αλιθέρση στην *Οθόνη*.

⁵ Αταύτιστο πρόσωπο, μάλλον από το φιλικό περιβάλλον του Αλιθέρση και του Ευαγγέλου.

⁶ Δεν γνωρίζουμε αν η Ρίκα Αγαλλιανού-Σεγκοπούλου έδωσε τότε συνέντευξη στην *Οθόνη*.

σου τις στέλνω ταχυτικά. Αν μπορέσεις να κάμεις κι εσύ καμιά σατυρική μπόμπα σε καμιά εφημερίδα αυτού και στείλ(λ)ε μου έπειτα μερικές εφημερίδες κι εγώ φροντίζω για τα ρέστα.

Γράψε μου αμέσως αν του χρόνου θα (μη) μείνεις αυτού ή αν θα 'ρθεις εδώ. Γράψε μου τί αποφάσισες. |

Γράψε μου σχετικά γιατί θέλω να σου πω κάτι.

Σου εσωκλείω ένα άρθρο του Ψυχάρη προς το Πάγκαλο (!) δημοσιευμένο στον χθεσινό κυριακάτικο *Ταχυδρόμο*. Οι εδώ στραβομουτσούνιασαν κι είπαν: «Μα τί είναι αυτά!» Κι ήβραν ικανοποίηση. Τόσο ξέρουν τόσο λένε. Διάβασε να δεις. Βρε τον κερατά τον Ψυχάρη όλο δύναμη και κέφια είναι ιος!

Σήμερα το πρωί πόσο θα με μακάριζες και πόσο θα ήθελες να είσουνα στη θέση μου. Έκανα μπάνια στο Shatby. Και ποια νομίζεις έκανε εκεί μπάνιο, η ... Αντιγονούλα με τη μικρή της αδελφή. Επί μιάμιση ώρα συζητούσαμε μες στο μπάνιο ...για φιλολογία και μεγάλες ιδέες. Βρε αυτή ξεπέρασε και τη μάννα της! Είναι φανατική δημοτικίστρια και λέει πως της αρέσει ο ...Ψύχαρης (ο τόπος στο Ψύ). Όταν προέρχονται από τέτοια στόματα, όλα κανείς τα συχωρνάει κι όλα φαίνονται εξάισια και μεγαλοφυίες. Είναι έξοχη κολυμπήτρια. Πήγαμε μαζί μακρυά, μακρυά. Είμαι μαγεμένος. Μια γλύκα με πλημμυρίζει απ' το πρωί. Να 'μαι ερωτευμένος; Αύριο πιστεύω να την ξαναβρώ εκεί.

Τί γίνεται η Εύα; Και το μικρό; Φίλησέ μου τες και τις δυο. Όπως σου είπα γράψε μου αμέσως.

Σε φιλώ,
Μήτσος

Υ.Γ. *Τελευταία ώρα*: Η Νινόν γίνηκε η όμορφη της ημέρας... Οι εραστές πάνε κι έρχονται...

Sultan Hanim Kanul 34. |

Δευτέρα Έκδοσις:

Τη στιγμή που ήμουνα έτοιμος να ρίξω το γράμμα μου συνέβηκε το εξής γουστόζικο και το οποίο έρχεται σαν επικύρωση του άρθρου του Μαλάνου εναντίον του Καβάφη:

Ο Καβάφης μόλις βγήκε η Οθόνη ήταν όλο ανησυχίες για το άρθρο του Μαλάνου που τον εξέθετε μπρος στους νέους. Βαδίζοντας εν τη οδώ τυχαίνει να συναντήσει τον Γκανούλη το φίλο του. Ως εκείνη τη στιγμή ο Γκανούλης δεν είχε διαβάσει ακόμα το άρθρο. Ο Καβάφης έδραξε την ευκαιρίαν κι άρχισε να διαστρέφει το άρθρο και να του λέγει πράγματα ανύπαρχτα. Ο Γκανούλης αγαναχτισμένος εναντίον του Μαλάνου θέλησε ν' απαντήσει αμέσως, αλλά σωφρόνως ποιών περιμένε να διαβάσει πρώτα το άρθρο. Την επαύριο το πρωί περνά απ' τα «Γράμματα» κι αγοράζει μια Οθόνη. Το βράδυ, μόλις ο Πάργας έκλεινε το μαγαζί, μπαίνει εξαγριωμένος ο Γκανούλης μ' ένα γράμμα στα χέρια προς τον Καβάφη (τη φροντίδι των «Γραμμάτων»). Ο Γκανούλης τού λέει πως είναι θυμωμένος πολύ γιατί πρόστυχα τον εγέλασε ο Καβάφης τον οποίο απεκάλεσε ραμολιμένο, πρόστυχο κτλ. Το γράμμα αυτό λέει πως θα προσπαθήσει να το δημοσιέψει όπου μπορέσει. Γλέντια! Γλέντια!

Σημείωμα: Η παραπάνω τρισέλιδη ιδιόχειρη επιστολή του Δημήτρη (Μήτσου) Ε. Ευαγγέλου προς τον Γλαύκο Αλιθέρση προέρχεται από το Αρχείο Τσίρικα (υποφάκελος 38.2, Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α.).⁷ Όπως γνωρίζουμε, ο Αλιθέρσης παραχώρησε αρχειακό υλικό στον Τσίρικα, που σχετίζεται με τον Καβάφη και τον Νικολαΐδη. Αν και δεν διαθέτουμε βασικές πηγές, όπως τα δυσεύρετα ή άφαντα αλεξανδρινά έντυπα *Ίσις* και *Οθόνη*, ειδικά του 1926, για έναν επαρκή υπομνηματισμό της επιστολής, θα επιχειρήσουμε να την παρουσιάσουμε με τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας.

Δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα για τον Δ. Ε. Ευαγγέλου. Για την ώρα, συγκεντρώνουμε εδώ τις παρακάτω πληροφορίες: Γεννήθηκε το 1904 στην πόλη Μπένι Σουέφ στην Άνω Αίγυπτο, που βρίσκεται στις όχθες του Νείλου 115 χιλιάδες νοτία του Κάϊρου, όπου έζησε τα παιδικά του χρόνια. Το 1912 εγκαταστάθηκε στην Αλεξάνδρεια για να φοιτήσει στα σχολεία της. Στη συνέχεια ασχολήθηκε με το εμπόριο βαμβακιού. Για τις ανάγκες της εργασίας του φαίνεται ότι ζούσε κατά καιρούς και σε άλλες περιοχές της Αιγύπτου (λ.χ. Μαλάουι, Μανφαλούτ και Μπένι Μαζάρ). Συμμετείχε στον Σύλλογο της «Νέας Ζωής» (1924 κ.ε.) και συνεργάστηκε με το ομώνυμο περιοδικό. Προφανώς δεν ισχύει η πληροφορία ότι συνδεόταν με τον κύκλο του περιοδικού *Γράμματα* (όταν κυκλοφόρησε αυτό, ο Μήτσος ήταν επτά χρονών και δεκαπέντε, όταν τα *Γράμματα* ολοκλήρωσαν το 1919 τη λογοτεχνική τους περίοδο) ή ότι δημοσίευσε στο ίδιο έντυπο μετάφραση ποιήματος του Βερλαίν με το ψευδώνυμο Μήτσης Καλαμάς (που ταυτίστηκε, άλλωστε, με τον Δημήτρη Ευαγγελίδη, 1888-1959).

Επίσης, δεν εξακριβώθηκε η πληροφορία πως δημοσίευσε μελέτη για τον Ν. Καζαντζάκη· δεν αποδελτιώθηκε κάτι τέτοιο στη βιβλιογραφία του Καζαντζάκη. Ο Μ. Γιαλουράκης αναφέρει ότι δημοσίευσε και κριτικά κείμενα για τη Ρίκα Σεγκοπούλου και για τον κύκλο του περ. *Γράμματα*. Ο Ευαγγέλου πέθανε μάλλον το 1971, αφού το έτος αυτό ο Γιαλουράκης δημοσίευσε νεκρολογία· μέχρι το 1970 αλληλογραφούσε με τον Μαλάνο.⁸

Ο αποδέκτης της επιστολής, ο κυπριακής καταγωγής ποιητής, πεζογράφος και κριτικός Γλαύκος Αλιθέρσης (1897-1965), ύστερα από τις σπουδές του στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και στη Γυμναστική Ακαδημία, εγκαταστάθηκε στην Αλεξάνδρεια από το 1919 και εργαζόταν ως γυμναστής σε εκπαιδευτήρια της ελληνικής κοινότητας ως το 1963. Το 1924 νυμφεύτηκε την Εύα Ζαφειροπούλου

Γλαύκος Αλιθέρσης

⁷ Ευχαριστώ τη διεύθυνση του Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α. που μου παραχώρησε άδεια για δημοσίευση της επιστολής αυτής. Ευχαριστώ και την κ. Σοφία Μπόρα για τη βοήθειά της.

⁸ Βλ. Μ. Γιαλουράκης, «Μ. Ευαγγέλου», *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. 6, Αθήνα, χ.χ.έ., σσ. 459-462· του ιδίου, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων*, Αθήνα 1967, σ. 664· του ιδίου, «Μνήμη Μήτσου Ευαγγέλου», *Ταχυδρόμος*, 31.10.1971· Τ. Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού*, Αθήνα 1971, σσ. 154-155· Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Αλεξανδρινή λογοτεχνία*, Αθήνα 1972, σσ. 11-112· Μ. Ρώτα, *Το περιοδικό Γράμματα της Αλεξάνδρειας (1911-1919)*, διδακτ. διατριβή, Αθήνα 1994, Επίμετρο, σ. 15· Α. Ζήρας) - Χ. Λύσσαρη), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2007, σ. 713.

από τη Λεμεσό και το 1925 γεννήθηκε η κόρη τους Γλαύκη, που πέθανε πρόωρα το 1936. Θαυμαστής του Παλαμά, ο Αλιθέρης περνά σταδιακά στο αντικαβαφικό στρατόπεδο, για να εκδώσει το 1934 το άγιο βιβλίο του για τον Καβάφη. Ο Αλιθέρης δεν βρισκόταν στην Αλεξάνδρεια όταν γράφτηκε η επιστολή του Ευαγγέλου· ίσως να έλειπε για διακοπές στο νησί του, μαζί με τη γυναίκα και το παιδί τους· και μάλιστα αφήνεται να εννοηθεί ότι σκεφτόταν να εγκατασταθεί στην Κύπρο και να μην επιστρέψει στην Αίγυπτο.

Κατά τη δεκαετία του 1920, κυρίως στα χρόνια 1924-1927, ο Δ. Ε. Ευαγγέλου δημοσίευσε ενδιαφέροντα και αξιόλογα πεζά ποιήματα, αφηγήματα και κριτικά σημειώματα στα αλεξανδρινά έντυπα *Αργώ*, *Ίσις*, *Νέα Ζωή*, *Οθόνη*, *Πασχαλινό Λεύκωμα*, *Σημειώματα* και *Ταχυδρόμος* καθώς και στην *Αβγή* της Λεμεσού. Δημοσίευσε άρθρα και κριτικά σημειώματα για τους Αλιθέρηση, Καβάφη, Μάγνη, Μαλάνο και Παλαμά, ίσως και άλλους. Το άρθρο του για τον κριτικό Παλαμά (από τα αλεξανδρινά *Σημειώματα*, 15.4.1927) περιλήφθηκε στον συλλογικό τόμο *Δώδεκα άρθρα για τον Παλαμά* (Αθήνα 1932). Ένα τελευταίο διήγημά του δημοσιεύτηκε το 1931 στο περ. *Αλεξανδρινή Τέχνη*, αφού προηγήθηκε η σύγκρουσή του με την εκδοτική ομάδα. Με άλλα λόγια, το δημοσιευμένο λογοτεχνικό και κριτικό έργο του είναι ποσοτικά περιορισμένο, αλλά παρουσιάζει αυξημένο ενδιαφέρον.⁹

Όπως διαπιστώνουμε από τα λίγα κριτικά κείμενά του, ιδίως από το άρθρο του για τον κριτικό Παλαμά και την αρνητική κριτική του για τον ποιητή Πέτρο Μάγνη, ο Δ. Ε. Ευαγγέλου ήταν ενημερωμένος και οξυδερκής κριτικός, παρά το γεγονός ότι οι επιρροές που δεχόταν από το περιβάλλον του και η νεανική ορμή του τον οδηγούσαν σε υπερβολές. Αν και εκτιμούσε την ποίηση του Καβάφη, ωστόσο του καταλόγιζε ότι επιδίωκε την αυτοπροβολή και ότι προσεταιριζόταν και κολάκευε τους κριτικούς του. Πάνω απ' όλα, ήταν θαυμαστής του Παλαμά. Το όνομά του δεν περιλαμβάνεται ανάμεσα στους αποδέκτες καβαφικών συλλογών, αν και ενδέχεται να έλαβε ποιήματα του Καβάφη μέσω του Αλιθέρηση. Πάντως συνδεόταν φιλικά με τους Μαλάνο και Αλιθέρηση, αργότερα και με τον Γιαλουράκη, και φαίνεται πως ήταν επηρεασμένος από τις απόψεις του πρώτου για τον Καβάφη.

Με βάση την πολύτιμη *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη* του Δ. Δασκαλόπουλου, διαπιστώνουμε ότι παραμένει αθησαύριστο και άγνωστο ένα άρθρο του Τ. Μα-

⁹ Σημειώνουμε εδώ τις παρακάτω δημοσιεύσεις του: Πεζά ποιήματα - διηγήματα: «Λόγια στη σιωπή μου» (I-III), *Αργώ* 6-7 (1924) 9-10· «Λόγια στη σιωπή μου» (IV-XI), *Νέα Ζωή* 5 (1924) 58-60· «Λόγια στη σιωπή μου» (XIII-XV), *Αβγή* 10 (Ιαν. 1925) 227-228· J. J. Brousson, «Ο διδάσκαλος», «Ο επιληπτικός μαθητής», από το βιβλίο του *Anatole France en pantouffles* (μτφρ.), *Αβγή* 12 (Μάρτ. 1925) 296-297· «Δυο φίλοι», *Πασχαλινό Λεύκωμα*, Αλεξάνδρεια, «Γράμματα», 1926, σσ. 153-156· «Το παλιό ρολόι», *Αργώ* 17 (Απρ. 1927) 157-161· «Η αγωνία», *Αλεξανδρινή Τέχνη*, έτος Ε', τχ. 2 (Φεβρ. 1931) 51-54.

Άρθρα - κριτικά σημειώματα: Α. Γ. Σ. [= Δ. Ε. Ευαγγέλου], «Ο Καβάφης περί του Παλαμά», επιστολή, *Ταχυδρόμος*, 18.2.1926· «Γλαύκος Αλιθέρης», *Ο Φάρος* 5/127 (1.5.1926) 149-150· «Τίμος Μαλάνος», *Ίσις*, 7.8.1926· «Για την αλήθεια. Αφιερώνεται στον κύκλο των "Γραμμάτων"», *Ίσις*, 21.8.1926 [Αποψη για τον Παλαμά], *Νέα Ζωή* 8 (1925-26) 81-82· «Ο Παλαμάς ως κριτικός», *Σημειώματα*, 15.4.1927 [= *Δώδεκα άρθρα για τον Παλαμά*, Αθήνα, «Εστία», 1932, σσ. 47-52]· «Πέτρος Μάγνης», *Αργώ* 18 (1927) 189-196· «Αναστ. Φράγκου: Κριτικά σημειώματα», *Αργώ* 18 (1927) 206-208· [Κ. Π. Καβάφης], *Ίσις*, 29.10.27 (*Δ355)· «Το άτομο και η εκδήλωσή του. Δυο απόψεις», *Ο Φάρος* (1927).

Τίμος Μαλάνος

λάνου για τον άνθρωπο Καβάφη, δημοσιευμένο στην *Ίσιδα* στις 26.6.1926, για το οποίο γίνεται λόγος στην παραπάνω επιστολή. Από το 1925 ο Μαλάνος σχεδίαζε να γράψει μια μονογραφία για τον Καβάφη και προσπαθούσε να καταλάβει και να περιγράψει τη φυσιογνωμία του. Όπως έγραψε αργότερα:

Τον Καβάφη τον ε γνώρισα το 1915. Το 1926 μου ήρθε η ιδέα να γράψω γι' αυτόν ένα εκτεταμένο βιβλίο. Μα το περίεργο σ' αυτή την υπόθεση είναι ότι, ενώ ως τότε τον είχα συναντήσει άπειρες φορές, όταν έπιασα να δώσω την προσωπογραφία του, δεν κατόρθωσα να συλλάβω τα σημαντικά σημεία της φυσιογνωμίας του. Και όμως ήμουνα γεμάτος από την εικόνα του.¹⁰

Για το σκοπό αυτό, το 1925 απευθύνεται με επιστολή του στον Ζακυνθινό Γρ. Ξενόπουλο, για να ζητήσει τη συνδρομή του. Ο Ξενόπουλος, ο οποίος συνάντησε τον Καβάφη στην Αθήνα το 1901 και στη συνέχεια, το 1903, δημοσίευσε στα *Παναθήναια* το ιστορικό του άρθρο για τον Αλεξανδρινό, απάντησε στον Μαλάνο και του έδωσε μερικές πρόσθετες λεπτομέρειες για το πώς είδε ο ίδιος τον ποιητή. Από την επιστολή αυτή του Ξενόπουλου, που σώζεται στο αρχείο Μαλάνου, ο τελευταίος επέλεξε και δημοσίευσε αργότερα το παρακάτω απόσπασμα, το οποίο μας ξενίζει για τις απαντήσεις τις οποίες φέρεται να έδωσε ο Καβάφης (ότι τάχα «έκανε τον έμπορο» ή ότι «δε φαινόταν να δίνει μεγάλη σημασία» στα ποιήματά του):

Τον είδα [τον Καβάφη], τότε, δυο τρεις φορές στο σπίτι μου ή στο γραφείο των *Παναθηναίων*. Μου είχε πει πως έκανε τον έμπορο. Στα ποιήματά του δε φαινόταν να δίνει μεγάλη σημασία και, πιο πολύ παρά γι' αυτά, μου μιλούσε για τα διηγήματα και τα κριτικά άρθρα που δημοσίευα τότε στα *Παναθήναια*. Πολύ νέος δεν ήταν, μα στιλπνός. Μ' αυτή τη στίλβη τον φέρνω πάντα στη θύμησή μου. Έστιλβαν τα κατάμαυρα μαλλιά του, η κάτασπρη χωρίστρα του, τα μάτια του πίσω απ' τα ματογυάλια, το μελαχρινό του πετσί, τα στολίδια του, τα ρούχα του, όλα. Η ομιλία του πολύ αλλιώτικη απ' τη δική μας εδώ, μου φάνηκε λιγάκι επιτηδευμένη. Δε μιλούσε ελεύθερα. Στεκόταν, θα 'λεγες, να βρίσκει ή να διαλέγει τις λέξεις. Σύνολον ωστόσο πολύ ιδιόρρυθμο, πολύ συμπαθητικό και πολύ επιβλητικό. Τέτοιος ήταν εκείνο τον καιρό ο Καβάφης.¹¹

Ο Μαλάνος παραδέχεται ότι «η εικόνα αυτή – έτσι δοσμένη απ' τον Ξενόπουλο – μου ανανέωνε ως διά μαγείας την όραση. Με βοηθούσε να τον φέρω κι εγώ στη μνήμη μου, σαν ένα πρόσωπο που είχε ζήσει άλλοτε ή που μας είχαν χωρίσει τα χρόνια ή τέλος σαν ένα που είχε πεθάνει, και τώρα θα το ζωγράφιζα βασιζόμενος στην αναπόλησή μου». Ενισχυμένος από την προσωπογραφία που έδωσε ο Ξενόπουλος στην επιστολή του, ο Μαλάνος έγραψε «σε λίγες μέρες», δηλ. το 1925, τα παρακάτω, τα οποία ενδεχομένως αποτελούσαν μέρος του άγνωστου δημοσιεύματός του στην *Ίσιδα* (26.6.1926), ενώ αργότερα ενσωματώθηκαν επεξεργασμένα σε βιβλία του:

¹⁰ Τίμος Μαλάνος, *Ο Καβάφης απαραμόρφωτος*, Αθήνα, Πρόσπερος, 1981, σ. 7.

¹¹ Στο ίδιο, σσ. 7-8.

Και τώρα, έρημος, δίχως συγγενείς και δίχως αδέρφια, αυτός ο τελευταίος γόνος της οικογένειάς του, κάθεται – περιτριγυρισμένος από μερικά έπιπλα του πλούσιου πατρικού του σπιτιού, που του απόμειναν – και διαβάζει και συλλογίζεται και περιμένει εκείνο που περιμένουν οι παρεξηγημένοι γέροι ποιητές. Ο επισκέπτης του τον βρίσκει καθισμένο σε μια χαμηλή πολυθρόνα, μέσα σ' ένα παράξενο ημίφως, με κάτι το εκκλησιαστικό στο ύφος, να παίζει συλλογισμένα το κομπολόι του, που αντηχεί βαθιά στη σιωπή. Κάποια κεριά αναμμένα πιο πέρα, σε μια κόνσολα επάνω, λιώνουν και χύνουν το λιγιστό φως τους και μεταδίνουν επίμονα την ιδιαίτερη μυρωδιά τους, λες και θέλουν να υποβάλουν κάποιο σύμβολο. Δίπλα του, σ' ένα καναπέ, είναι ανοιγμένη, πάνω στην Παλαιά Διαθήκη, η *Rôtisserie* του Ανατόλ Φρανς.¹²

Σε προσεκτικότερο κοίταγμα, μοιάζει με βυζαντινή μοναχική μορφή. Είναι μελαχρινός με μια γυαλάδα λιπαρή στο πεσμένο του δέρμα και με πυκνά μαύρα μαλλιά, εξαιρετικώς μαύρα για την ηλικία του. Τα γυαλιά που φορά σε μια μύτη γρυπτή του προφυλάγουν ένα βλέμμα αδικαιολόγητα φοβισμένο, αλλά και χαρακτηριστικά χαμηλωμένο, ένα βλέμμα που αποφεύγει ανιγματικά τις ματιές των άλλων, ενώ, ταυτόχρονα, κοιτάζει με περιέργεια τους γύρω του. Τα μάτια του είναι μεγάλα και τα φρύδια του πυκνά και μαύρα. Στα μάτια του βρίσκεται ολόκληρος. Μέσα απ' αυτά μαντεύει κανείς όλο τον άνθρωπο, όλο του το βίο, την πείρα του όλη. Αποφεύγουν ν' αντικρίσουν τον απέναντί τους. Κι όμως, με τα λαθραία τους κοιτάγματα, μ' εκείνες τις μισοματιές τους, ζυγίζουν, υπολογίζουν και εννοούν.

Το σώμα του, μέτριου αναστήματος, ξερακιανό και κάποτε σαν κουρασμένο. Στο όλον του διακρίνει κανείς έναν ακοίμητο υπολογισμό, που του παραμορφώνει σταθερά κάθε του χειρονομία, κάθε του κίνηση, και που τον απομακρύνει από τη φυσικότητα, δημιουργώντας του έτσι μια τεχνητή, θα έλεγα, φυσικότητα. Γενικά, στους τρόπους του έχει κάτι το προσποιημένο, ένα δικό του τρόπο να φέρεται, να περπατά, να χαιρετά, να δίνει το χέρι, κάτι τέλος από τη γοητεία του ηθοποιού, που επιδιώκει, μιλώντας, ν' αποσπάσει την προσοχή, να προκαλέσει το θαυμασμό.¹³

Μια τέτοια προσωπογραφία του Καβάφη διάβασε, πιθανότατα, ο Δ. Ε. Ευαγγέλου στην *Ίσιδα*. Θα λέγαμε ότι ο Μαλάνος αρχίζει να ετοιμάζει την καβαφική μονογραφία του, στην οποία επιχειρεί μια βιογραφική-ψυχαναλυτική προσέγγιση. Στο δημοσίευμα της *Ίσιδος* απαντούν μία εβδομάδα αργότερα οι Κ. Δ. Μακρής («Ο Καβάφης και οι οπαδοί του. Απάντηση στο τελευταίο άρθρο του Τίμου Μαλάνου», *Οθόνη* 3.7.1926) και Α. Γ. Συμεωνίδης («Οι νέοι ως προς τον Καβάφη», *Ίσις*, 3.7.1926).¹⁴ Οι αντιδράσεις αυτές προκάλεσαν νέο δημοσίευμα του Μαλάνου («Επαιτία επαίνου», *Ίσις*, 17.7.1926: Δ275), το οποίο περιλήφθηκε συμπληρωμένο στο βιβλίο του *Ο Καβάφης απαραμόρφωτος* (σσ. 54-56). Ο Μαλάνος επανέρχεται με επιστολή του (ημερομηνίας 25.7.26) προς την *Ίσιδα*, με την οποία διευκρινίζει ότι «η πολεμική που του έκανα [του Καβάφη] και που θα

¹² Ο Καβάφης είχε στη βιβλιοθήκη του πολλά βιβλία του Α. France, ανάμεσά τους και το ιστορικό μυθιστόρημα *La rôtisserie de la reine Pédauque* (Παρίσι 1897). Η Μ. Καραμπίνη-Ιατρού κατέγραψε 20 βιβλία του, όλα στα γαλλικά: *Η Βιβλιοθήκη Καβάφη*, Αθήνα, Ερμής, 2003, σσ. 87-89.

¹³ Το παράθεμα αυτό ενσωματώθηκε ξαναδουλεμένο στον τόμο Τίμος Μαλάνος, *Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης. Ο άνθρωπος και το έργο του*, Αθήνα 1933 (²1957), σσ. 20-22. Αργότερα, περιλήφθηκε στην έκδοση Τίμος Μαλάνος, *Ο Καβάφης απαραμόρφωτος*, ό.π. (σημ. 10), σσ. 8-9.

¹⁴ Δ. Δασκαλόπουλος, *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1886-2000)*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2003, Δ272 και Δ273. Στο εξής δηλώνονται στο κείμενο τα λήμματα από τη Βιβλιογραφία αυτή με αστερίσκο αποδελτιώνονται δημοσιεύσεις χωρίς αυτοψία.

του κάνω [...] δεν στρέφεται εναντίον του ποιητή [...] αλλά εναντίον των μεθόδων της επαινοθηρίας του, μεθόδων βλαβερών στο χαρακτήρα των νέων ανθρώπων που τον πλησιάζουν» («Μια εξήγησις», *Ίσις*, 31.7.1926: Δ276 [= *Ο Καβάφης απαραμόρφωτος*, σ. 72]).

Στο σημείο αυτό παρεμβαίνει και ο Δ. Ε. Ευαγγέλου, με ένα άρθρο του για τον Τ. Μαλάνο (*Ίσις*, 7.8.1926: *Δ277), το οποίο, κατά τον Δασκαλόπουλο, αναφέρεται κυρίως στη στάση του Μαλάνου απέναντι στον Καβάφη. Προφανώς ο αρθρογράφος θέλησε να εξηγήσει και να υποστηρίξει τις απόψεις του Μαλάνου.¹⁵ Ενοχλημένος ο Καβάφης απέδωσε το δημοσίευμα αυτό στον ίδιο τον Μαλάνο, γεγονός που προκάλεσε την οργισμένη επιστολική αντίδραση του τελευταίου: «Νομίζετε Κύριε Καβάφη ότι θα φθάσω ποτέ στο σημείο να μιμούμαι τας μεθόδους της επαινοθηρίας σας;».¹⁶ Ο Ευαγγέλου επανέρχεται δύο εβδομάδες αργότερα για να σχολιάσει «όσους νομίζουν πως αποκτούν υπόσταση γράφοντας» για τον Καβάφη: «Για την αλήθεια. Αφιερώνεται στον κύκλο των “Γραμμάτων”», *Ίσις*, 21.8.1926: *Δ283). Οι συζητήσεις και οι αντιπαραθέσεις συνεχίζονται, κάποτε οξυμένες, με αφορμή και το δημοσίευμα του Καίρινου Λουκά Χριστοφίδη με τη συνέντευξη του Παλαμά και τα όσα φέρεται να είπε ο τελευταίος για τον Καβάφη (*Οθόνη*, 16.10.1926: Δ288).¹⁷ Τον Δεκέμβριο του 1926 κυκλοφορεί το περ. *Αλεξανδρινή Τέχνη*, που αποτελεί το επίσημο βήμα του Καβάφη και του κύκλου του, για να αντιμετωπίζονται οι ενοχλητικές κριτικές και επικρίσεις.

Βέβαια ο Καβάφης δέχθηκε από νωρίς πολλές αρνητικές κριτικές για το πρόσωπο και το έργο του. Ας θυμηθούμε πολύ συνοπτικά, μένοντας στους Αιγυπτιώτες, ότι προηγήθηκε το 1912 το αντικαβαφικό δημοσίευμα του Ροβέρτου Κάμπο, που δεν πρέπει να είναι ο Πέτρος Μάγνης (ο τελευταίος δημοσίευσε λίγο νωρίτερα, τον Δεκέμβριο του 1911, στη *Νέα Ζωή* τη σατιρική παρωδία του «Αδριανός») αλλά ο άσημος και γενικά άγνωστος Νίκος Αμοιραδάκης, αν και δεν αποκλείεται να συνεργάστηκαν οι Αμοιραδάκης και Μάγνης για την ετοιμασία του κειμένου, ενώ είναι πια εξακριβωμένο ότι τη φροντίδα για την καλαίσθητη έκδοσή του την ανέλαβε ο Πήλιος Ζάγκρας, αδερφός του Μάγνη. Θυμίζουμε και εδώ ότι οι Αμοιραδάκης και Μάγνης διέμεναν και οι δύο στο Ζαγαζίκ της Αιγύπτου στα χρόνια 1909-1912 και συνδέονταν φιλικά.¹⁸

¹⁵ Μερικές αποσπασματικές αναφορές από δημοσίευμα του Ευαγγέλου για τον Μαλάνο (με την ένδειξη: *Ίσις* 1927) περιλήφθηκαν στο βιβλίο του Αλιθέρη *Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας* (Αλεξάνδρεια 1938, σσ. 269-270): «Ο Μαλάνος είναι ο άνθρωπος των αμφιβολιών και των απαιτήσεων. Είναι λιγογράφος από ανώτερη καλλιτεχνική συνείδηση... Μελετημένος, ακολουθώντας κάθε σύγχρονη ευρωπαϊκή εκδήλωση... φάχνει διαρκώς για το καλό, έτοιμος να ενθουσιαστή όταν το συναντήσει και ν' αγαναχτήσει όταν βρεθεί μπρος στην ασχημιά.»

¹⁶ Η επιστολή αυτή (με ημερομηνία 9.8.26) βρίσκεται στο Αρχείο Καβάφη (Ίδρυμα Ωνάση, Αθήνα).

¹⁷ Στο δημοσίευμα αυτό αντιδρούν οι: Α. Λεοντής, *Ταχυδρόμος*, 19.10.1926· Δ. Σανσάρας, *Ταχυδρόμος*, 21.10.1926· Τ. Μαλάνος, *Ίσις*, 23.10.1926· Μ. Φαρδούλης, *Οθόνη*, 30.10.1926· Κλ. Παράσχος, *Ίσις*, 6.11.1926· Α. Θρύλος, *Ίσις*, 13.11.1926· Πέτρος Ραμής, *Οθόνη*, 13.11.1926· Α. Γ. Συμεωνίδης, *Αλεξανδρινή Τέχνη* 1 (1.12.1926) 14-17· Ν. Γριμάλδης, *Ταχυδρόμος*, 20.10.1926· Ρίκα Σεγκοπούλου, *Ίσις*, 23.10.1926. Ο Α. Χριστοφίδης παρεμβαίνει για να απαντήσει σε επικριτικά και άλλα σχόλια: *Ταχυδρόμος*, 21.10.1926· *Οθόνη*, 27.11.1926· *Οθόνη*, 12.5.1928. Βλ. Δ. Δασκαλόπουλος, *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη*, ό.π. (σημ. 14), σσ. 514-515.

¹⁸ Περισσότερα βλ. Α. Παπαλεοντίου, «Για τον καβαφογενή “Αδριανό” του Πέτρου Μάγνη. Και λίγα για τον Ροβέρτο Κάμπο», *Μικροφιλολογικά* 53 (Ανοιξη 2023) 42-50.

Ακολούθησαν διάφορες επιφυλάξεις, αντιρρήσεις και επικρίσεις για το πρόσωπο και το έργο του Καβάφη, λ.χ. από τον κύκλο των *Γραμμάτων* (κυρίως από τους Β. Πασχαλίδη και Μ. Περίδη και λιγότερο από τον Στ. Πάργα), ενώ στη συνέχεια, με αφορμή τις τοποθετήσεις των «Απουάνων» Β. Αθανασόπουλου, Π. Αλήτη, Γ. Βρισιμιτζάκη και Ν. Σαντορινιού, που στεγάστηκαν στην έκδοση *Τέχνη και ρουτίνα* (1917) μαζί με συνεργασίες των Σ. Γιαννακάκη, Π. Μοδινού, Α. Σεγκόπουλου κ.ά., ο Τ. Μαλάνος αρχίζει να σχολιάζει (σποραδικά και ήπια στην αρχή, πιο συστηματικά και επικριτικά από το 1926) τον Καβάφη. Ας σημειωθούν εδώ και οι επιθέσεις του Σωκράτη Λαγουδάκη (κυρίως στην αλεξανδρινή εφ. *Τηλέγραφος*, 23.3.1924 κ.ε. αλλά και στον *Ταχυδρόμο*, 16.3.1924) και του Ευστράτιου Νέου (*Ταχυδρόμος*, 24.1.1925). Από τότε αρχίζουν να πυκνώνουν οι σατιρικές παρωδίες και τα πειρακτικά και αιχμηρά σχόλια για το πρόσωπο και του έργου του ποιητή, ακόμη και τα σκίτσα και οι γελοιογραφίες επώνυμων ζωγράφων (λ.χ. των Kem [= Κ. Ε. Μαραγκού], Σοφ. Αντωνιάδη, Ν. Γώγου, Μ. Παπαδημητρίου, Ν. Παππά, Κ. Ρωμάνου και Ε. Σούσα) σε διάφορα αλεξανδρινά ή καϊρινά έντυπα. Το καβαφικό αφιέρωμα του αθηναϊκού περ. *Νέα Τέχνη* (Δεκ. 1924) με πρωτοβουλία του Μ. Βαϊάνου αλλά και η βράβευση του Καβάφη με το παράσημο του Φοίνικος από την κυβέρνηση Πάγκαλου (το καλοκαίρι του 1926), και μάλιστα ταυτόχρονα με την ισπανίδα χορεύτρια Αουρέα, υπήρξαν αφορμές για νέα χιουμοριστικά και πειρακτικά σχόλια και γελοιογραφίες.

Ο αλεξανδρινός κριτικός και λογοτέχνης Γιώργος Βρισιμιτζάκης (1890-1947), που δημοσίευσε ουσιαστικές μελέτες για τον Καβάφη, από το 1918 περνά εύκολα στο στρατόπεδο των επικριτών του.¹⁹ Ο Γ. Βρισιμιτζάκης επανέρχεται με το δημοσίευσμά του «Οι εχθροί του Καβάφη» (*Ταχυδρόμος*, 16.3.1926) για να εξηγήσει: «Για να επανέλθω στους αλεξανδρινούς εχθρούς του Καβάφη, η έχθρα των σημαίνει νέους πολύ επηρεασμένους από το έργο του. Μίσος και αγάπη ξεύρομε πολύ καλά πως είναι φαινόμενα μιας και της αυτής βασικής φύσεως. Το μίσος εναντίον του Καβάφη είναι φυσική φάσις στην εξέλιξι κάθε αλεξανδρινού νέου.» Επηρεασμένος και ο ίδιος ο Βρισιμιτζάκης στα ποιήματά του από την ποίηση του Καβάφη, προσθέτει: «Κατ' εμέ δε ο αληθινός καβαφικός δεν είναι ο αστείος νέος που αποστηθίζει μερικά ποιήματα του Καβάφη (πόσο τον έβλαψαν τα παιδαρέλια αυτά..., που έφθασεν εξαιτίας των να γράφει ο κ. Καραβίας: “Ο κ. Καβάφης, καλός ποιητής, αλλά που τον χάλασαν οι κόλακες”!), αλλά εκείνος που, διατηρώντας όλη του την πρωτοτυπία, αναγνωρίζει στον Καβάφη όλη του την

Γιώργος Βρισιμιτζάκης

¹⁹ Βλ., ενδεικτικά, τα λ. Δ97, Δ104, Δ134 στη Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη του Δ. Δασκαλόπουλου. Τα καβαφικά δημοσιεύματά του συγκεντρώθηκαν στον τόμο Γ. Βρισιμιτζάκης, *Το έργο του Κ. Π. Καβάφη*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα, Ίκαρος, 1975.

αξίαν, ακολουθεί τα σοφά του κελεύσματα στην τέχνη, στη γλώσσα, επωφελείται της πλούσιας πείρας εκείνου.»²⁰

Τέτοιες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις συνεχίζονται και κατά τα επόμενα χρόνια. Ακόμη και το 1930 ο Αλεξανδρινός Γιάγκος Πιερίδης (Σκαραβαίος) παίρνει συνέντευξη από τον Παλαμά και επιχειρεί να εκμαιεύσει την άποψη του τελευταίου για τον Καβάφη. Ο Παλαμάς, αν και προτιμούσε να μην εκφράσει τη γνώμη του, παραδέχτηκε ότι «Ο Καβάφης είναι ένας ποιητής με αρκετή πρωτοτυπία». Ο Πιερίδης τού υπενθύμισε τα όσα φέρεται να είπε στον Λ. Χριστοφίδη, πως τα καβαφικά ποιήματα «μοιάζουν με ρεπορτάζ από τους αιώνες» και ο Παλαμάς πρόσθεσε: «Δε θυμάμαι αν αυτή ήταν η πραγματική μου έκφρασις. Πολλά από αυτά όμως μοιάζουν σχεδιάσματα, που πάνε να γίνουν ποίημα. Κομμάτια από διαβάσματα ή κάτι παρόμοιο. Αλλά και αυτό δε μπορεί κανείς να το πάρη για γενικό συμπέρασμα.»²¹

Σε ένα τέτοιο περιβάλλον εμφανίζεται και ο νεαρός Δημήτρης ή Μήτσος Ε. Ευαγγέλου. Το πρώτο του δημοσίευμα που σχετίζεται με τον Καβάφη είναι μια επιστολή του προς τον *Ταχυδρόμο* (18.2.1926), υπογραμμένη με τα αρχικά Α. Γ. Σ. (που παραπέμπουν στον Α. Γ. Συμεωνίδη), με την οποία επιχειρήσε να καταθέσει μια προφορική άποψη του Καβάφη για τον Παλαμά, από συζήτηση στο βιβλιοπωλείο «Γράμματα» του Πάργα. Την επόμενη μέρα, πάλι στον *Ταχυδρόμο* (19.2.1926), ο Στ. Πάργας αποκάλυψε την ταυτότητα του επιστολογράφου και διευκρίνισε ότι ο Ευαγγέλου διαστρέβλωσε τα λεγόμενα του Καβάφη αλλά και του Μαλάνου.²²

Δεν γνωρίζουμε το περιεχόμενο ενός αθησαύριστου κειμένου του Δ. Ε. Ευαγγέλου για τον Καβάφη, που δημοσιεύτηκε στην *Ίσιδα* (29.10.1927) και καταγράφτηκε αρχικά από τον Γ. Κ. Κατσιμπαλή (1943, αρ. 363) και ακολούθως από τον Δ. Δασκαλόπουλο (*Δ355). Ωστόσο, από το παρακάτω απόσπασμα, το οποίο περιέλαβε ο Μ. Γιαλουράκης σε βιβλίο του, δίνεται η εντύπωση ότι ο Ευαγγέλου σχολίασε ειρωνικά και χλευαστικά και την τακτική του Καβάφη να κυκλοφορεί τα ποιήματά του σε χωριστά μονόφυλλα, προτού τα συγκεντρώσει σε «συλλογές» ή τα αναδημοσιεύσει σε περιοδικά, ώστε να βρισκείται στην επικαιρότητα και να δημιουργεί θόρυβο γύρω από το έργο του:

²⁰ Αναφέρεται σε αθησαύριστο δημοσίευμα του Νικολάου Καραβία, που εξέδιδε για πολλά χρόνια (1910-1939) την άφαντη *Εφημερίδα* του. Αργότερα, τον Οκτώβριο του 1926, ο Ν. Καραβίας εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για το δημοσίευμα του Λ. Χριστοφίδη στην *Οθόνη*, με το οποίο παρουσιάζει τον Παλαμά να μιλά υποτιμητικά για τον Καβάφη: «Διότι ο Καβάφης, παρά πάσαν επιφύλαξιν, είναι ποιητής. Ιδιότυπος πιθανώς ηδονιστής, της παρακαμής, ό,τι θέλετε, αλλ' είναι ποιητής υπό την αυστηροτέραν της λέξεως σημασίαν. Τώρα ποίαν ακριβώς βαθμίδα κατέχει και αν αρέσουν περισσότερο τα πρώτα του ή τα τελευταία του, τούτο είναι άλλο ζήτημα, εντελώς ιδεολογικόν, ξένον και προς την επιπολαιότητα και προς τον υπερβολικόν φανατισμόν και προς την αντίδρασιν, ήν ούτος προκαλεί, και απότοκον μόνον μιας νηφαλίας αντικειμενικότητος, την οποία ούτε ο φανατισμός ούτε η κατά τούτου αντίδρασις γνωρίζουν.» Βλ. Μ. Γιαλουράκης, *Στην Αλεξάνδρεια του Καβάφη*, Αθήνα, Ολκός, 1974, σ. 193. Μάλλον πρόκειται για το λ. Δ288.1 στη *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη* του Δασκαλόπουλου.

²¹ Γ. Πιερίδης, «Ένα απόγευμα με τον Κωστή Παλαμά», *Ταχυδρόμος*, 7.5.1930.

²² Οι επιστολές των Ευαγγέλου και Πάργα περιλήφθηκαν στο βιβλίο του Τ. Μαλάνου *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού*, Αθήνα 1971, σσ. 282-283 (αν και ο Μαλάνος δεν αποδίδει τα αρχικά Α. Γ. Σ. στον Ευαγγέλου). Βλ. και Λ. Παπαλεοντίου *Προσθήκες στη Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1907-2000)*, Λευκωσία, Μικροφιλολογικά Τετράδια 22, Λευκωσία 2016, σ. 22, λ. 84 και 85.

«Το σύστημά του» έγραψε ο Δ. Ευαγγέλου – κριτικός που το έργο του συνοψίζεται σε λίγες σελίδες – «να βγάξει ένα ένα τα ποιήματά του και σε ξεχωριστά φύλλα είναι μια από τις πιο βασικές ψυχολογημένες του πονηρίες. Για κάθε νέο ποίημα που κολλάται στη συλλογή γίνεται τόσος θόρυβος όσος θα γίνονταν αλλού αν έβγαινε ολόκληρη ποιητική συλλογή. Τότες αναδημοσιεύεται σε διάφορα περιοδικά συνοδευμένο με συστατικά γράμματα. Αμέσως συζητείται το ποίημα και για πολλούς μήνες ο Καβάφης είναι επί του τάπητος. Οπότε ακολουθεί άλλο ταρχειμένο ποίημα...»²³

Ο Γιαλουράκης δεν δήλωσε την πηγή του παραπάνω αποσπάσματος. Ενδέχεται να προέρχεται από το δημοσίευμα του Ευαγγέλου στην *Ίσιδα*, που είναι το μοναδικό καταγεγραμμένο κείμενό του για τον Καβάφη – αν και δεν αποκλείεται να υπάρχει και δεύτερο. Πάντως το δημοσίευμα αυτό προκάλεσε το παρακάτω αιχμηρό σχόλιο της *Αλεξανδρινής Τέχνης*, το οποίο ενδέχεται να γράφτηκε από τον Καβάφη ή τουλάχιστο να είχε την έγκρισή του:

Ο διάσημος για την ασυναρτησία του κ. Ευαγγέλου σ' ένα άρθρο του στην *Ίσιδα* (29 Οκτωβρίου) μέσα σε άλλα λέγει ότι ο κ. Μαλάνος έρριξε φως στο καβαφικό έργο: αγνοεί φαίνεται πως ο κ. Μαλάνος ποτέ δεν δημοσίεψε μελέτη για την ποίηση του Καβάφη. Αναφέρει επίσης μια φράση – ευτράπελη – που λέγει ότι είπεν ο Καβάφης, και την παίρνει ο ευλογημένος στο σοβαρό (!!) μη γνωρίζοντας – πράγμα που και οι πέτρες της Αλεξάνδρειας το ξέρουν – ότι ο Καβάφης όταν χωρατεύει συνηθίζει να δίνει στον αστείσμό του τότε σοβαροφάνεια και τότε σατυρική (αλλά κρυμμένη σατυρική) έμφαση: πιθανόν για να γελιούνται οι αθώοι του είδους τού κ. Ευαγγέλου.²⁴

Είναι γνωστό ότι ο Καβάφης φρόντιζε με κάθε τρόπο να διακινεί και να προβάλλει την ποίησή του, επιστρατεύοντας πολλούς ανθρώπους. Επίσης, συνηθίζει να προσποιείται και να «χωρατεύει» και να δίνει αμφίσημες και ειρωνικές απαντήσεις, χωρίς να ανοίγει τα χαρτιά του στους συνομιλητές του, όπως άλλωστε έκανε και στην ποίησή του.

Σίγουρα ενόχλησαν τον Καβάφη και τον κύκλο του οι παρεμβάσεις του Ευαγγέλου, τόσο το καβαφικό δημοσίευμα στην *Ίσιδα* όσο και η αυστηρή κριτική την οποία δημοσίευσε λίγο νωρίτερα στην *Αργώ* για τα *Κριτικά σημειώματα* του νεαρού Αναστάσιου Ν. Φράγκου (1906-1975), μια κριτική που αδικεί τόσο τον Καβάφη και τον κύκλο του όσο και τον ίδιο τον Ευαγγέλου. Είναι φανερό ότι ο τελευταίος υιοθετεί ανάλογες τοποθετήσεις του Μαλάνου²⁵ και του Αλιθέρηση, ενώ δήλωνε ένθερμος θαυμαστής του Παλαμά. Το ολιγοσέλιδο, μικρού σχήματος βιβλίο του Α. Ν. Φράγκου, έκδοση της «Νέας Τέχνης» (σελ. 60), προλογισμένο από τον Μάριο Βαϊάνο (σ. 5-7), περιλαμβάνει ένα γράμμα του Καβάφη προς τον Φράγκο (σ. 8) και τέσσερα μελετήματα: για τους Καβάφη (σ.

²³ Μ. Γιαλουράκης, *Στην Αλεξάνδρεια του Καβάφη*, ό.π. (σημ. 20), σ. 185.

²⁴ «Σημειώματα», *Αλεξανδρινή Τέχνη* 12 (Νοέμβρ. 1927) 39-40.

²⁵ Βέβαια, ο Μαλάνος δεν έπαυε να δηλώνει την εκτίμησή του για τον ποιητή Καβάφη λ.χ., σε συνέντευξή του στον Μικέ Ανατολέα για το περ. *Οθόνη* (19.6.1926), που αναδημοσιεύτηκε αργότερα στο βιβλίο του *Ο Καβάφης απαραμόρφωτος* (ό.π., σσ. 62-66), αναφέρει: «Τον Καβάφη τον εκτιμώ πολύ και τον θεωρώ όχι μόνο δυνατό ποιητή αλλά και σε μια από τις μεγαλύτερες μορφές που έχει να επιδείξει η πνευματική Αλεξάνδρεια μέσα στο πανελλήνιο» (σ. 65).

11-23), Παλαμά (σσ. 24-35), Νίκο Νικολαΐδη (σσ. 37-45) και Δημοσθένη Βουτουρά (σσ. 47-59). Πρόκειται για νεανικό έργο· όμως η κριτική του Ευαγγέλου είναι ισοπεδωτική: «όταν βρεθείς μπρος στην κουταμάρα, στην αναίδεια, στην αγραμματώσυνη που τολμούν, δε μπορείς παρά να πετάξεις τα λουλούδια που κρατούσες και να ξαναρπάξεις το τσεκούρι και το σφυρί.» Ο κριτικός εξοργίζεται πρώτα για τον λόγο ότι ο Φράγκος προέταξε στο βιβλίο του το μελέτημά του για τον Καβάφη και άφησε δεύτερο το κείμενό του για τον Παλαμά: «Ο κ. Φράγκος ασεβεί προς την ιεραρχία των αξιών βάζοντας σε δεύτερη σειρά (και συνεπώς σε κατώτερη βαθμίδα) τον Παλαμά, προς όφελος του Καβάφη, που ούτε το εκατοστό δεν πλησιάζει την αξία του “Πατέρα της νεοελληνικής ποίησης”». Επηρεασμένος από το οξυμένο κλίμα της εποχής του και από τις συζητήσεις που διεξάγονταν σε αλεξανδρινούς κύκλους για την αξιολόγηση του Καβάφη σε σχέση με τον Παλαμά, ο Ευαγγέλου γίνεται απόλυτος και φτάνει στο σημείο να μηδενίσει τον ποιητή Καβάφη – παρόλο που, όπως θα φανεί και στο παρακάτω παράθεμα («είναι hors de pair για την αλεξανδρινή διάνοηση»), τον εκτιμούσε.²⁶ Ο κριτικός καταλογίζει στον Φράγκο γλωσσικά προβλήματα: «δεν έχει ξεκαθαρισμένο γλωσσικό ένστιχτο και αναρχία βασιλεύει στις σελίδες του. Κοινοτολογίς: δεν ξέρει να γράφει. Τα γραφτά του είναι με δίχως χαρακτήρα, δίχως καμιά σύνδεση» κτλ. Ο αιχμηρός χαρακτηρισμός στο παραπάνω σχόλιο της Αλεξανδρινής Τέχνης («ο διάσημος για την ασυναρτησία του κ. Ευαγγέλου») δεν είναι άσχετος με τις τοποθετήσεις αυτές. Ο Ευαγγέλου αφιερώνει και την υπόλοιπη κριτική του σε ζητήματα που αφορούν τον Καβάφη, ενώ δεν συζητά καθόλου τα υπόλοιπα μελετήματα του τόμου. Μεταφέρουμε εδώ το υπόλοιπο μέρος της κριτικής αυτής, αφού δεν διαθέτουμε άλλο κείμενο του Ευαγγέλου στο οποίο να αποτυπώνονται οι ενδιαφέρουσες αλλά υπερβολικές απόψεις του για τον ποιητή Καβάφη και την καθαφική κριτική:

Το σημείωμα το αφιερωμένο στον Καβάφη είναι γεμάτο ανακρίβειες και απόλυτη άγνοια της πραγματικότητας. Λέγει αστήριχτα πράγματα, γιατί έτσι του αρέσει ή επειδή τα διάβασε αλλού και τα οποία μεταχειρίζεται για να βγάλει τα συμπεράσματά του. Βέβαια δεν πρόκειται για τις ατομικές του γνώμες, αλλά απλώς στατα για πλάνες στις οποίες έπεσαν όλοι σχεδόν οι κριτικοί του Καβάφη.

Εκείνο που δείχνει τους κριτικούς του Καβάφη επιπόλαιους είναι κι ένα στοιχείο πολυσυζητητο. Η περιφνημη πρωτοτυπία του. Φτάνουν στο σημείο να πουν ότι θεωρούν την ποίησή του ως μοναδικό φαινόμενο, εντελώς πρωτότυπο ως και μες την παγκόσμια λογοτεχνία! Δεν έχω σκοπό βέβαια να δώσω έτσι πρόχειρα το σωστό μέτρο της πρωτοτυπίας του Καβάφη, η οποία είναι αναμφισβήτητη αλλά πρέπει να ζητηθεί αλλού. Αλλά δε μπορώ παρά να σημειώσω την επιπολαιότητα των θαυμαστών του οι οποίοι φαίνεται αγνοούν την επίδραση που είχε απάνω του η αγγλική ποίηση και τί αναλογίες παρουσιάζει ο τρόπος του Καβάφη με την αγγλική νοοτροπία. Για διαφωτισμό αυτής της πλάνης αρκούμαι ν' αναφέρω ένα αναμφισβήτητο γεγονός.

²⁶ Ο Ευαγγέλου εκφράζει την εκτίμησή του για το ποιητικό έργο του Καβάφη και αργότερα, σε αδημοσίευτες επιστολές του προς τον Μαλάνο και τον Γιαλουράκη, που βρίσκονται στα αρχεία των τελευταίων (Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α.). Για παράδειγμα, σε επιστολή του (από Αλεξάνδρεια, 10.4.69) προς τον Μαλάνο γράφει: «Λοιπόν η προσφορά του Καβάφη περιορίζεται σε 74 ποιήματα. Και ασφαλώς έξοχα.»

Ο ποιητής Γλαύκος Αλιθέρης, στις μελέτες του απάνω στην αγγλική ποίηση, ανακάλυψε μια μέρα, έτσι τυχαία, ένα σύγχρονο ποιητή ονομαζόμενο Si<e>gfric<e>d Sassoon.²⁷ Ο Sassoon είναι ένας απ' τους νεώτερους άγγλους ποιητές ο οποίος στην εμφάνιση μερικών ποιημάτων του, στην κατασκευή του στίχου του και γενικά στην όλη στιχουργία του δείχνει τρομαχτικές αναλογίες με την καβαφική τεχνοτροπία. Και με συγκριτικές μελέτες ο Αλιθέρης έφτασε στα εξής συμπεράσματα:

Βεβαίως ο Καβάφης δεν είναι δυνατό να επηρεάστηκε από τον Sassoon, αφού ο τελευταίος είναι κατά πολύ νεώτερός τους. Να παραδεχτούμε το εναντίο, θα ήταν έλλειψη σοβαρότητας και μόνο ειρωνικά θα μπορούσε να λεχτεί. Ωστε πρέπει να υπάρχει άλλη αιτία.

Για να γράφει ο Sassoon τέτοια ποιήματα θα πει πως ακολουθεί μια κάποια παράδοση της αγγλικής ποίησης στη φόρμα, της οποίας όμως δίνει σύγχρονο περιεχόμενο. Ως γνωστό ο Καβάφης είναι βαθύς γνώστης της αγγλικής γλώσσας που ίσως ξέρει καλύτερα κι από τη μητρική του. Αυτή η κατάσταση δε θα 'πρεπε να σταματήσει τον κριτικό;

Κι αυτά για την αλήθεια κι ανεξαρτήτως της αξίας του ποιητικού έργου του Καβάφη, που είναι hors de pair για την αλεξανδρινή διάνοηση και για να τονιστεί σε τί ακρισίες μπορεί να πέσει η κριτική που δε συνοδεύεται από την αντικειμενική παρατήρηση της πραγματικότητας, από την πολυμάθεια και ευρυμάθεια.²⁸

Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Καβάφης γνώριζε και εκτιμούσε την ποίηση του S. Sassoon. Σε επιστολή του (από Αλεξάνδρεια, 8.12.1925) προς τον βρετανό ποιητή Harold Monro γράφει: «Με άρεσε το ποίημα του κ. Sassoon “To an Old Lady, Dead” [...] Είμαι λάτρης της ποιήσεως του κ. Sassoon. Θυμάμαι να διαβάζω – προ αρκετών ετών – έμορφους στίχους του στο *London Mercury*.» Αλλά και σε επιστολή του (από Αλεξάνδρεια, 11.12.1925) προς τον E. M. Forster, ο Καβάφης επαναλαμβάνει: «Είμαι λάτρης της ποιήσεως του Siegfried Sassoon.»²⁹

²⁷ Ο Γλ. Αλιθέρης διατύπωσε τέτοιες απόψεις στην κριτική του για την καβαφική μονογραφία του Μαλάνου, όπου υποστήριξε ότι θα έπρεπε να προστεθεί ένα κεφάλαιο «για την επίδραση της αγγλικής λογοτεχνίας στην ποίηση του Καβάφη. (Έξαφνα, γιατί παρουσιάζονται τόσες αναλογίες σε μερικά ποιήματα του S. Sassoon; Νά ένα όνομα που ποτέ δεν κίνησε την περιέργεια κανενός φίλου κριτικού του Καβάφη, που όμως δεν δίστασαν κάποιοι να τον ονομάσουν “μοναδικό φαινόμενο στην παγκόσμια λογοτεχνία”!): *Ταχυδρόμος*, 19.6.1933. Ανάλογες απόψεις επαναλαμβάνονται έναν χρόνο αργότερα στο βιβλίο του για τον Καβάφη. Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Κύπριος Αντώνης Ιντιάνος μετέφρασε από νωρίς για την εφ. *Σάλπιγξ* (12.9.1924) το αντιπολεμικό ποίημα «Αυτοχτονία στο χαρακώμα» του S. Sassoon (1886-1967), ενώ σε σημείωμά του εξέφρασε επιφυλάξεις για την ποιότητα τέτοιων αντιπολεμικών ποιημάτων: «δεν είναι ποίηση», παρά μόνο εκφράζουν «μ' ένα ίσιο, ζωντανό τρόπο την αηδία και την επανάσταση» ενός ευαίσθητου ανθρώπου εναντίον του πολέμου» (ό.π.). Ο Αλιθέρης, στενός συνεργάτης του Ιντιάνου στην έκδοση του περ. *Αβγή* (Λεμεσός, 1924-25), ενδέχεται να γνώριζε τόσο το μεταφρασμένο ποίημα όσο και το σχόλιο αυτό.

²⁸ Δ. Ε. Ευαγγέλου, «Αναστ. Φράγκου: Κριτικά σημειώματα», *Αργώ* 18 (1927) 206-208. Στην κριτική αυτή απάντησε με σκληρή γλώσσα ο Μάκης Ανταίος (Γεράσιμος/Μεμάς Κολαΐτης), *Αλεξανδρινή Τέχνη* 9 (Αύγ. 1927) 16-19. Για το δημοσίευμα του Ευαγγέλου, ο Δυσέας (μάλλον ο Κ. Ν. Ρωμάνος) σχολίασε πειρακτικά ότι «Ο Καβάφης διαμαρτύρεται για τη στάση του ποιητή Αλιθέρη και του δορυφόρου του Ευαγγέλου, ύστερα από τα ευαγγελίσματα του τελευταίου στην *Αργώ*» (Σφιγξ, Κάμρο, 18/31, Ιουλ. 1927, σ. 5· βλ. *Βιβλιογραφία Καβάφη*, Δ344). Εξάλλου, στην *Οθόνη* (τχ. 90, 6.8.1927, σ. 6) υπάρχει το παρακάτω σχόλιο, που ανήκει μάλλον στον Μ. Ανατολέα: «Χωρίς να επηρεαστούμε από το άρθρο του Ανταίου, λέμε και μεις πως ο Ευαγγέλου έλεγε πολλά αστήρικτα πράγματα για τον αλεξανδρινό ποιητή.»

²⁹ Βλ. Peter Jeffreys (επιμ.), *E. M. Forster - Κ. Π. Καβάφης. Φίλοι σε ελαφρήν απόκλιση*, Αθήνα, Ίκαρος, 2013, σσ. 114 και 119, αντίστοιχα.

Σε ό,τι αφορά το σχόλιο για «το άρθρο του Ψυχάρη προς το Πάγκαλο», διευκρινίζουμε ότι στις 27.6.1926 δημοσιεύτηκε στον αλεξανδρινό *Ταχυδρόμο* ένα «ανοιχτό γράμμα» του Ψυχάρη προς τον δικτάτορα Θ. Πάγκαλο. Ο επιστολογράφος συνάντησε τον στρατηγό και πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας στις 4.12.1925, με σκοπό να του μιλήσει «για την πλούσια και ταλαίπωρη βιβλιοθήκη» του και να του ζητήσει «βοήθεια ηθική». Ο Ψυχάρης, που δίδασκε ακόμη τότε νεοελληνική γλώσσα στην *École Nationale des Langues Orientales Vivantes* του Παρισιού, αναφέρει με παράπονο στην εκτεταμένη επιστολή του ότι μια μεγάλη ελληνική εφημερίδα απέρριψε κείμενό του που αναφέρεται στο θέμα του δημοτικισμού καθώς και ότι η δημοτική γλώσσα δεν διδάσκεται στην Ελλάδα.

Ηλίας Γκανούλης

Επίσης προσπαθεί να εξηγήσει ότι ο δημοτικισμός δεν ταυτίζεται με τον κομμουνισμό. Πάντως, ο *Ταχυδρόμος* ξεκαθαρίζει εξ αρχής ότι δεν ασπάζεται τις απόψεις του Ψυχάρη.³⁰

Ο Ηλίας Γκανούλης (1902-1946) ήταν από τους βασικούς συντελεστές του περ. Αργώ (1923-1927), στο οποίο δημοσίευσε (και με το ψευδώνυμο Πόλης Δεύκης) ποιήματα, αφηγήματα και κριτικές. Βασικές κριτικές του περιλήφθηκαν αργότερα στον τόμο *Κριτικά σημειώματα 1923-1927* (Αθήνα 1976).³¹ Τα όσα αναφέρει εδώ ο Ευαγγέλου για τη συνάντηση του Καβάφη με τον Γκανούλη επαληθεύονται από την οργισμένη επιστολή του τελευταίου προς τον ποιητή, που σώζεται στο αρχείο Καβάφη (Ίδρυμα Ωνάση, Αθήνα). Η χρονολόγητη αυτή επιστολή, που πρέπει να γράφτηκε προς το τέλος Ιουνίου του 1926,

περιέχει σκληρούς χαρακτηρισμούς του Γκανούλη για τον Καβάφη: «είστε κι ένας ανθρωπάκος πολύ εγωιστής», «πολύ ηλίθιος», «ο πιο ύπουλος και συμφε-

³⁰ Απόκομμα της δημοσίευσης αυτής σώζεται στο αρχείο του Μ. Τριανταφυλλίδη (με αρκετές υπογραμμίσεις) και είναι αναρτημένο στο διαδίκτυο, αν και ειδικά το δεύτερο μέρος είναι πολύ δυσανάγνωστο.

³¹ Στον τόμο αυτό, που εκδόθηκε με πρωτοβουλία μελών της «Ενωσης Νέων Αλεξάνδρειας», περιλαμβάνονται προλογικά σημειώματα των Χαρ. Καλβοκορέση, Μ. Γαλουράκη και Κ. Φτυαρά και κριτικές και μελέτες του Γκανούλη για τους: Κ. Βάρναλη, Κ. Ν. Κωνσταντινίδη, Γλ. Αλιθέρση, Ν. Νικολαΐδη, Κ. Παλαμά, Μυρτιώτισσα, Ν. Λυκιαρδόπουλο, Χ. Α. Νομικό, Γ. Πιερίδη και ένα σημείωμα για την κριτική, όλα δημοσιευμένα στην αλεξανδρινή *Αργώ*. Ας σημειωθεί ότι το καθαφικό άρθρο του Γκανούλη, που δημοσιεύτηκε στο *Πασχαλινό Λεύκιωμα* (1926) του Πάργα, δεν περιλαμβάνεται στην έκδοση αυτή. Όπως αναφέρει ο Κ. Φτυαράς στο προλογικό σημειώμα του (σ. 8), ο Γκανούλης έφυγε από την Αλεξάνδρεια «γύρω στα 1927, ήρθε εδώ στην Αθήνα, όπου σπούδασε νομικά, για να καταλήξει στα 1932 στην Καβάλα. Εκεί, άνοιξε στην αρχή δικηγορικό γραφείο, μετά συμβολαιογραφείο, ενώ ταυτόχρονα δίδασκε στην Εμπορική Σχολή Καβάλας. / Κατά τον πόλεμο του '40, όταν ήρθαν οι Βούλγαροι στην Καβάλα, τον συνέλαβαν και τον έστειλαν όμηρο σε στρατόπεδο στην Βουλγαρία απ' όπου γύρισε, μετά το τέλος του πολέμου, ράκος πια. Δεν μπόρεσε να επιζήσει. Πέθανε στην Καβάλα απ' τα βάσανα που τράβηξε, μάλλον πιθανό στις αρχές του 1946».

ροντολόγος άνθρωπος», «Άκουσε, ξεκουτιάρη», «Ή θα παύσεις να είσαι ύπουλος και ανόητος ή θα σε βάλουμε στη θέση σου», «Άνθρωπε Καβάβη (sic), σε περιφρονώ, όπως σου αξίζει». Ο Μαλάνος αναφέρεται στο περιστατικό αυτό και μάλιστα επικαλείται και την έγκυρη μαρτυρία της Ευτυχίας Ζελίτα, συζύγου του Στ. Πάργα, δημοσιεύοντας σχετική επιστολή της προς τον πρώτο. Όπως μαρτυρεί η Ζελίτα, το «υβριστικότατο» γράμμα του Γκανούλη αναστάτωσε τον Καβάβη και προσθέτει:

Ο Καβάβης πήγε κι ήλθε πολλές φορές εκείνη την ημέρα στα “Γράμματα”, οπότε κατά το βραδάκι, την ώρα που είμαστε όλοι μαζεμένοι, συζητώντας ακόμη ... το κοσμοϊστορικό γεγονός, νά και ξεπροβάλλει ξαφνικά ο Γκανούλης. Δεν πρόφτασε να καλησπερίσει και του επιτέθηκε αμέσως ο Καβάβης με το “κακοηθέστατε”. / Η σκηνή, πραγματικά, ήταν υποβλητική μέσα στο παλιό γραφειάκι των “Γραμμάτων”, με τα φώτα αναμμένα, την ατμόσφαιρα γεμάτη καπνούς, και τον Καβάβη, μ’ ένα πρόσωπο εξαγριωμένο, τα μαλλιά του σηκωμένα, να στέκεται όρθιος μπροστά στον Γκανούλη, κοντό και χοντρό, να ξεφωνίζει υστερικά, να χειρονομεί και να μην αφήνει στιγμή τον Γκανούλη ν’ απολογηθεί. Χείμαρρος κυλούσαν οι λέξεις απ’ το στόμα του, και τότε τότε ακούονταν πιο δυνατά το “κακοηθέστατε”, “αναιδέστατε”, “η στάση σου δείχνει έλλειψη καλής ανατροφής”.³²

Περίπου δύο μήνες νωρίτερα, το Πάσχα του 1926, ο Γκανούλης δημοσίευσε στο *Πασχαλινό Λεύκωμα* του Πάργα ένα άρθρο για τον Καβάβη, στο οποίο προτάσσονται τα παρακάτω φιλοφρονητικά και τιμητικά για τον Αλεξάνδρινό:

Γλυκός, γεμάτος ευγένεια και φιλοφροσύνη, πράος και άκακος, αποτελεί την πιο μοναδική φυσιογνωμία. Ανήκει σε μια εκλεκτή οικογένεια του Φαναριού, που εξελίχθηκε επί χρόνια πολλά και γι’ αυτό έχει μέσα του βαθιές τις ρίζες της κληρονομικότητας. Είναι τρόπο τινά ο υπερώριμος καρπός του χυμού ολόκληρης σειράς γενεών. Επί χρόνια εργάζεται για την τέχνη, αλλά μόλις τελευταία άρχισε να δίδεται προσοχή στο έργο του. Άξιο απορίας και θαυμασμού είναι πώς δεν έσβησεν ο ποιητής αυτός μέσα στη γενική αποδοκιμασία και αδιαφορία στην αρχή της δημιουργίας του, τότε ακριβώς που είναι απαραίτητη η ενθάρρυνση. Φαίνεται ότι η ζωτική του δύναμη ήταν ανεξάντλητη, η πίστη, η λατρεία και η αυταπάρεξία του (sic) τόσο μεγάλες, ώστε να μη έχει ανάγκη από τα απαραίτητα για άλλους «εύγε του διπλανού».³³

Στο αρχείο Τσίρκα σώζονται άλλες δύο επιστολές του Ευαγγέλου προς τον Αλιθέρη: Στην πρώτη (από Μαλάουι, 2.π.1943) σχολιάζει ειρωνικά και χλευαστικά τον αλεξάνδρινό ποιητή Ν. Φύλλα («Ωστε ο ποιητής Φύλλας άφησε τη λύρα και αφοσιώθηκε στην πάνδημον Αφροδίτην; Νομίζω όμως ότι η προσπάθειά του στον έρωτα θα στεφθή με την ίδια επιτυχία όπως και στην ποίηση. Για τις πολιτικο-κοινωνικές γνώμες του και τις γνώμες των φίλων του περί του «σκοπού» στην τέχνη, πες του να ξαναδιαβάσουν με προσοχή τον «Σολωμό» του Βάρναλη. Επίσης τους «Τρεις Ρώσους» του Γκόρκι. Εκεί όλα τα πράγματα μπαίνουν στη θέση τους, σε αληθινά τους πλαίσια. Μα είναι ικανοί αυτοί να καταλάβουν; Δε μπορούν να δουν μακρύτερα απ’ τη μύτη τους.»), εξακολουθεί να υπερασπίζε-

³² Βλ. σχετικά, Τ. Μαλάνος, *Ο ποιητής Κ. Π. Καβάβης...*, ό.π. (σημ. 13), σσ. 253-256.

³³ Ηλίας Γκανούλης, «Το έργο του Καβάβη», *Πασχαλινό Λεύκωμα*, Αλεξάνδρεια, Γράμματα, 1926, σσ. 49-52: 49.

ται τον Μαλάνο («Πάντως ο Μαλάνος στέκεται ψηλά, μακριά απ' αυτούς τους αγράμματους...») και, κλείνοντας, εξομολογείται ότι νιώθει μοναξιά στο μακρινό Μαλάου: «Αλιθέρση, σ' επιθύμησα πολύ. Βαρέθηκα τη μοναξιά. Είναι αλήθεια πως τελευταία εργάστηκα και μελέτησα αρκετά, μα η ...σοφία μου γυρίζει μέσα μου και με δηλητηριάζει. Αναπολώ τις απολυτρωτικές ώρες των συναντήσεών μας.»

Στη δεύτερη επιστολή του (από Μαλάου, 9.2.1944) αναφέρεται στην ποιητική συλλογή του Δ. Παπαρρηγόπουλου «Ορφεύς και Πυγμαλίων» και σχολιάζει το συμβολικό πρόσωπο του Πυγμαλίωνος. Επίσης, δυσανασχετεί με το πρόβλημα που αντιμετωπίζει στο ένα του μάτι εξαιτίας του οποίου δυσκολεύεται να διαβάσει. Έτσι, αποστηθίζει δημοτικά τραγούδια και αποσπάσματα από τον Παλαμά για να παρηγοριέται.

Δεν υπάρχει εδώ περιθώριο να αξιοποιήσουμε τις επιστολές του Ευαγγέλου προς τον Τ. Μαλάνο και τον Μ. Γιαλουράκη, που σώζονται στα αρχεία των τελευταίων (Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α.). Σ' αυτές υπάρχουν αρκετές και ενδιαφέρουσες αναφορές στον Καβάφη, ενώ φωτίζονται περισσότερο η φυσιογνωμία του επιστολογράφου και τα λογοτεχνικά του διαβάσματα. Θα χρειαστεί να επανέλθουμε.

Κλείνουμε το σημείωμα αυτό με δύο μαρτυρίες Αλεξανδρινών, που γνώριζαν και εκτιμούσαν τον Ευαγγέλου. Ο Τ. Μαλάνος θυμάται:

Από και [δηλ. από το βιβλιοπωλείο «Γράμματα» του Στ. Πάργα] περνούσε, όταν κατέβαινε απ' τα χωριά, όπου έκανε τον έμπορο βαμβακιού, κι ο φίλος μου Μήτσος Ευαγγέλου. Θαύμαζε τους μεγάλους, είχε μέτρα απόλυτα, κι έγραφε. Συμβιβασμούς δεν έκανε. Έμβλημά του ο στίχος του Κορνέιγ: «Κάμε ό,τι πρέπει κι ό,τι θέλει ας γίνεν!» Το άρθρο του για τον Πέτρο Μάγνη, σωστό κατηγορητήριο ενός νέου εναντίον ενός παλιού που είχε προδώσει τα ιδανικά της νεότητός του, είχε κάνει τότε εντύπωση. Είχε δε τόσο ταράξει τον ενδιαφερόμενο και τον αδελφό του Πήλιο Ζάγρα, ώστε το 'βαλαν σύστημα να εξαφανίσουν όπου κι αν το 'βρισκαν το "βλάσφημο" τεύχος του περιοδικού Αργώ. Και φαίνεται τελικά να το κατόρθωσαν. Γιατί απ' όσα σώματα του περιοδικού αυτού είδα ως τώρα, κατά κανόνα λείπει το ένοχο τεύχος!³⁴

Ο Μ. Γιαλουράκης έγραψε: «τα λίγα κείμενά του δείχνουν κριτική οξύδερκεια. Ο Δ. Ευαγγέλου εγκατέλειψε νωρίς την κριτική, στην οποία θα μπορούσε να 'χει σημαντική επίδοση». Αργότερα πρόσθεσε: «ο Δ. Ευαγγέλου εγκατέλειψε τον Λόγιο για τον Κερδώ Ερμή».³⁵

³⁴ Τ. Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού*, ό.π. (σημ. 8), σσ. 154-155. Τέτοιες πληροφορίες υπάρχουν και σε επιστολές του Ευαγγέλου προς τον Μαλάνο. Στην κριτική του Ευαγγέλου απάντησε ενοχλημένος ο Π. Μάγνης: *Αργώ* 19 (1927) 236-242.

³⁵ Μ. Γιαλουράκης, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων*, ό.π. (σημ. 8), σ. 664. Στην *Αλεξάνδρεια του Καβάφη*, ό.π. (σημ. 20), σ. 307.

Μία επιστολή του Γ. Α. Παπουτσάκη
στη Ρίκα Σεγκοπούλου
με ένα Υστερόγραφο

Αλεξάνδρεια, 17.ΧΙ.34

Φίλη κυρία Σεγκοπούλου,

Την περασμένη Τρίτη είδα, με πολλή μου χαρά, τον Αλέκο, από τον οποίο και έμαθα τα νέα σας, καθώς και τα περί την έκδοσι του Καβαφικού έργου. Ελπίζω να γίνη η έκδοσις αυτή όπως την επιθυμείτε και όπως θα την επεθυμούσεν ο ίδιος ο ποιητής να γίνη.

Στην συνομιλία μας, ο Αλέκος μού είπε, μεταξύ άλλων, ότι βρίσκετε δυσκολίες στο ότι, στα ποιήματα του Καβάφη υπάρχουν «ανορθογραφίες» και ότι πολλές φορές σας παρουσιάζεται το δίλημμα, αν πρέπει η σχετική λέξις ν' αλλαχθή ή να μπη αυτούσια όπως στο αρχικό τύπωμα του ποιητού. Στον Αλέκο εξέφρασα την έκπληξίμου γι' αυτό, γνωρίζοντας πόσον ο Κ. εσκέπτονταν πάνω στην παραμικρότερη ορθογραφική λεπτομέρεια, πριν γράψη (ξέρομε ότι μέχρι τινός ήταν και γλωσσολόγος) ούτως ώστε ν' αποκλείεται ορθογραφική απροσεξία εκ μέρους του. Αφ' ετέρου, αποκλείεται επίσης τυπογραφικό λάθος, από αβλεψία στην διόρθωσι των τυπογραφικών δοκιμίων, δεδομένου το πόσον ο μακαρίτης ήταν (μέχρι υπερβολής) minutieux σ' αυτά τα πράγματα. Και όταν ετύχαινε να του ξεφύγη κανένα τυπογραφικό λάθος, έστω και ασήμαντο, θυμάστε ότι εδιόρθωνεν όλα τα αντίτυπα του σχετικού ποιήματος.

Ο Κ. είχε τις θεωρίες του πάνω στη γλώσσα και πολλές φορές μας δικαιολογούσε τη γραφή του ενός ή άλλου όρου, κατά την γνώμη του. Στην παρατήρησί μου αυτή ο Αλέκος με παρεκάλεσε να σας γράψω πάνω σε ορισμένα σημεία της διαζούσης (ας την πούμε έτσι) γραφής ορισμένων τύπων, προσθέτοντας όσα τυχόν είχα κατά καιρούς ακούσει από το στόμα του ίδιου του ποιητού. Είπα στον Αλέκο ότι θεωρούσα περιττό να σας τα γράψω γιατί σας είνε γνωστά και αφ' ετέρου έχετε ακούσει και σεις τον Κ. άπειρες φορές να

Ρίκα Σεγκοπούλου

εκθέτη τις γλωσσικές θεωρίες του. Κατ' επιμονήν του Αλέκου σας γράφω, μ' όλο που (επαναλαμβάνω) όλα τα ξεύρετε.

Η δυσκολία έγκειται στο ότι δεν ξέρω ποια είνε τα σημεία περί των οποίων μου εμπήλησεν ο Αλέκος. Γι' αυτό και σας γράφω άκρες-μέσες, ύστερ' από ένα πολύ σύντομο ξεφύλλισμα των ποιητικών συλλογών που έχω.

Για τες ιδιοματικές λέξεις που χρησιμοποιεί ο Κ. πού και πού (ιδίως Πολίτικες) όπως «καρέγλες», «απόφι» κ.λ. περιττεύει κάθε μνεία. Έτσι τες ήθελεν ο ποιητής.

Επίσης περιττό είνε να σημειώσω (γιατί οι μισοί τουλάχιστον λογοτέχνες μας το εφήρμοσαν αυτό) ότι το τρίτο ενικό πρόσωπο της υποτακτικής, μετά το να, θα, λήγει σε -ει και όχι σε -η. Και σεις άλλως τε έτσι το γράφετε. Ο Κ. ήταν υπέρ της απλοποιήσεως. Αποτέλεσμα αυτής της απλοποιήσεως επίσης είνε και ότι τα συγκριτικά και υπερθετικά τα έγραφε με ο : ότερος, ότατος – κατά γενικόν κανόνα.

Ένα άλλο ζήτημα είνε το της υπογεγραμμένης. Ο Κ. την είχε καταργήσει μόνον σε όρους της καθομιλουμένης. Στις δοτικές όμως την διατηρούσε, γιατί η δοτική είνε της καθαρευούσης (δεν υπάρχει στην καθομιλουμένη), κ' εκεί όπου μπαίνει κατέχει θέση ανάλογη με λατινικήν έκφρασι μέσα σε Γαλλικό κείμενο. Άρα η υπογεγραμμένη πρέπει να συνοδεύη την Δοτική. Παράδειγμα:

«Εν δῆμῳ της Μικράς Ασίας»
 ἦ «Εν λόγῳ Ἑλληνικῷ κ' ἐμμέτρῳ και πεζῷ»
 (στο ποίημα που προανέφερα)
 ἦ «συχνά ἐν τῷ κρατιδίῳ της Κομμαγηνῆς»
 («Επιτύμβιον Ἀντίοχου, βασιλέως Κομμαγηνῆς»).

Επίσης σε οποιονδήποτε όρο που δεν υπάρχει οπωσδήποτε στην ομιλία μας διατηρούσε την υπογεγραμμένη.

Υπάρχουν δυο-τρεις τίτλοι ποιημάτων (Απολλώνιος ο Τυανεύς εν Ρόδῳ, Εν Σπάρτη, Εν μεγάλη Ἑλληνική Αποικία, 200 π.Χ.) όπου δεν υπάρχουν υπογεγραμμένες κάτω από τις Δοτικές. Αι, αυτά πρέπει να αποδοθούν αναγκαστικῶς σε τυπογραφικό λάθος και πρέπει σ' αυτά να προστεθούν οι υπογεγραμμένες, δεδομένου ότι στον πίνακα περιεχομένων υπάρχουν κάτω από τις λέξεις των ίδιων τίτλων.

Το άρθρο της ονομαστικής πληθυντικής των θηλυκών ονομάτων το έγραφε ΠΑΝΤΑ με η και όχι με οι, όπως γράφομε εμείς: «Ἡ θεουργίες κ' η επισκέψεις στους ναούς» (Ο Ιουλιανός εν Νικομηδείᾳ) κ.τ.λ.

Το ποῦ και το πῶς το έγραφε πάντα με περισπωμένη (όχι όπως εμάς που γράφομε τα ερωτηματικά ποῦ και πῶς με περισπωμένη, καιτ' αναφορικά με οξεία):

«πῶς είνε ο ἴδιος νέος, πῶς δίδεται σ' εκείνον»
 (Ἐν απογνώσει)
 ἢ «ποῦ για όσους αγαποῦνε κάπως υγιεινά»
 (Σ' ένα βιβλίο παληό) κ.τ.λ.

Το εἶναι ο Κ. το έγραφε με -αι, σε οποιονδήποτε χρόνο, σαν Απαρέμφατο δηλαδή. Δεν υπάρχει καμμιάν εξαίρεσις σ' όλο το έργο του.

«οι Μακεδόνες εἶναι μες στην μεγάλη πάλη».
 (Προς Ἀντίοχον Ἐπιφανή) κ.τ.λ

Στο ρήμα *donner* υπάρχει *diversité* όρων: το δημοτικόν «δίνω» το γράφει, όσες φορές το μεταχειρίζεται (πολύ λίγες) με ει: δείνω π.χ.

«πολύ συχνά τον δείνουν»
(Σοφιστής απερχόμενος εκ Συρίας)

Εν τούτοις το δίδω της καθαρευούσης το γράφει με ιώτα:

Ας ήταν να νικήσουν –και σ' όποιον θέλει δίδω»
(Προς τον Αντίοχον Επιφανή)
ή πώς είναι ο ίδιος νέος, πώς δίδεται σ' εκείνον»
(Εν Απογνώσει)

Ομοίως και τα παράγωγα του δίδω, με ιώτα:

«πρώτη φορά το αγνό του σώμα παραδίδει»
(Μέρη του 1901) κ.τ.λ.

Μιλώντας πιο πάνω για τις υποτακτικές ελησμόνησα να σημειώσω ότι και το α' και γ' πληθυντικό πρόσωπο τα καταλήγει με ο. Παράδειγμα:

«θα βρίσκονται ακόμη τα καυμένα πουθενά»
(Ο ήλιος του απογεύματος) κ.τ.λ.

και «να μη βιαζόμεθα: ...» (Εν μεγάλη Ελληνική αποικία)

Στο ποίημα «Πριν τους αλλάξει ο Χρόνος» υπάρχει η λέξις «Νέα Ύορκη» (με φιλή). Δεν θα το εκλάβετε βέβαια για τυπογραφικό λάθος, γιατί ο Κ. το ήθελε με φιλή. Θα θυμάστε άλλως τε ότι αυτό είχε κινήσει μια εποχή τον χόλον του Δρος Λαγουδάκη και ότι ο ποιητής έλεγε γιατί το προτιμούσε με την φιλή, στην οποία τόσο επέμενε.

Άπειρες ακόμη παρατηρήσεις μπορεί κανείς να κάμη, αλλά όπως σας γράφω και πιο πάνω, σας είνε γνωστές. Ο γενικός κανών στην ορθογραφία του Κ. είνε μια τάσις προς την απλοποίησι. Αν ωστόσο υπάρχουν μερικές φαινομενικές ασυνέπειες προς την απλοποίησι αυτή, νομίζω ότι στην ανατύπωσι πρέπει να γίνουν σεβαστές και να μεταφερθούν όπως είναι. Επίσης μου φαίνεται ότι πρέπει να διατηρηθεί η ορθογραφία λέξεων που ίσως να μη δικαιολογείται όπως: «ιασεμί, υαλί, υιός, μαζύ» κ.τ.λ. Είτε ο Κ. ήταν συνεπής στις γενικές αρχές του πάνω στη γλώσσα, είτε πότε-πότε όχι, είτε ιδιοτυπούσε είτε ακολουθούσε, το κείμενο πρέπει να μείνη εντελώς αναλλοίωτο. Μέσα στο έργο του Σολωμού δεν υπάρχει πληθώρα λέξεων που δεν γράφονται καθόλου και όμως σ' όλες τις εκδόσεις του διατηρείται αυτούσια η ορθογραφία του; Θα μου πητε ότι οι λέξεις αυτές στο έργο του Σολωμού είνε απείρως περισσότερες (δεν υπάρχει σύγκρισις) παρά στο έργο του Κ. και αν απειράτο κανείς να τες αλλάξει όλες, θα 'πρεπε να ξαναχύσει όλο το ποιητικό του έργο! Αλλά και το επιχείρημα αυτό ίσα-ίσα είνε υπέρ της μη αλλαγής της ορθογραφίας καμμιάς λέξεως: γιατί και αν επί τέλους παραδεχθούμε ότι υπάρχουν και μερικές αδικαιολόγητες γλωσσικές παρατυπίες στο έργο του Κ., αυτές είναι τόσο ασήμαντες και ελάχιστες τον αριθμόν.

Ελησμόνησα να σημειώσω ότι στο ποίημα «Από την σχολήν του περιωνύμου

φιλοσόφου», στον 7ο στίχο, η λέξις «εΐλκυσε» γράφεται με φιλή και οξεία. Αυτό φαντάζομαι πρέπει ν' αποδοθή σε τυπογραφικό λάθος που, μυστήριο πώς, εξέφυγε από τον ποιητή διορθωτή και ότι πρέπει ν' ανατυπωθή με δασεία οξεία. Απόδειξις ότι και στο ποίημα «Καισαρίων», στον 14ο στίχο, το εΐλκυσε εΐνε με δασεία οξεία.

Αν υπάρχει τίποτε στο οποίον έχετε δισταγμούς, θα μου έκαμνεν ευχαρίστησι να μου εγράφατε, οπότε θα σας έδινα κ' εγώ την ταπεινή μου γνώμη. Γιατί όσα σας έγραφα πιο πάνω ήταν ίσως περιττά, ως γνωστά σας, αλλά τα έγγραφα μόνο και μόνο κατ' επιθυμίαν του Αλέκου.

Γι' αυτό, αν δεν τα δεχθήτε (ως περιττά), σας παρακαλώ να δεχθήτε, τουλάχιστο, την διαβεβαίωσι της πολλής μου εκτιμήσεως.

Παπουτσάκης

Υ.Γ. Τα περί των «Φίλων του Καβάφη» που σας τα έγγραψεν ο Γιώργος θα ξεύρετε ότι μεταξύ εκείνων στους οποίους εγράψαμε ν' αποτελέσουν μέλη της Εκτελεστικής Επιτροπής, δεν απήντησαν ο Παπατζώνης και ο Μοδινός. Στην τελευταία μας σύσκεψι (και μοναδική κατά την απουσίαν σας) εσκεφθήκαμε να εξηγήσωμε την σιωπήν των δυο αυτών κυρίων ως άρνησι ν' αποδεχθούν την εντολή. Ο Αλέκος όμως, στον οποίον είπα τα καθέκαστα, μου έλεγεν ότι είδε τον Παπατζώνη ο οποίος εΐνε κατενθουσιασμένος από την ιδέα μας. Θα σας ήταν εύκολο να δήτε τον Παπατζώνη και να του πήτε τα σχετικά, ούτως ώστε να ξεύρωμε τί μέλλει γενέσθαι απέναντι του; Άλλη συνεδρίασι, κατά πάσα πιθανότητα, δεν θα συγκαλέσω μέχρι της αφίξεώς σας – δηλαδή θα το προσπαθίσω, γιατί ο Ζανανίρι επιμένει σώνει και καλά να συνεδριάσωμε πάλι το ταχύτερο για να ληφθούν αποφάσεις Α προπος, ο Ζ. σκέπτεται νάλθη στας Αθήνας τον άλλο μήνα για να δώση τρεις

Γ. Α. Παπουτσάκης

διαλέξεις εξ ων δύο πάνω σε ιστορικά θέματα και θα επαναλάβη και την περί Καβάφη...–

Ο ίδιος

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η επιστολή βρίσκεται ψηφιοποιημένη στο Αρχείο Καβάφη: Gr- of CACA-SF 02-SO1-SSO1-F17- SF001-0082 (1570). Ευχαριστούμε για την άδεια δημοσίευσης. Την δημοσιεύουμε κρατώντας την ορθογραφία του αποστολέα, αλλά μονοτονίζοντάς την. Μέρος αυτής της επιστολής έχει δημοσιευτεί από τον Αλέξανδρο Κατσιγιάννη, «“Όταν που παίρνομε στα βιβλία”. Ο Κ. Π. Καβάφης και η παλαιότερη ελληνική γραμματεία», *Ποιητική* 123 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2018) 162-176.¹ Το Υστερόγραφο της επιστολής ο Γ. Παπουτσάκης το γράφει με την ιδιότητα του γραμματέα του Συλλόγου «Οι Φίλοι του Καβά-

¹ Δες επίσης Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, «Ο γλωσσολόγος Καβάφης» *The Books' Journal* 143 (Ιούν. 2023) 16-19.

φη»² στις 17 Νοεμβρίου 1934 στη Ρίκα Σεγκοπούλου, όταν εκείνη ήταν στην Αθήνα, όπου και άρχισε τη διαδικασία της έκδοσης των καβαφικών ποιημάτων. Η επιστολή είναι γραμμένη με μελάνι στις δύο όψεις τριών φύλλων. Κάνει εντύπωση ο πληθυντικός που μεταχειρίζεται ο Παπουτσάκης, όταν απευθύνεται στην Ρίκα, ενώ η προσωπική τους γνωριμία είναι δεδομένη, ίσως για να προσδώσει τη βαρύτητα της μαρτυρίας του. Στην επιστολή υπάρχουν μερικά lapsus calami, όπως όταν γράφει δίλημμα με τρία μ. (σ. 1 επιστολής). Ο επιστολογράφος διαγράφει λέξεις και προσθέτει άλλες, που δεν αλλάζουν το νόημα της επιστολής. Επίσης μεταχειρίζεται μερικές γαλλικές λέξεις όπως *minutieux*, για να πει ότι ο Καβάφης ήταν σχολαστικός, λεπτολόγος. Για να περιγράψει καλύτερα τις ορθογραφικές προτιμήσεις του Καβάφη για το ρήμα δίδω, το γράφει γαλλικά *donner*, όπως και τις λέξεις *diversité* και *àpropos*.

Στην επιστολή γίνεται λόγος για τον καυγά που είχε ξεσπάσει τον Μάρτιο του 1924 μεταξύ Λαγουδάκη και Καβάφη για τον αν η λέξη Υόρκη παίρνει δασεία ή ψιλή.

Ας προσέξουμε επίσης ότι, όταν αναφέρεται στην έκδοση που ετοιμάζει η Ρίκα Σεγκοπούλου, την χαρακτηρίζει *ανατύπωση*, με την έννοια ότι ανατυπώνονται τα φυλλάδια με τα οποία ο Καβάφης κυκλοφορούσε τα ποιήματά του, και όχι *νέα έκδοση*, όπως την αντιλαμβανόμαστε.

Σε έλεγχο που πραγματοποιήθηκε για το αν οι εκδότες υιοθέτησαν τις υποδείξεις του Παπουτσάκη ή αν υπάρχουν αποκλίσεις από αυτές, διαπιστώθηκε ότι οι ακόλουθες αξιόπιστες εκδόσεις, αυτή της Ρίκας Σεγκοπούλου, *Ποιήματα*, Αλεξάνδρεια, Έκδοσις Αλεξανδρινής Τέχνης, 1935, Κ. Π. Καβάφης, *Ποιήματα Α' (1896-1918)*, *Ποιήματα Β' (1919-1933)*, πρώτη τυποποιημένη έκδοση, Φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, Αθήνα, Ίκαρος, 1963 και C. P. Cavafy, *The Collected Poems*, translated by Evangelos Sachperoglou, Greek text edited by Antony Hirst, with an introduction by Peter Mackridge, Oxford University Press, 2007, ακολουθούν τις σε γενικές γραμμές υποδείξεις αυτές, με μικρές μόνο αποκλίσεις. Διαπιστώθηκε επίσης ότι, όσον αφορά τις υπογεγραμμένες, όλες οι εκδόσεις ακολουθούν τις υποδείξεις του Παπουτσάκη. Η απουσία της υπογεγραμμένης σε τίτλους ποιημάτων δεν θεωρείται τυπογραφικό λάθος, αλλά αποδίδεται μάλλον σε τυπογραφικές δυσκολίες, επειδή οι τίτλοι τυπώνονται με κεφαλαία στα καβαφικά φυλλάδια. Στις εκδόσεις Σεγκοπούλου, Σαββίδη και Hirst η υπογεγραμμένη σημειώνεται δίπλα στη λέξη. Μόνο ο Hirst παραλείπει την υπογεγραμμένη στους τίτλους των ποιημάτων «Απολλώνιος ο Ίουανεύς εν Ρόδω» καθώς και στο ποίημα «Εν μεγάλη Ελληνική αποικία, 200 π.Χ.». Ας σημειώσουμε εδώ ότι, για να δηλωθεί ότι μιλούν οι Αναμορφωταί, η Σεγκοπούλου δηλώνει με κεφαλαία γράμματα τα πλάγια των υποδείξεων, ενώ στην έκδοση του Σαββίδη η πλαγιογράφηση γίνεται με αραίωση και στον Hirst πλαγιογράφονται κανονικά. Για το πώς και το πού, καθώς ο Καβάφης δεν ξεχωρίζει το ερωτηματικό από το αναφορικό και τα γράφει πάντα με περισπωμένη, ο Σαββίδης γράφει στο ποίημα «Εν απογνώσει» πώς, ενώ οι Σεγκοπούλου και ο Hirst κρατούν την περισπωμένη. Το ίδιο και στο ποίημα «Σ' ένα βιβλίο παληό». Όσον αφορά τη λ. δίδω, η Σεγκοπούλου και ο Σαββίδης στο ποίημα «Σοφιστής απερχόμενος εκ Συρίας» γράφουν τον δίνουν, ενώ ο Hirst τον δείνουν. Στο ποίημα «Εν απογνώσει» όλοι συμφωνούν και γράφουν δίδεται, το ίδιο και στις «Μέρες του 1901», όπου και οι τρεις γράφουν παραδίδει.

Οι υποδείξεις για τις γλωσσολογικές και ορθογραφικές υποδείξεις που γράφει ο Παπουτσάκης στη Ρίκα Σεγκοπούλου δεν απέχουν πολύ και από τις σημειώσεις του Καβάφη στον Φάκελο Γλωσσικά (GR-OFACA-SFOI-SO3-FO8.0001.³

Ο «Γιώργος» που αναφέρεται στο Υστερόγραφο ίσως είναι ο Γιώργος Αγαλλιανός,

² Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, «Για τον Σύλλογο «Οι Φίλοι του Καβάφη», *Μικροφιλολογικά* 52 (Φθινόπωρο 2022) 18-23.

³ Δες μερικώς δημοσιευμένες από τον Cristian oLuciani «Per un' antropologia linguistico-culturale

αδελφός της Ρίκας, από τα αρχικά μέλη του Συλλόγου. (Η επιστολή του πάντως προς τη Ρίκα δεν έχει εντοπιστεί έως σήμερα.) Ο Αλέκος Σεγκόπουλος φαίνεται ότι συνόδευσε τη Ρίκα στο ταξίδι της στην Αθήνα, αλλά μετά επέστρεψε στην Αλεξάνδρεια μεταφέροντας αθηναϊκά νέα στον Παπουτσάκη. Και εδώ παρατηρούμε τον υπόγειο πόλεμο μεταξύ «των φίλων» του Καβάφη για το ποιος θα έχει τον έλεγχο στο καβαφικό έργο και ποιος θα το προβάλλει πρώτος. Ο Ζανανίρι ή το οικογενειακό περιβάλλον του Καβάφη; Δεν υπάρχει μαρτυρία για το αν ο Ζανανίρι πραγματοποίησε τελικά το ταξίδι του στην Αθήνα δίνοντας αυτές τις διαλέξεις. Ο Παπουτσάκης, ως γραμματέας του συλλόγου, θέλει να είναι απολύτως σίγουρος για το αν ο Τάκης Παπατσώνης ενδιαφέρεται να είναι μέλος του συλλόγου, και γι' αυτό ζητάει επιβεβαίωση από τη Ρίκα.

Ο Γεώργιος Παπουτσάκης (Μεγάλα Κιμπίρ 1909-Αθήνα 1967) μεγάλωσε στην Αλεξάνδρεια. Αποφοίτησε από το Αβερύφειο Γυμνάσιο και την Ανωτάτη Εμπορική Σχολή του Lycée Français της Αλεξάνδρειας. Εκεί παρακολούθησε μαθήματα γαλλικής φιλολογίας. Ίσως γι' αυτές τις γνώσεις της γαλλικής φιλολογίας ο Α. Σεγκόπουλος τον διάλεξε να μεταφράσει τον καβαφικό κανόνα στα γαλλικά. Η μετάφραση κυκλοφόρησε το 1958 από τον εκδοτικό οίκο Les Belles Lettres. Παρακολούθησε επίσης μαθήματα Α' τάξης στην École Française de Droit του Καΐρου. Εργάστηκε στην εταιρεία Χάρτου και Χρωμολιθογραφιών Τ. Ε. Λαγουδάκη και Σία ως αλληλογράφος, ταμίας, βοηθός αρχιλογιστή, γραμματέας διευθύνσεως (1927-1958). Η γνωριμία του με τον Καβάφη ενδέχεται να ενισχύθηκε με την εργασία του στην εταιρεία Λαγουδάκη και Σία, γιατί εκεί ο Καβάφης τύπωνε πολλά από τα φυλλάδιά του και ίσως αυτό να έδωσε στον Παπουτσάκη τη δυνατότητα να αποφαινεται για τις ορθογραφικές και εκδοτικές προτιμήσεις του Καβάφη. Το Ιούνιο του 1954 ο Παπουτσάκης πήρε μεγαλύτερο βαθμό στην Τεκτονική Στοά «Παρθενών» της Αλεξάνδρειας,⁴ ενώ στα χρόνια 1958-1961 ο εργάστηκε στην εταιρεία καπνού και σιγαρέτων των αδελφών Κουταρέλη ως γενικός επιθεωρητής του τμήματος υλών. Αγαπημένη μάρκα τσιγάρων του Καβάφη ήταν της εταιρείας Κουταρέλη. Στα τέλη του 1961 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και εργάστηκε στη διεύθυνση Εξωτερικού Τύπου του Υπουργείου Προεδρίας της Κυβερνήσεως. Το 1963 επιμελήθηκε τα Πεζά του Καβάφη, που κυκλοφόρησαν από τον εκδοτικό οίκο Φέξη. Ο Αλέκος Σεγκόπουλος είχε εμπιστευτεί στον Παπουτσάκη το Αρχείο Καβάφη, το οποίο και επέστρεψε, δυστυχώς μερικώς: αλλά οι κληρονόμοι του Παπουτσάκη από άγνοια και αδιαφορία, ύστερα από τον θάνατό του το πέταξαν στα σκουπίδια, απ' όπου ο Μάνος Χαριτάτος διέσωσε ένα μεγάλο μέρος. Το αρχείο του απόκειται σήμερα στο ΜΙΕΤ/ΕΛΙΑ.

Από το Υστερόγραφο της παραπάνω επιστολής επιβεβαιώνονται οι διαφωνίες και οι ανταγωνισμοί μέσα στον Σύλλογο, ο οποίος, ύστερα από την πρωτοβουλία της Ρίκας να αναθέσει την έκδοση των ποιημάτων του Καβάφη στον Καλμούχο, δεν είχε πια λόγο ύπαρξης.

Μεταγραφή επιστολής: Αγγελική Λούδη

in Kavafis» στο *Atti del convegno internazionale di studi neogreci in onore di Paola Minucci, Roma 21-23 novembre 2018*, a cura di Francesca Zaccone, Paschalis Eftymiou, Cristos Bintoudis, Sapienza Univesità, 2020, σσ. 63-74.

⁴ Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, «Ποιος πρώτος. Η διαμάχη για την μετάφραση των ποιημάτων του Καβάφη στα γαλλικά» στο *Πένα και Ξίφος Η πολεμική στην Νεοελληνική Λογοτεχνία Φιλολογία και κριτική από τους πρώιμους νεότερους χρόνους έως τα σήμερα. Πρακτικά ΙΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση-Τομέας ΜΝΕΣ, ΑΠΘ 16-18 Οκτ. 2020, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ-Τμήμα Φιλολογίας-Τομέας Νεοελληνικών και Συγκριτολογικών Σπουδών, 2022* (<https://drive.google.com/file/d/1OAZXDbJGOC5HF8pZUdykdoofloUsHssk/view>), σ. 345.

Δώδεκα παραλειπόμενα ποιήματα του Γιώργου Κοτζιούλα

Στη μνήμη του Κώστα Κοτζιούλα

Με τον όρο «παραλειπόμενα» εννοώ ποιήματα του Κοτζιούλα που δεν περιλαμβάνονται στη συγκεντρωτική έκδοση των Απάντων του ποιητή, που έγινε μετά τον θάνατό του με τη φροντίδα της οικογένειάς του και φίλων του, και η οποία, βέβαια, περιλάμβανε τόσο όλες τις συλλογές που είχε εκδώσει στη ζωή του ο Γιώργος Κοτζιούλας (1909-1956) όσο και ποιήματα που είχαν μείνει ανέκδοτα.

Τα παραλειπόμενα του Κοτζιούλα είναι πολύ περισσότερα από δώδεκα, βέβαια· πρέπει να ξεπερνούν τα εκατό ποιήματα. Πολλά από αυτά βρίσκονται στο αρχείο Κοτζιούλα, που το κρατούσε με συγκινητική φροντίδα και αυταπάρανηση έως τον πρόσφατο θάνατό του ο γιος του, ο φιλόλογος Κώστας Κοτζιούλας (1951-23.8.2023), αριθμημένα και καθαρογραμμένα από τον ίδιο τον ποιητή. Άλλα βρέθηκαν από διάφορους ερευνητές, μεταξύ των οποίων και ο υπογράφων, σε παλιές εφημερίδες και περιοδικά.

Όταν έβρισκα δημοσιευμένα ποιήματα του Κοτζιούλα που δεν περιλαμβάνονταν στα Άπαντα, τα έστελνα στον Κώστα, τον γιο του· κάποιες φορές, το ποίημα ήταν άγνωστο και σε κείνον, ενώ άλλοτε το είχε σε χειρόγραφο στο αρχείο. Κάποτε, με αιφνιδίαζε ο ίδιος, όταν ανακάλυπτε κάποιο δημοσίευμα του πατέρα του με ψευδώνυμο – όπως το Ξαλάφρωμα, που θα το δούμε πιο κάτω. Όσα παραλειπόμενα είχαν βρεθεί έως το 2017 συμπεριλήφθηκαν στην εξαιρετική καταγραφή του Σταμάτη Μερσινιά («Η εργογραφία του Γιώργου Κοτζιούλα», Ιωάννινα 2017). Σχεδιάζαμε με τον Κώστα πώς θα γινόταν η έκδοση των Παραλειπομένων του πατέρα του· ο θάνατός του δυσχεραίνει πολύ το εγχείρημα, αλλά η σημερινή δημοσίευσή μας θεωρηθεί ένα πρώτο βήμα.

Πρόκειται για τα εξής ποιήματα:

- Το τραγούδι του ποιητή (1926)
- Τζιτζίκι (1927)
- Φθινοπωρινό (1929)
- Χωριατόπουλο (1930)

Γιώργος Κοτζιούλας
Σκίτσο Α. Πρωτοπάτη

Τετράστιχο για τον Δενδρινό (1938)
 Ξαλάφρωμα (1940)
 Ξεπροβόδισμα (1941)
 Πίσω απ' τον κόσμο (1944)
 Στους Επονίτες του 24ου (1944)
 Στον Λεωνίδα Σωμάχο (Αυγή 7.9.1976)
 Ανθρωπομάζωμα (1947)
 Δοκιμασία (1959)

1

Το τραγούδι του ποιητή

Για το ναό που αντίκρισα με θαμπωμένα μάτια
 κάποιαν αυγή φωτόλουστη ξεκίνησα κι εγώ,
 την ώρα που ο ήλιος πρόβαινε λαμπρός στα ουράνια πλάτια,
 με πάτημα γοργό.

Ο δρόμος είν' ατέλειωτος, στενό το μονοπάτι,
 τ' αγκάθια μου πληγώνουνε τα πόδια τα γυμνά,
 ξεσκίζουνε τα ρούχα μου τα ματωμένα οι βάτοι
 κι η μπόρα τριγυρνά.

Μα εγώ προβαίνω αλύγιστος μ' ολόρθο το κεφάλι
 κει που με κραζει ο πόθος μου παντοτινά ο κρυφός
 και λάμπει ολόγυρα απλωτό σα φάρος σ' ακρογιαλί
 τ' ανέσπερο το φως...

Το ποίημα δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Οικογένεια* 3 (9 Οκτ. 1926) 7. Το 1926 είναι η χρονιά που ο Κοτζιούλας, 17 χρονών, με τον ερχομό του στην Αθήνα, δοκιμάζει τις δυνάμεις του στέλνοντας ποιήματα σε αθηναϊκά περιοδικά, στο *Μπουκέτο* και ένα μόνο, το παρόν, στην *Οικογένεια*, που τότε ξεκινούσε την έκδοσή της (μάλιστα, στα πρώτα τεύχη είχε μορφή εφημερίδας). Το πρωτόλειο του Κοτζιούλα δημοσιεύτηκε στη στήλη «Έλληνες ποιητές» (και όχι, ας πούμε, «Νέοι ποιητές») με καλή συντροφιά: τον όχι πολύ γνωστό αλλά πάντως αρκετά μεγαλύτερο ναξιώτη ποιητή Μ. Δαμιράλη, και τον Κώστα Ουράνη.

2

Τζιτζίκι

Τζιτζίκι που χαρούμενα τριλίζεις
 μες στο μεσημεριάτικο λιοπύρι
 και κάθε αυγή τρελά το πανηγύρι
 το χτεσινό στα δέντρα ξαναρχίζεις.
 Τη μυστική μου θλίψη νανουρίζεις
 και με κερνάς σ' ολόφλογο ποτήρι
 τη λήθη, όταν ακούω απ' το παραθύρι

τ' ατέλειωτο τραγούδι που σκορπίζεις.
 Κι όσες φορές πικρά σε συλλογιέμαι,
 – Ποιος σ' έχει στείλει τάχα, ανατωτιέμαι,
 καλοκαιρινέ μου εσύ τραγουδιστή,
 Για να μας δείχνεις πάντα, ώσπου να σβήσει
 με τη φωνή σου έτσι άξαφνα, κι η ζήση,
 τη μοίρα και το δράμα του ποιητή;

Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Εθνική*, στις 23 Οκτωβρίου 1927, στη σελ. 2, στην οποία οι περισσότερες εφημερίδες της εποχής συνήθιζαν να δημοσιεύουν καθημερινά ένα ποίημα. Η στήλη είχε τίτλο «Ελληνικός στίχος». Πρόκειται για τη μοναδική συνεργασία του Κοτζιούλα που έχει βρεθεί στη συγκεκριμένη εφημερίδα.

3

Φθινοπωρινό

Κι έτσι όπως πάντα καρτερώ να 'ρθει από πέρα, τον καιρό
 που τα πουλάκια ξεκινούν να φύγουν για τα ξένα,
 τ' ωραίο φθινόπωρο τ' ωχρό με χαμογέλιο θλιβερό
 και μάτια δακρυσμένα.

Θα καρτερώ, θα καρτερώ τ' ωραίο φθινόπωρο τ' ωχρό
 καθώς θα βλέπω να περνούν τα μάταια καλοκαίρια,
 κι ίσως μου φέρει τη χαρά που την κρατούσα μια φορά
 και μου 'φυγε απ' τα χέρια.

Μα αν το 'χει η μοίρα μου γραφτό να μη χαρώ το δώρο αυτό
 πριν ο καιρός τ' αγύριστο ταξίδι μου θυμίσει,
 και πάλι εγώ θα καρτερώ τ' ωραίο φθινόπωρο τ' ωχρό,
 να με ξεπροβοδίσει...

Αυτό το λαπαθιωτικό τόσο στο θέμα όσο και στην τεχνοτροπία ποίημα δημοσιεύτηκε στο *Μπουκέτο* 290 (24 Οκτ. 1929) 1201, το περιοδικό με το οποίο ο Κοτζιούλας συνεργάστηκε πολύτροπα από τα πρώτα χρόνια του ερχομού του στην Αθήνα. Επίτιτλος: «Νέοι ποιηταί».

4

Χωριατόπουλο

Να 'μ' είκοσι χρονώνε παλληκάρι
 ψηλό και λυγερό, γεμάτο ανέσα,
 με την προγονική μου περηφάνια
 καμάρι της γενιάς και του χωριού μου.

Να σέρνω το χορό πανηγυριάτη
 στο μεσοχώρι κάτω απ' τα πλατάνια,
 και γύρω οι συγγενήδες κι οι βλαμάδες

ν' αδειάζουν τα κουμπούρια στον αέρα.

Μα και στα έργα, κλήρα βλογημένη,
κανέννας απ' τους άλλους της σειράς μου
να μη μου παραβγαίνει στην αξιάδα:
τσαπί και χερολάβα* και δρεπάνι.

Ή να φυλάω τα γίδια μου στο λόγγι
και να γυρνώ σαν πέφτουνε τ' απόσκια
με τ' αδειανό ταγάρι μου στον ώμο,
το σκύλο τον αχώριστο από πίσω.

Στο δρόμο ν' ανταμώνω τις γυναίκες
που με βαριά δεμάτια φορτωμένες
θα παν αγάλια γνέθοντας τη ρόκα
και σαλαγώντας μπρος τα ζωντανά τους.

Με χουγιατά, σουρίσματα, τραγούδια
να παίρνω τον κατήφορο απ' τη βρύση
στη ρούγα την πλατιά με το κοπάδι,
καθώς θ' αντιλαλούνε τα τροκάνια.

Ορθοί να με προσμένουν οι δικοί μου
και το φαί να 'ν' έτοιμο στην τάβλα
πάνω στις άσπρες πλάκες της αυλής μας,
δείπνο γλυκό απ' της μάνας μου τα χέρια.

Να κουβεντιάζουμ' ύστερα για το 'να
και τ' άλλο στα πεζούλια ξαπλωμένοι
ώσπου να δείξει τ' άστρο μεσονύχτι
και το κορμί να γείρει αποσταμένο.

Και να 'ρχονται στον ύπνο μου οι κοπέλες
σφιχτόκορφες, μεστόκορφες, αφράτες,
μ' οράματα χαράς λαχταρισμένης
τον άγουρό μου πόθο να κεντρίζουν.

Το ποίημα αυτό, στο οποίο ο Κοτζιούλας νοσταλγεί τη γενέθλια γη και τη ζωή στο χωριό με στίχους ανομοιοκατάληκτους, δημοσιεύτηκε στο Μπουκέτο 300 (2 Ιαν. 1930) 15, με αφιέρωση «Στον Χάρη Σταματίου», τον διευθυντή του περιοδικού και φίλο του Κοτζιούλα, με τον επίτιτλο «Νέοι ποιηταί».

Κάποιες λέξεις ίσως χρειάζονται εξήγηση: ανέσα: η ανάσα· κλήρα: γόνος, παιδί χερολάβα: η λαβή του αγροτικού εργαλείου· σουρίσματα: σφυρίγματα· τροκάνια: κουδούνια των προβάτων

5

Τέσσεροι στίχοι για το Γ. Δενδρινό

Στον άλλον κόσμο, να ΄ξερα, βρισκόνται πικραμένοι;
να ξαποσταίνει καν εκεί, φτώχεια, το κόκαλό σου;
Και μου αποκριθ' ο αγλύκαντος μ' αναπνοή πιασμένη:
«Για να φωνάξω, δε μπορώ. Κοντά μου, αν θες, ξαπλώσου».

Τετράστιχο στη μνήμη του πρόωρα χαμένου Γιώργου Δενδρινού (1904-1938), επιστήθιου φίλου του Κοτζιούλα για τον οποίο ο ποιητής είχε γράψει: «Άμα θα 'ρθει ο καιρός να καταρτίσουν το μαρτυρολόγιο της ελληνικής λογοτεχνίας – αυτόν το φοβερό κατάλογο που θα αρχίζει με ονόματα ενός Παπαδιαμάντη, ενός Βιζυηνού, ενός Κρυστάλλη και θα τελειώνει με παραδείγματα, ελπίζω, των ημερών μας – είμαι βέβαιος πως εκεί θα βρεθεί κάποια θέση και για τον Γιώργο Δενδρινό».

Το τετράστιχο δημοσιεύτηκε στο τχ. 95 των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* (24 Σεπτ. 1938) 5 και μια μέρα μετά στο περιοδικό *Πνευματική Ζωή* (τχ. 32, 25.9.1938, σ. 268) ως κατακλείδα νεκρολογίας του Δενδρινού από τον Κοτζιούλα, και στα δύο με τη χρονολογική ένδειξη 10.9.1938. Ο Δενδρινός πέθανε φυματικός στη «Σωτηρία» στις 26 Αυγούστου 1938, αλλά ο Κοτζιούλας έλειπε εκείνες τις μέρες· το τετράστιχο κατά πάσα πιθανότητα το έγραψε μόλις έμαθε τον θάνατο του φίλου του.

6

Ξαλάφρωμα

Τραγούδαε κι ο Κολιός καλά, μα γω σαν πιο καλύτερα·
αυτόν τον είχα αποκοντά να μου κρατάει το πάσο.
Διπλοποδιάζομουν στη χλόη κι αρχίναγα κοντύτερα
και το 'παιρνα με το καλάμι όσο που ν' αποστάσω.

Δώθε απ' τα σπίτια, στο μαντρί – σαν ξεκινάν τα πράματα,
εύκαιρος πάντα ο φίλος μου να μ' ακλουθάει όθε πάμε.
Το στρώναμε για τα καλά και τότε να δεις θάματα:
μες στην ψυχή σαν όνειρο τον κόσμο να κρατάμε.

Σιμά-κοντά το δειλινό σάμπως ν' ανάβαν τα αίματα
με το χορό τον τριδίπλο – «ψηλά στην Κουστελάτα»
έφερνε γύρα ο σιότοπος κι η αχούρα από τα ρέματα
ξαπλώνονταν κάθε βολά σ' όποια κοδέλα ή στράτα.

Κι από καιρό – με τον τορβά, τη γκλίτσα παραμάσκαλα
τα συμμαζώναμε κι εμείς κόντευε πόσο η νύχτα·
μας καρτερούσαν στο χωριό μες στα χωράφια τ' άσκαλα
και δώθε απ' τη ραχοπλαγιά μια σκύλα μάς αλύχτα...

Το ποίημα αυτό δημοσιεύτηκε στις 12 Οκτωβρίου 1940 στο περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα* (τχ. 202, σ. 7) με το ψευδώνυμο Γούλας Μπούκουρης. Την ταύτιση με τον Κοτζιούλα μου την αποκάλυψε ο Κώστας Κοτζιούλας, που ήξερε ότι ο πατέρας του είχε χρησιμοποιήσει (και) αυτό το ψευδώνυμο. Γούλας είναι χαϊδευτικό του Γιώργος (Γιωργούλας-Γού-

λας), ενώ Μπούκουρης σημαίνει 'όμορφος' στα αλβανικά. Και χωρίς τη μαρτυρία του Κώστα Κ. θα κλίναμε να αποδώσουμε στον Κοτζιούλα την πατρότητα του ποιήματος, με ενδείξεις από το λεξιλόγιο και το θέμα, ωστόσο τώρα έχουμε βεβαιότητα. Εικάζω ότι ο Κοτζιούλας χρησιμοποίησε ψευδώνυμο, διότι την περίοδο εκείνη υπέγραφε με το όνομά του στο ίδιο περιοδικό μεταφράσεις αρχαίων. Στο ποίημα ξαναβρίσκουμε τον Κολιό, από το αγαπημένο «Μαστορόπουλο» του Κοτζιούλα, πριν ακόμα τον πάρουν οι μαστόροι, αν βέβαια πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο:

Η Κουστελάτα ή τα Κουστελάτα είναι χωριό στα Τζουμέρκα (απ' όπου και ο Κοτζιούλας). Κοδέλα είναι ο ανηφορικός ελικοειδής δρόμος, άσκαλα χωράφια είναι τα ασκάλιστα, σιότοπος είναι το ίσιωμα, όπου χόρευαν, ενώ η αχούρα είναι ο πολύς αχός, ο θόρυβος. Τα πράματα, βέβαια, είναι τα ζώα που οδηγεί ο τσοπάνος στη βοσκή.

7

Ξεπροβόδισμα

Χρονιά οργισμένη βρέθηκε να παντρευτείς, Μαρία,
μα εσύ που παίρνεις καθετί με τόλμη κι αλεγρία,
σε λίγο που με στέφανο θα στολιστείς γαμήλιο,
γι' άλλο δε γνοιιάζεσαι παρά να 'χε τουλάχιστο ήλιο.

Παίρνεις μαζί σου φεύγοντας το φως της καλοσύνης
και σ' άλλους τοίχους θ' αντηχεί το γέλιο το κρουστό σου.
Ξαδέρφη μου άξια που χωρίς ζευγίτη μάς αφήνεις
για τη δουλειά, την προκοπή και πάλι ανασκουμπώσου.

Κι όμοια σου ανάθρεψε παιδιά, που όλο χαλούν οι φύτερες,
και στο χωριό και σ' όλη μας την πομπεμένη χώρα,
κόρη Ελληνίδα, ώσπου να βγουν –ακαρτερώ νικήτρες
πάλι οι δυνάμεις του καλού στη γη την πλουτοφόρα.

Να 'χα κι εγώ στα χώματα τούτα εξαρχής ριζώσει,
δε θα 'ταν τόσος μου ο καημός τώρα κι η πίκρα τόσο
τον πρώτο γιο μου πια κι εγώ θα μάθαινα αλφαβήτα
και μια χωριάτισσα γερή στα μάτια θα μ' εκοίτα.

Ποίημα που έγραφε ο Κοτζιούλας στην Πλατανούσα στις 8 Φεβρουαρίου 1942 με την ευκαιρία του γάμου της εξαδέλφης του Μαρίας. Ο Κοτζιούλας από τον Νοέμβριο του 1941 είχε επιστρέψει στο χωριό του για να γλιτώσει από την πείνα της Αθήνας.

Γράφει στο (υπό έκδοση) ημερολόγιό του: «Σήμερα παντρέψαμε τη Μαρία. Ύστερ' απ' το μεσημέρι έκαμε ωραία μέρα και ήρθε κόσμος πολύς για να χαζέψει. Εγώ ήμουν που την πήρα από το χέρι κι ακολουθώντας αυλάκια, ανήφορους, άκρες χωραφιών την έφερα ως την πόρτα των πεθερικών. Με την ευκαιρία αυτή έγραψα και τους ακόλουθους στίχους: [...]».

Το ποίημα είναι ανέκδοτο και εντελώς ακατάγραπτο, με την έννοια ότι λείπει ακόμα και από την πληρέστατη Εργογραφία του Γιώργου Κοτζιούλα που συνέταξε ο Σταμάτης Μερσινιάς.

8

Πίσω απ' τον κόσμο

Φέτος το Μάη τον πιάσαμε στην άκρη από το τζάκι
με ξύλα και με κούτσουρα, σαν κάτι γεροπλιάκοι.
Χιόνιζε εφές και σήμερα, χαλάζι μάς σταφνίζει.
Ζάβαλοι εμείς που ντέσαμεν εδώ στο Ραντοβίτσι.

Κι είν' οι χωριάτες άσμιχτοι, ξωτάρηδες αγροίκοι
π' ούτ' έχουνε την κλίτσα τους από τα χέρια αφήκει·
σκόρπια τα σπίτια, χαμπηλά, με λάσπη είν' αλειμμένα
και δίπλα τα καλύβια τους δεν ξεχωρίζουν – ένα.

Τσούπρα δε βλέπεις, λείπουνε στο λόγγο με τα γίδια·
καθώς οι βάβες τους, κι αυτές έτσι περνούν, τα ίδια.
Ξένος αν είσαι, δεν ακούς γυναίκεια καλημέρα,
με αυτές δεν βρίσκεις αφορμή ν' αρχίσεις τα σιαπέρα.

Κάθε γραμματιζούμενο τον είχαν κακοπάρει
κι άμα τους έλεες κατιτί δε σουδιναν χαμπάρι,
μα τώρα, που τους έσφιξε ξυπολησιά και πείνα
σιγά σιγά τα παρατούν τα σκουριασμένα εκείνα.

Για την κατάντια τους τί φταιν οι άμοιροι κι ετούτοι,
μια που δεν ήταν τυχεροί να γεννηθούν στα πλούτη;
Πάππου προσπάππου σκύβανε μπροστά στους αφεντάδες
κι ήταν αξιότερος εκείός που 'χε πολλές παράδες.

Γι' αυτό, που λες, τα μάτια τους τ' ανοίγουν άλλα τόσα
και κρέμονται απ' τα χείλη μας μια νέα γροικώντας γλώσσα,
τη γλώσσα αυτών που διαλαλούν στα φωμοτόπια γύρα
πως πρέπει να 'χει κι ο φτωχός κάτου απ' τον ήλιο μοίρα.

Ποίημα που έγραψε ο Κοτζιούλας στις 2 Μαΐου 1944, όταν υπηρετούσε στην 8η Μεραρχία του ΕΛΑΣ και είχε πάει στο Ραντοβίτσι, χωριό του ν. Ιωαννίνων, όπου τους έπιασε αναπάντεχη όψιμη κακοκαιρία. Εικάζω ότι η επίσκεψή του είχε να κάνει με τη συγκρότηση του αντάρτικου «Αποσπάσματος Καραϊσκάκη», ενός σώματος του ΕΛΑΣ που συγκροτήθηκε με ιδιότυπο τρόπο – το απάρτισαν νεαροί που υποδείχτηκαν από τις Επιτροπές Γερόντων των χωριών, με αποτέλεσμα να μην περιλαμβάνει μόνο εθελοντές. Ο Κοτζιούλας έχει γράψει και άλλο (επίσης παραλειπόμενο) ποίημα για τους «Καραϊσκάκηδες» στο οποίο κάνει λόγο για το Ραντοβίτσι.

Ο Κοτζιούλας οικτρίζει τους ορεσίβιους κατοίκους του χωριού πως ζουν πίσω απ' τον ήλιο, αγροίκοι και ακαλλιέργητοι, βλέπει όμως πως έχουν αρχίσει να δέχονται ευνοϊκά τα κοσμογονικά κηρύγματα των ανταρτών που υπόσχονταν να χτίσουν μια καινούργια κοινωνία μετά την απελευθέρωση.

Το ποίημα υπάρχει στο αρχείο Κοτζιούλα καθαρογραμμένο από τον ποιητή, αλλά δεν δημοσιεύτηκε στα Άπαντά του. Μετά τον θάνατό του, δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Διανοούμενος* (τχ. 3, Δεκ. 1962) που το εξέδιδε ο Στ. Χατζημιχαλάκης, φίλος του ποιητή. Λείπει από την καταγραφή του Μερσινιά.

Λεξιλόγιο

γεροπλιάκοι: Γέροι, παλαιοί. Πλιάκος είναι ο παλαιός, αλβανικό δάνειο.

σταφνίζει: Σταφνίζω θα πει ζυγιάζω, αλλά εδώ χρησιμοποιείται κατ' επέκταση με τη σημασία «μας σημαδεύει, μας χτυπάει».

ζάβαλος: καημένος, κακομοίρης.

ντέσαμαν: αόριστος του ρ. ντένω (ή νταίνω ή ανταίνω), που σημαίνει μπλέκω, πέφτω σε αναποδιά, προσκρούω σε εμπόδιο.

χαμηλά (χαμηλά): χαμηλά: ηπειρώτικος τύπος.

τα σιαπέρα: ως ουσιαστικό, τα σούρτα-φέρτα.

πολλές παράδες: να προσεχτεί ότι είναι θηλυκό, κάτι που συνηθίζεται στα βόρεια ιδιώματα.

9

Στους Επονίτες του 24ου

Βλαστάρι τριτογέννητο, όψιμο διγόνι
 μάνας νοικοκυράς, πατέρα λαοκράτη,
 σαν έπεσε σ' αυτούς που μίσος τούς ενώνει
 το πυρωμένο όπλο του ακόμα εσφικτοκράτει.

Παλικαρόπουλο των δεκαπέντε χρόνων,
 που χτες εβγήκε από τα χάδια, από το σπίτι,
 το ξάπλωσαν οι σφαίρες άθλιων δολοφόνων
 κοντά στους δεκατρείς και πλάι στον διμοιρίτη.

Κι εσύ, Λαμπέτη, κι οι συντρόφοι σου επονίτες
 πώς σπαρταρούσατε όταν μισοσκοτωμένους
 σας έριξαν σωρό στο λάκκο οι συμμορίτες
 που αδιάντροπα μιλούν γι' ανάσταση του Γένους!

Τους βάσταξε η καρδιά να στρέψουν οι αιμοβόροι
 σε τρυφερά κορμιά παιδιών αθώων τις κάνες;
 Πρωτόφαντα θεριά θα 'ναι μ' ανθρώπου θώρι,
 τίγρεις τούς γέννησαν κι όχι ελληνίδες μάνες.

Μα εσείς, πιστοί στον όρκο που 'χατε δοσμένο,
 δικό μας πολεμώντας τύραννο (που φρίττω
 να το θυμάμαι), αφού γλιτώσαμε απ' τον ξένο,
 πεθάνατε έχοντας στο στόμα σας το ζήτω.

30.11.44

Ποίημα του Κοτζιούλα γραμμένο για τη σφαγή της Παργινόςκαλας (21-22 Σεπτεμβρίου 1944) όταν, στις εμφύλιες συγκρούσεις που ακολούθησαν την αποχώρηση των Γερμανών από την Πρέβεζα, δυνάμεις του ΕΔΕΣ εκτέλεσαν εν ψυχρώ πολλούς ΕΑΜίτες και ΕΠΟ-Νίτες, που τους είχαν πιάσει αιχμάλωτους στις εμφύλιες συγκρούσεις που προηγήθηκαν μέσα στην πόλη μετά την αποχώρηση των Γερμανών.

Αυτό που προσδίδει ιδιαίτερη τραγικότητα στη σφαγή της Παργινόςκαλας είναι πως αρκετοί από τους εκτελεσμένους αγωνιστές, 14 ή 15 τον αριθμό, ήταν έφηβοι, ανήλικα παιδιά, μαθητές του γυμνασίου, μέλη της υποδειγματικής διμοιρίας ΕΠΟΝιτών του 24ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ. Μαζί τους βρήκε τον θάνατο και ο γυμνασιάρχης τους, ο Χρή-

στος Κοντός, πρόεδρος της Λαϊκής Επιτροπής (που είχε συγκροτηθεί με κοινή συμφωνία ΕΑΜ-ΕΔΕΣ), μη θέλοντας να αφήσει τους μαθητές του.

Ο Κοτζιούλας θρηνεί όλους τους Επονίτες, αλλά ξεχωρίζει έναν, τον δεκαπεντάχρονο ανταρτοεπονίτη Περικλή Αναγνωστόπουλο, που είχε το ψευδώνυμο Λαμπέτης. Ήταν γιος του ταγματάρχη του πυροβολικού Βαγγέλη Αναγνωστόπουλου (1893-1967), αξιωματικού της 8ης Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, ο οποίος ήταν φίλος του Κοτζιούλα και διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στα κατοχικά ημερολόγια του Κοτζιούλα, όπου εμφανίζεται με το ψευδώνυμο «Μαύρος δράκος»: ο Κοτζιούλας του έχει αφιερώσει τουλάχιστον δύο ποιήματα.

Το ποίημα υπάρχει καθαρογραμμένο στο αρχείο Κοτζιούλα ενώ περιλαμβάνεται και στο βιβλίο του αντάρτη Γιάννη Παπακωνσταντίνου *Ενθυμήματα ποτισμένα με αίμα και δάκρυα*, ο οποίος το διασώζει από μνήμης όπως το άκουσε το 1946 έγκλειστος στις φυλακές Αβέρωφ.

Στον πρώτο στίχο, ο Κοτζιούλας αποκαλεί «τριτογέννητο» και «διγόνι», δηλαδή στερνοπαίδι, τον Περικλή Αναγνωστόπουλο, κάτι παράξενο διότι ο Περικλής (1929-1944) ήταν το τέταρτο παιδί της οικογένειας και δεν ήταν το στερνοπαίδι αφού υπήρχε και ο Πύρρος Αναγνωστόπουλος (1933). Ο Κοτζιούλας, που ήταν φίλος της οικογένειας, το ήξερε αυτό. Να πρόκειται για ποιητική άδεια ή να εννοούσε κάτι άλλο; Μάλλον δεν θα το μάθουμε ποτέ.

10

[Στον Λεωνίδα Σωμάκο]

Γιε του Σωμάκου εσύ, γείτονα κι ίδιο μου αίμα,
μικρός που σε καμάρωνα ώριον καβαλάρη
κι αρχοντική η θωριά σου μ' είχε συνεπάρει,
σ' ήξερα από νωρίς πως μάχουσιν το στέμμα.

Δεν πίστευα όμως να σε δω και παλικάρι
πλάι στο φτωχό που για το δίκιο του επολέμα
και να χωρίζεσαι για πάντα από το φέμα
με φτώχεια αλλάζοντας φλουριά του κατεργάρη.

Πήρε ανήφορος μεσόκοπος με νιους,
μα τυχερός που σου παράστεκε το ταίρι,
παιδιά π' αυξάνουν μ' ερμοσπίτηδες γονιούς.
Τα ξερονήσια τώρα ακούω σε καρτερούν.
Τράβα αμετάνιωτος, κι ούτε κανέννας ξέρει
σε τι καιρό και ποιιο τα κόπια μας θα βρουν.

Το ποίημα έχει διασωθεί άτιτλο. Δημοσιεύτηκε στην *Αυγή*, στις 7 Σεπτεμβρίου 1976, στη χρονογραφική στήλη του Παρατηρητή (ψευδώνυμο του Τάσου Βουρνά). Το είχε στείλει, μαζί με αναμνήσεις του από τον ποιητή, ο Ερμής Ευαγγελίδης, συγγενής τόσο του Κοτζιούλα όσο και του Λεωνίδα Σωμάκου. Ο Λεωνίδας Σωμάκος, εξάδελφος του Κοτζιούλα, μεγαλύτερος στην ηλικία, ήταν αξιωματικός, απότακτος του 1935, ο οποίος το 1943 πέρασε με τον ΕΛΑΣ ως καπετάν-Μπότσαρης και υπέστη διώξεις μεταπολεμικά. Στα Ημερολόγια του Κοτζιούλα υπάρχει αναφορά στον Λεωνίδα Σωμάκο και στην παπαδιά μητέρα του, τη Λαμπρινή Σωμάκου.

11

Ανθρωπομάζωμα

Σαν εκείνους τους σκασμένους που γενήκαν άρατοι,
κι άλλοι τους, θροφή των όρνων, μείναν στις λακκούβες
μάς σηκώσαν απ' το στρώμα νύχτα οι τρισκατάρατοι
και μας σάκιασαν οι μπόηδες τσούρμο μες στις κλούβες.

Άιντε μωρέ παιδιά δεν είναι τίποτα
ποιος θα σκιαχτεί από μας μούτρα ξετσίπωτα!

Δίχως φταιίξη, δίχως κρίση (βρε τους αλειτούργητους!)
μες στις φυλακές μάς ρίχνουν και στα ξερονήσια,
καταπώς τούς ορμηνεύουν οι τρανοί οι κακούργοι τους
που κοπιάσαν στην Ελλάδα φορτωμένοι αλύσια.

Μωρ' ξένα αφεντικά πότε μας άρεσαν;
Όσοι άπλωσαν εδώ μας εμαγάρισαν.

Έρχεται καιρός, αδέρφια, κι όλοι τον ξανοίγουνε
που στην άφοβη γροθιά μας μπρος, την οργισμένη
κι οι αλλόφερτοι ένας-ένας παν καπνός –θα φύγουνε–
κι ούτε για σπορά δικός μας τύραννος δε μένει.

Μ' ανασυρμένα, βάι, μαχαιροθήκαρα
τραβάμε το χορό πρωτοπαλικάρα!

Δημοσιεύτηκε στον *Ρίζο της Δευτέρας* (18.8.1947) και αφορά τις εκτεταμένες εκκαθαρίσεις ΕΑΜιτών. «Γενήκαν άρατοι» σημαίνει εξαφανίστηκαν.

Το «θα φύγουνε», που είναι τυπωμένο με αραιά στοιχεία στο πρωτότυπο, παραπέμπει στη φράση «Να φύγουνε», κεντρικό σύνθημα των εφημερίδων του ΚΚΕ τους τελευταίους μήνες της νομιμότητας.

12

Δοκιμασία

Σύραμε τότε που έπρεπε και τον πυρρίχιο,
μα τώρα πήραμε τον ήσυχο στρωτό.
Πάλι χορεύω, ας φαίνεται πως περπατώ,
πάλι φτερών' η ορμή το λόγο το μειλίχιο.

Καλή 'ναι κι η απόφαση που βάνει αστήθι
κι ακράτητη ξεχύνεται και δεν ψηφά
και διαλαλεί ανεμίζοντας τα πριν κρυφά,
τόσο που λέω κι ο Διγενής πως αναστήθη.

Μα όταν το δίκιο απόμεινε με μας μονάχο
κι οι πρωτοστάτες βούλιαξαν με τον καιρό

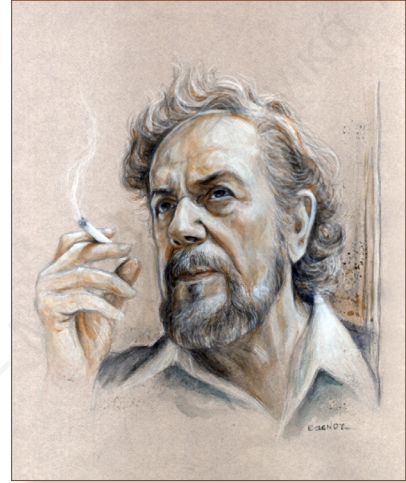
σε βαλτοτόπι αλόγιαστο θανατερό,
βαστούσε το κεφάλι μας κόντρα στο βράχο;

Φρόνιμα τότε σκύψαμε μπρος στη λεπίδα
που σφύριζε, κυκλόφερνε εκδικητική,
να μην αδικοπέσουμε σ' ώρα κακή.
Φυλάγαμε όμως μέσα μας πίστη κι ελπίδα.

Το ποίημα δημοσιεύτηκε στη *Νέα Εστία* 772 (1.9.1959) 1139 με τον επίτιτλο «Ανέκδοτες σελίδες». Δεν είναι σαφές πότε γράφτηκε, αλλά κατά πάσα πιθανότητα μετά το 1950.

«καί καμακώνει τό θεριό μέ το καμάκι τοῦ ἡλίου»:
 αρχαιοελληνική, χριστιανική και λαϊκή παράδοση
 στο 18ο λιανοτράγουδο του Ρίτσου

Τα ποιήματα της συλλογής *Δεκαοχτώ λιανοτράγουδα τῆς πικρῆς πατρίδας* του Ρίτσου,¹ σε αντίθεση με τα περισσότερα μικρῆς ἔκτασης ποιήματά του,² κάθε άλλο παρά κρυπτικά μπορεί να χαρακτηριστεί. Αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στην «κρυφή παραγγελία»³ του Μίκη Θεοδωράκη στον Ρίτσο να γράφει με απλό και λιτό τρόπο ένα αντιστασιακό ἔργο που να εκφράζει τη σύγχρονή τους κατάσταση έτσι ώστε εκείνος να το μελοποιήσει στη συνέχεια.⁴ Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει πως από τα ποιήματα της συλλογῆς απουσιάζουν ορισμένα σημεία που δύσκολα μπορούν να γίνουν πλήρως κατανοητά από τον μη ειδικό αναγνώστη.⁵ Ένα τέτοιο σημείο απαντά, όπως θα επιχειρήσω να δείξω στο παρόν άρθρο, στον τελευταίο στίχο του δέκατου ὄγδου λιανοτράγουδου:

Γιάννης Ρίτσος. Σκίτσο Έφης Ξένου

Τή ρωμιοσύνη μὴν τὴν κλαῖς
 Τή Ρωμιοσύνη μὴν τὴν κλαῖς, – ἐκεῖ πού πάει νά σκύψει
 μέ τό σουγιά στό κόκκαλο, μέ τό λουρί στό σβέροκο,
 Νά τη, πετιέται ἀποξαρχῆς κι ἀντρεϊεύει καί θεριεύει
 καί καμακώνει τό θεριό μέ το καμάκι τοῦ ἡλίου.⁶

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση του τελευταίου στίχου, κρίνεται απαραί-

¹ Γ. Ρίτσος, «Δεκαοχτώ λιανοτράγουδα τῆς πικρῆς πατρίδας (1968-1970)»: *Ποιήματα 1963-1972*, τ. Γ', Αθήνα, Κέδρος, 1998, σσ. 153-160.

² Σύμφωνα με τον Ευρ. Γαραντούδη, τα μικρῆς και τα μεσαιῆς ἔκτασης ποιήματα του Ρίτσου είναι κατά κανόνα πιο κρυπτικά σε σχέση με τα μεγάλα ποιήματά του, βλ. Ε. Γαραντούδης, «Η ποίηση του Ρίτσου ανάμεσα στο μεγάλο και το μικρό ποίημα: ταλάντευση ή αλληλοσυμπλήρωση», *Θέματα Λογοτεχνίας* 42 (2009) 231.

³ Ι. Κονδυλόπουλος, «Τα Δεκαοχτώ λιανοτράγουδα τῆς πικρῆς πατρίδας του Γιάννη Ρίτσου: μια ποιητική συλλογή στη σχολική τάξη», *Φιλολογική* 144-1445 (2018) 34.

⁴ Ι. Κονδυλόπουλος, ὁ.π., σσ. 34-5.

⁵ Όπως ορθά επισημαίνει ο Κονδυλόπουλος (ὁ.π., σ. 35), τα ποιήματα της συλλογῆς είναι «φαινομενικά εύληπτα [α] [...], γιατί όσο προχωράει η ανάγνωση, καθώς περνούμε από στίχο σε στίχο από τραγούδι σε τραγούδι, η έκπληξη είναι διαρκῶς παρούσα: οι υπαινιγμοί και τα αλληγορικά στοιχεία βαθμιαία γίνονται αντιληπτά»

⁶ Γ. Ρίτσος, ὁ.π., σ. 160.

τητο να διερευνηθεί πρώτα το νόημα ολόκληρου του ποιήματος. Στο πλαίσιο αυτό, είναι σκόπιμο να ξεκινήσουμε με το γενικό σχόλιο του Π. Πρεβελάκη για ολόκληρη την ποιητική συλλογή:

Για να αποφύγει τον πνιγμό, μια άλλη λύση απομένει για τον Ρίτσο, να προσποιηθεί ένα απρόσωπο ύφος, στα χνάρια του δημοτικού τραγουδιού, και να εκφράσει τάχα τον παλιό καημό του τουρκοπατημένου τόπου. [...] Κάθε δίστιχο είναι ένα δαχτυλίδι, για να το φοράει ο υπόδουλος στο χέρι του και να θυμάται τη σκλαβιά του και τον πόθο του για λευτεριά.⁷

Το ότι ο Ρίτσος “βαδίζει” «στα χνάρια του δημοτικού τραγουδιού, και» ότι εκφράζει «τάχα τον παλιό καημό του τουρκοπατημένου τόπου» κάθε άλλο παρά τυχαίο είναι. Πράγματι, όπως παρατηρεί ο Δ. Τζιόβας, ο Ρίτσος καθώς και άλλοι αριστεροί συγγραφείς αντιμετώπισαν «από μια κοινωνική προοπτική την Τουρκοκρατία, τον Αγώνα του Εικοσιένα» και αξιοποίησαν (ο Ρίτσος ήδη από τον γραμμένο σε δεκαπεντασύλλαβο των μοιρολογιών *Επιτάφιο*) «λογοτεχνικά την παράδοση».⁸ Ειδικότερα στα *Δεκαοχτώ λιανοτράγουδα*, όπως επισημαίνει ο Δ. Κόκορης, ο ποιητής, για να αναφερθεί στο πολιτικό τραύμα της εποχής, δηλαδή τη δικτατορία, αντλεί στοιχεία από το δημοτικό τραγούδι, τα οποία όμως μπολιάζει με νεότερικά στοιχεία.⁹

Με βάση τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι το υπό εξέταση ποίημα σκόπιμα έχει τοποθετηθεί στο τέλος της ποιητικής συλλογής (παρόλο που χρονικά δεν γράφτηκε τελευταίο).¹⁰ Πράγματι, το ποιητικό υποκείμενο ως *vates* με δυναμισμό κάνει μια αισιόδοξη προφητεία:¹¹ δεν είναι για λύπηση ούτε «έχει ανάγκη από θρήνους»¹² ο ελληνικός λαός («Τή ρωμοσύνη μην τήν κλαῖς») – εκείνος ο «[μ]ικρός λαός», που «πολεμᾶ δίχως σπαθιά καί βόλια» («4. Λαός», στ. 1) –,¹³ καθώς, αν και έχει, όπως επισημαίνει ο R. Beaton, «μια μακρόχρονη ιστορία καταπίεσης και αντίστασης»,¹⁴ πάντα αποτινάσσει «τό λουρί» από τον «σβέρκο» και αντιμετωπίζει τον καταπιεστή του με επιτυχία («καί καμακώνει τό θεριό»), μιας και είναι – όπως δηλώνεται στο ακριβώς προηγούμενο *λιανοτράγουδο* –

⁷ Π. Πρεβελάκης, *Ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος: Συνολική θεώρηση του έργου του*, Αθήνα, Κέδρος, 1981, σ. 377.

⁸ Δ. Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα. Νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, Αθήνα, Πόλις, 2011, σ. 228.

⁹ Δ. Κόκορης, «Νεότερικά στοιχεία στα Δεκαοχτώ λιανοτράγουδα της πικρής πατρίδας»: *Μια φωτιά η ποίηση. Σχόλια στο έργο του Γιάννη Ρίτσου*, Αθήνα, Σοκόλη, 2003, σσ. 43-50.

¹⁰ Ο ίδιος ο ποιητής μάς πληροφορεί ότι τελευταία γράφθηκαν τα *λιανοτράγουδα* 16 και 17, ενώ αργότερα το 7 αλλάχτηκε ριζικά. Βλ. Γ. Ρίτσος, «Σημειώσεις»: *Ποιήματα 1963-1972*, τ. Γ', Αθήνα, Κέδρος, 1998, σ. 452.

¹¹ Για την έννοια του ποιητή *vates* από τη λατινική λογοτεχνία έως και τη σύγχρονη, βλ. Ν. Ι. Καγκελάρης, «Ο Αγαμέμνων του Οδυσσέα Ελύτη και η μελοποίησή του από τον Δημήτρη Παπαδημητρίου»: *Πρακτικά διεθνούς επιστημονικής ημερίδας: Η πρόσληψη της κλασικής λογοτεχνίας στη σύγχρονη στιχουργική* (Αθήνα 14 Σεπτεμβρίου 2018), Αθήνα, ΕΚΠΑ, 2020, σσ. 46-7.

¹² G Pilitsis, «Yannis Ritsos: A Poet of Resilience and Hope», *Journal of Modern Hellenism* 17-18 (2000-2001) 100.

¹³ Γ. Ρίτσος, *ό.π.*, σ. 156.

¹⁴ R. Beaton, «Modernism and the quest for national identity: the case of Ritsos' *Romiosini*»: *Διεθνές Συνέδριο: Ο ποιητής και ο πολίτης Γιάννη Ρίτσος. Οι εισηγήσεις*, επιμ. Α. Μακρυνοκόλα - Σ. Μπουρνάζος, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη - Κέδρος, 2008, σσ. 123-4.

«τῆς λευτεριάς ταμένος» («17. Ὁ ταμένος», στ. 4)¹⁵ ἔτσι, λοιπόν, και αὐτὴ τη φορά θα καταπολεμήσει το «θεριό» - καταπιεστή του.

Στο σημεῖο αὐτὸ θα ἤθελα να σταθούμε στο παραπάνω σχόλιο του Beaton για το ποίημα, ὅτι δηλαδή ἡ Ρωμιοσύνη ἔχει «μια μακρόχρονη ἱστορία καταπίεσης και ἀντίστασης».¹⁶ Κάποιοι θα μπορούσε να αναρωτηθεῖ σχετικά με το ποια εἶναι τα κειμενικά στοιχεῖα που βασίζει την ερμηνεία του αὐτὴ ὁ Beaton (μιας και ὁ ἴδιος δεν τα αναφέρει). Μια πρώτη ἀπάντηση στο ερώτημα αὐτὸ ἀποτελεῖ ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ ἀφήγηση εἶναι θαμιστική,¹⁷ ἴητο το ποιητικὸ υποκειμένο περιγράφει κάτι ἀπαξ, ἐνῶ ἔχει συμβεῖν φορές (καίρια ἡ χρῆση της λέξης «ἀποξαρχῆς» και των ρημάτων «πάει», «πετιέται», «ἀντρεϊεύει», «θεριεύει», «καμακῶνει», που βρίσκονται σε χρόνο ἐνεστώτα και το ποιόν ἐνεργείας τους εἶναι ἐπαναλαμβανόμενο¹⁸) – και στη συγκεκριμένη περίπτωση υπονοεῖται ὅτι θα συνεχίσει να συμβαίνει. Ἡ ἀπάντηση αὐτὴ ἀναμφίβολα εἶναι ὀρθή. Ταυτόχρονα, ὅμως, στον τελευταῖο στίχο λανθάνει και ἓνα στοιχεῖο που ἐνισχύει ἀκόμη περισσότερο το συγκεκριμένο ἐρμηνευτικὸ σχόλιο:

καὶ καμακῶνει τό θεριό μέ το καμάκι τοῦ ἥλιου

Ἡ υποτύπωση¹⁹ της Ρωμιοσύνης να φονεύει «τὸ θεριό μέ το καμάκι τοῦ ἥλιου» ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα των “τολμηρῶν” εἰκόνων ἀρκετῶν ποιημάτων της συλλογῆς, τις ὁποῖες, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Δ. Κόκορης, «δεν γίνεται [...] να τις ἀντιλη-

Εἰκ.1: Οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι φονεύουν τον δράκο. Λεπτομέρεια ἀπὸ το ἐξώφυλλο του βιβλίου: Ε. Λέκκος, Ἅγιοι Θεόδωροι, Ὁ Στρατηλάτης και ὁ Τήρων: Βίος και Παρακλητικὸς Κανὼν, Ἀθήνα, Σαΐτης, 2007

φθούμε να πραγματώνονται με τους ὄρους του ρεαλισμοῦ».²⁰ Ἡ “τολμηρὴ” αὐτὴ εἰκόνα και ἰδίως οἱ λέξεις «καμακῶνει», «θεριό» και «καμάκι» φέρνουν καταρχάς στο νου του ἀναγνώστη την (βασισμένη στο συναξάρι και τον θρύλο) ἀπεικόνιση του Ἁγίου Γεωργίου να λογχίζει τον δράκο. Δεν ἀποκλείεται ἐπίσης ὁ ἀναγνώστης να ἀνακαλέσει και τις ἀντίστοιχες ἀγιογραφίες που ἀναπαριστοῦν ἄλλους δρακοντοκτόνους

¹⁵ Γ. Ρίτσος, ὁ.π., σ. 160.

¹⁶ R. Beaton, ὁ.π., σσ. 123-4.

¹⁷ Για τὴ θαμιστικὴ ἀφήγηση, βλ. G. Genette, *Σχήματα III*, μτφρ. Μ. Λυκούδης, Ἀθήνα, Πατάκης, 2007, σ. 181 κ.ε.

¹⁸ Για το ποιόν ἐνεργείας και τα εἶδη του, βλ. Χ. Κλαίρης - Γ. Μπαμπινιώτης, *Γραμματικὴ της νέας ἐλληνικῆς: δομολεειτουργικὴ - ἐπικοινωνιακὴ*, Ἀθήνα, Ἑλληνικά Γράμματα, 2005, σσ. 459-65.

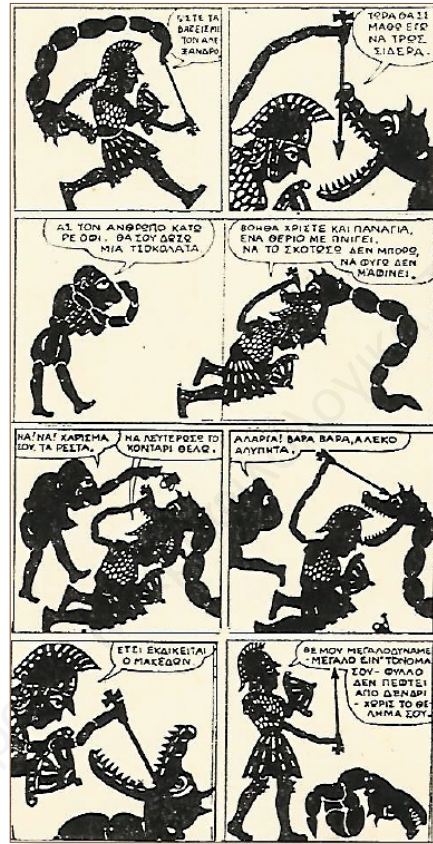
¹⁹ Για τὴν υποτύπωση (δηλαδή τὴν ἀφηγηματικὴ τεχνικὴ που μέσω των λέξεων υποκινεῖ τον ἀναγνώστη να συνθέσει μῖα ὀπτικὴ ἀπεικόνιση), βλ. U. Eco, «Οἱ σηματοδότες κάτω ἀπ’ τὴ βροχή»: *Περὶ Λογοτεχνίας*, μτφρ. Ε. Καλλιφατίδη, Ἀθήνα, Ἑλληνικά Γράμματα, 2002, σσ. 245-6.

²⁰ Δ. Κόκορης, ὁ.π., σσ. 46-7.

αγίους: π.χ. τους Αγίους Θεοδώρους (βλ. Εικ. 1), τον Άγιο Δονάτο κ.ά., ή ακόμη και τις λαϊκές φιγούρες του Μ. Αλεξάνδρου που σε ένα από τα γνωστότερα και σημαντικότερα έργα του θεάτρου σκιών (Ο Μεγαλέξανδρος και το καταραμένο φίδι), σαν άλλος Άγιος Γεώργιος,²¹ φονεύει με δόρυ (που μάλιστα το πίσω μέρος του, κατ' αντιστοιχία με εκείνα των στρατιωτικών αγίων, φέρει σταυρό)²² ένα δρακόμορφο φίδι (βλ. Εικ. 2). Αξιοσημείωτο είναι ότι στο συγκριμένο έργο ο Καραγκιόζης αστειευόμενος με την ενδυμασία του Μ. Αλεξάνδρου αποκαλεί το δόρυ του «καμάκι».²³ Τέλος, είναι πολύ πιθανό οι συγκεκριμένες τρεις λέξεις τού υπό εξέταση στίχου να ανακαλέσουν στο μυαλό ορισμένων αναγνωστών και την εξόντωση ενός άλλου θηριού, της Χίμαιρας, από το δόρυ του Βελλεροφόντη.

Ωστόσο, στο ποίημα του Ρίτσου η Ρωμισούνη δεν χρησιμοποιεί το «καμάκι» των αγίων του χριστιανισμού ή του Μ. Αλεξάνδρου ή του Βελλεροφόντη, αλλά «τοῦ ἡλίου». Αυτό δεν γίνεται μόνο για την αξιοποίηση του συμβολικού φορτίου της συγκεκριμένης λέξης. Ο «ἡλιος», όπως επισημαίνει ο Γ. Βελουδής, είναι μία από τις λέξεις-κλειδιά της ποίησης του Ρίτσου και για την πληρέστερη κατανόηση της σημασίας που αποκτά κάθε φορά θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, μεταξύ των άλλων, η «κειμενική [...] συνάφεια (context)».²⁴ Στο συγκεκριμένο context «το καμάκι τοῦ ἡλίου», με το οποίο η Ρωμισούνη φονεύει «τό θηριό», φέρνει στο νου του ειδικού αναγνώστη και τον – άρρηκτα συνυφασμένο με τον ήλιο – θεό Απόλλωνα που είχε σκοτώσει και αυτός έναν δράκο.

Βέβαια, η σύνδεση του Απόλλωνα με τον Βελλεροφόντη, αμφοτέρων με τους

Εικ. 2: Η μάχη του Μεγαλέξανδρου με το φίδι, από το φυλλάδιο του Ευγένιου Σπαθάρη: Σηφάκης, ό.π., σ. 64

²¹ Γ. Μ. Σηφάκης, *Η παραδοσιακή δραματουργία του Καραγκιόζη (πρώτη προσέγγιση)*, Αθήνα, Στιγμή, 1984, σσ. 19, 27-9.

²² Γ. Μ. Σηφάκης, ό.π., σ. 73.

²³ Γ. Μ. Σηφάκης, ό.π., σ. 60. Οι λέξεις «καμακώνει» και «καμάκι» δεν οδηγούν το μυαλό του αναγνώστη σε ένα από τα βασικά υποκείμενα (Σηφάκης, ό.π., σσ. 19, 29) τόσο του θρύλου του Αγίου Γεωργίου όσο και του εν λόγω έργου του θεάτρου σκιών, δηλαδή στο παραμύθι του δρακοντοκτόνου, καθώς σε αυτό ο δράκος δεν φονεύεται με δόρυ.

²⁴ Γ. Βελουδής, *Γιάννης Ρίτσος: προβλήματα μελέτης του έργου του*, Αθήνα, Κέδρος, 1982, σ. 96.

δρακοντοκτόνους Αγίους (και ιδίως με τον Άγιο Γεώργιο)²⁵ καθώς και του Αγίου Γεωργίου με τον Μ. Αλέξανδρο του θεάτρου σκιών²⁶ είναι κοινοί τόποι και δεν απαντούν πρώτη φορά στο υπό εξέταση ποίημα. Η λανθάνουσα, όμως, σύμφυρση των κοινών αυτών τόπων από τον Ρίτσο ενισχύει ακόμη περισσότερο το προαναφερθέν ερμηνευτικό σχόλιο του Beaton. Πράγματι, μέσω της εικόνας της εξόντωσης του «θερι[ού]», που παραπέμπει ταυτόχρονα στην αρχαιοελληνική (Απόλλων, Βελλεροφόντης), στη χριστιανική (δρακοντοκτόνοι άγιοι) και στη λαϊκή παράδοση (Μ. Αλέξανδρος του θεάτρου σκιών), σκιαγραφείται η μακραίωνη αντίσταση της Ρωμιούσνης στον κάθε δυνάστη της. Ωστόσο, εδώ έγκειται και η βασική διαφοροποίηση του Ρίτσου σε σχέση με τις τρεις παραδόσεις: ενώ στις παραδόσεις αυτές οι κάτοικοι μιας περιοχής (και συχνά μαζί με αυτούς μια βασιλοπούλα) είναι ανήμποροι να αντιμετωπίσουν τον δράκο και εναποθέτουν τις ελπίδες τους σε έναν σωτήρα με υπερφυσικές δυνάμεις, στο υπό εξέταση ποίημα ο ελληνικός λαός κάθε φορά που είναι υπόδουλος βρίσκει το σθένος και αγέρωχα καταπολεμά μόνος του τον εκάστοτε δυνάστη του, χωρίς να έχει ανάγκη από μεσσίες.

Εδώ, βέβαια, εγείρονται ορισμένα ερωτήματα, όπως: Γνώριζε, άραγε, ο Ρίτσος τους μύθους της εξόντωσης του δράκου και της Χίμαιρας από τον Απόλλωνα και τον Βελλεροφόντη αντίστοιχα; Ακόμα και αν τους γνώριζε, κατά πόσο είναι πιθανό στις δύσκολες συνθήκες που ζούσε στην εξορία να τους θυμήθηκε; Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά είναι ότι ο Ρίτσος ούτε χρειαζόταν να γνωρίζει ήδη τον συγκεκριμένο μύθο (κάτι που φυσικά δεν μπορεί να αποκλειστεί) ούτε να τον θυμηθεί, μιας και, όπως θα υποστηριχθεί στη συνέχεια, τον διάβασε στην εξορία. Τα στοιχεία που με οδηγούν σε αυτή την άποψη είναι τα εξής: Καταρχάς, το υπό εξέταση ποίημα, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο ποιητής, είναι ένα από τα δεκαέξι της συλλογής που γράφτηκαν για πρώτη φορά στις 16 Σεπτεμβρίου 1968 στο στρατόπεδο συγκέντρωσης πολιτικών κρατουμένων στο Παρθένι της Λέρου.²⁷ Το ίδιο έτος και στο ίδιο μέρος ο Ρίτσος γράφει και μια ποιητική συλλογή, τη δεύτερη σειρά των *Επαναλήψεων*,²⁸ βασική πηγή των περισσότερων ποιημάτων της οποίας είναι, όπως έχει δείξει η έρευνα, η δίτομη *Ελληνική Μυθολογία* του Richepin – και συγκεκριμένα η μετάφραση του Νικολάου Τετενέ,²⁹ όπου συνεχώς απαντούν περιλήψεις ή/και εκτενή μεταφρασμένα αποσπάσματα κειμένων της κλασικής γραμματείας με τη συνοδεία σχολίων –, που ο ποιητής είχε μαζί του στην εξορία, καθώς δεν μπορούσε να έχει τα πρωτό-

²⁵ Περισσότερα αφενός για τη σύνδεση του Αγίου Γεωργίου με τον Απόλλωνα καθώς και με τους ηλιακούς ήρωες που φόνευσαν θηρία, δηλαδή τους Περσέα, Ηρακλή και Βελλεροφόντη, αφετέρου για τους συμβολισμούς που λανθάνουν πίσω από το φως και τον δράκο, βλ. Ν. Γ. Πολίτης, «Άγιος Γεώργιος» (1876): *Λαογραφικά σύμμεικτα*, τ. Α', Αθήνα, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεώνη, 1920, σ. 85. Ας σημειωθεί επίσης ότι και ο Ελύτης επισημαίνει (μάλιστα έναν χρόνο πριν την πρώτη γραφή του υπό εξέταση ποιήματος του Ρίτσου) τη σύνδεση του Αγίου Γεωργίου με τον Βελλεροφόντη: βλ. Οδ. Ελύτης, «Ο ζωγράφος Θεόφιλος» (1967): *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα, Ίκαρος, 1982, σ. 215.

²⁶ Γ. Μ. Σηφάκης, ό.π., σσ. 19, 27-9.

²⁷ Γ. Ρίτσος, «Σημειώσεις», ό.π., σσ. 451-2.

²⁸ Γ. Ρίτσος, «Επαναλήψεις. Σειρά δεύτερη (1968)»: *Ποιήματα 1963-1972*, τ. Γ', Αθήνα, Κέδρος, 1998, σσ. 31-81.

²⁹ J. Richepin, *Ελληνική Μυθολογία*, επιμ. Σ. Μαρινάτος, μτφρ. Ν. Τετενές, Αθήνα, Βίβλος, 1953.

τυπα κείμενα των αρχαίων ελλήνων και λατίνων συγγραφέων.³⁰ Μάλιστα, λίγες μέρες αφότου ολοκλήρωσε τα δεκαέξι λιανοτράγουδα έγραψε ένα από τα πιο γνωστά ποιήματα των *Επαναλήψεων Β΄*, το «Η άπόγνωση τής Πηνελόπης»,³¹ που εμφανώς έχει ως πηγή του την παρατιθέμενη μετάφραση στίχων από την ψ ραψωδία της *Οδύσσειας* στο υποκεφάλαιο «Η έπιστροφή τοῦ Ὀδυσσέως και ὁ φόνος τῶν μνηστήρων» του δεύτερου τόμου της *Ελληνικής Μυθολογίας* του Richerpin,³² κάτι που καταδεικνύουν καιρίες λεκτικές επιλογές.³³

Όπως, λοιπόν, ο Ρίτσος στις 21 Σεπτεμβρίου του 1968 εμπνεύστηκε από το υποκεφάλαιο «Η έπιστροφή τοῦ Ὀδυσσέως και ὁ φόνος τῶν μνηστήρων» και έγραψε το ποιήμα «Η άπόγνωση τής Πηνελόπης», έτσι και λίγες μέρες νωρίτερα, στις 16 Σεπτεμβρίου, φαίνεται ότι εμπνεύστηκε τον τελευταίο στίχο του ποιήματος «Τή Ρωμισύνη μήν τήν κλαῖς» από δύο άλλα σημεία της *Μυθολογίας*, αφενός το υποκεφάλαιο «Ο Ἀπόλλων και ὁ Πύθων», όπου παρουσιάζεται αναλυτικά η εξόντωση του δράκοντα από τον θεό με συχνή παράθεση στίχων του *Ομηρικού Ὑμνου στον Απόλλωνα*,³⁴ αφετέρου το κεφάλαιο «Οι κορίνθιοι ήρωες: Σίσυφος - Βελλεροφόντης», όπου όχι μόνο περιλαμβάνεται, μεταξύ των άλλων, και ο μύθος της εξόντωσης της Χίμαιρας, αλλά και ξεκινάει με ένα σκίτσο του Βελλεροφόντη πάνω στον Πήγασο να λογχίζει το μυθικό αυτό τέρας (βλ. Εικ. 3).³⁵ Αν έχουν έτσι τα πράγματα, στις ποιητικές συλλογές που τουλάχιστον ένα ποιήμά τους έχει ως πηγή την *Ελληνική Μυθολογία* του Richerpin θα πρέπει να προστεθούν και τα *Δεκαοχτώ λιανοτράγουδα τής πικρής πατρίδας*.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, ο Ρίτσος στον υπό εξέταση στίχο δεν

Εικ. 3: Ο Βελλεροφόντης και η Χίμαιρα.
Σκίτσο στο: Richerpin, ό.π., τ. Β΄, σ. 393

³⁰ Σ. Τσιτσιρίδης, «Συμβολή στην Αρχαιογνωσία του Γιάννη Ρίτσου», *Νέα Εστία* 1788 (2006) 31-32 και Γ. Γιατρομανωλάκης, «Αρχαιογνωστικές αναγνώσεις του Γιάννη Ρίτσου και του Γιώργου Σεφέρη»: *Διεθνές Συνέδριο: Ο ποιητής και ο πολίτης Γιάννη Ρίτσος. Οι εισηγήσεις*, ό.π., σ. 100.

³¹ Γ. Ρίτσος, «Επαναλήψεις...», ό.π., σ. 69. Περισσότερα για το συγκεκριμένο ποιήμα, βλ. G. Gotsi, «Ritsos' Penelope: Recognition and Despair»: *Αντιφιλήσις: Studies on Classical, Byzantine and Modern Greek Literature and Culture*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2009, σσ. 585-94.

³² J. Richerpin, ό.π., τ. Β΄, σ. 539.

³³ Ακολουθούν λεκτικές ομοιότητες ανάμεσα στην παρατιθέμενη μετάφραση στίχων της *Οδύσσειας* στην *Ελληνική Μυθολογία* (τ. Β΄, σ. 539) του Richerpin (πρώτη στήλη) και σε στίχους του ποιήματος του Ρίτσου «Η άπόγνωση τής Πηνελόπης» (δεύτερη στήλη):

«δέν τον άναγνώρισε» → «δέν τόν γνώρισε» (στ. 1)
 «τὸ φῶς τῆς έστίας» → «στό φῶς τῆς παραστιᾶς» (στ.1)
 «τοῖχο» → «τοῖχο» (στ. 4)
 «ἀκουμπώντας» → «ἀκουμπώντας» (στ. 4)
 «τὰ [...] κουρέλια» → «τά κουρέλια» (στ. 2)

³⁴ J. Richerpin, ό.π., τ. Α΄, σσ. 143-5.

³⁵ J. Richerpin, ό.π., τ. Β΄, σσ. 393-404.

έμεινε μόνο σε όσα διάβασε στον Richerpin, αλλά και συνέδεσε, όπως προαναφέρθηκε, την αρχαιοελληνική παράδοση με τη χριστιανική και τη λαϊκή. Αυτό το επιτυγχάνει με την καίρια επιλογή των λέξεων του στίχου, οι οποίες παραπέμπουν ταυτόχρονα και στις τρεις παραδόσεις, δημιουργώντας μια μακραίωνη αλυσίδα ομόθεμων ελληνικών θρύλων περί της εξόντωσης του συμβόλου του κακού. Αρχικά η λέξη «θεριό» μπορεί να φέρει στο νου του αναγνώστη τόσο τους δράκους όσο και τη Χίμαιρα. Επιπλέον, όπως ήδη σημειώθηκε, η λέξη «ήλιου» παραπέμπει συμβολικά (πέρα, φυσικά, από το φως που κατανικά τον πάσης φύσεως σκοταδισμό ανά την μακρόχρονη ιστορία της Ρωμιοσύνης) στον Απόλλωνα. Από την άλλη, η λέξη «καμάκι» μπορεί να φέρνει στο νου του αναγνώστη

Εικ. 4: Master of the Die, Ο Απόλλωνας σκοτώνει τον Πύθωνα, Χαλκογραφία (ca. 1530-1560), Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο

το δόρυ του Βελλεροφόντη, των δρακοντοκτόνων αγίων (πρωτίστως του Αγίου Γεωργίου) και του Μ. Αλεξάνδρου (που άλλωστε, όπως προαναφέρθηκε, ο Καραγκιόζης αστειεύομενος το αποκαλεί «καμάκι»), μιας και ο Απόλλων εξόντωσε τον Πύθωνα με βέλος (βλ. Εικ. 4), κάτι που ο Ρίτσος γνώριζε, αφού ο Richerpin παραθέτει μεταφρασμένο τον αντίστοιχο στίχο του Ομηρικού Ύμνου («ἀκατανίκητον βέλος»³⁶). Ας σημειωθεί ότι στην αμέσως προηγούμενη πρόταση ο Richerpin παραθέτει μεταφρασμένη μια άλλη φράση του Ομηρικού Ύμνου, η οποία πιθανότατα να ενέπνευσε τον Ρίτσο να συνδέσει το «θεριό» με τους δυνάστες της Ρωμιοσύνης: «[...] ἔκαμε πολὺ κακὸ στοὺς ἀνθρώπους, τόσο σ' αὐτοὺς τοὺς ἴδιους ὅσο και στὰ πρόβατά τους»³⁷. Αν έχουν ἔτσι τα πράγματα, τότε στον υπό εξέταση στίχο του Ρίτσου απαντά ένας λανθάνων και (ιδιότυπα) διαμεσολαβημένος διάλογος με τον Ομηρικό Ύμνο στον Απόλλωνα, αντίστοιχος με τον διάλογο που πολλά (ομόχρονά του) ποιήματα των Επαναλήψεων αναπτύσσουν με άλλα κείμενα της κλασικής γραμματείας, μεταφρασμένα αποσπάσματα ή/και περιλήψεις των οποίων απαντούν στην Ελληνική Μυθολογία του Richerpin. Στην υπό εξέταση περίπτωση, μέσω του ιδιότυπου αυτού διαλόγου και της επακόλουθης αναδημιουργίας του μυθολογικού υλικού, συντίθεται ένας αλληγορικός στίχος που δεν έχει απλώς επικαιρικό αλλά διαχρονικό νόημα.

³⁶ J. Richerpin, ό.π., τ. Α', σ. 144.

³⁷ ό.π.

Πιθανή ποιητική απάντηση του Μανόλη Αναγνωστάκη σε κριτική του Άλκη Θρύλου

Το τέταρτο κατά χρονική σειρά σημείωμα για τις *Εποχές* του Μανόλη Αναγνωστάκη γράφτηκε από τον Άλκη Θρύλο¹ και ήταν και το πρώτο το οποίο αφιερώθηκε σχεδόν² εξολοκλήρου στον ποιητή, μια και τα τρία προηγούμενα³ τον περιελάμβαναν, κρίνοντας τις *Εποχές* μαζί με βιβλία άλλων συγγραφέων. Οι επιφυλάξεις της κριτικής (= Ελένη Νεγρεπόντη-Ουράνη) συνυπάρχουν με ορισμένες θετικές αποτιμήσεις της, αντίθετα από μεταγενέστερες κριτικές της για τον ποιητή, στις οποίες τον κύριο τόνο δίνει η απόρριψη.⁴ Στις *Εποχές* βρίσκει ότι «οι εικόνες έχουν ιδιορρυθμία και προσωπικότητα», θεωρεί πως ο ποιητής εκτός από «αποκαρδιωμένος [...] αισθάνεται κ' ενθουσιασμένος» και καταλήγει σημειώνοντας: «Η υποβλητικότητά του είναι συχνά χαλαρή κ' έτσι μένουμε αμέτοχοι, αλλ' οπωσδήποτε σαν μια απαρχή, σαν ένα πρωτόλειο, είναι ένα βιβλίο με λογοτεχνικό ύφος που κάτι υπόσχεται».⁵

Το κριτικό σημείωμα εκκινεί με μία κατάκριση για τα ποιήματα των *Εποχών*: «Ποιήματα; Μάλλον ρυθμική πρόζα. Ο στίχος έχει μόνο ρυθμό κι όχι και μέτρο. Δεν καταδικάζω την πολύ ελεύθερη αυτή μορφή του ποιήματος, αλλ' όταν δεν κατορθώνει ολότελα να μας πείσει ότι ήταν η μόνη ενδεδειγμένη, ότι ήταν κείνη που επιβλήθηκε γιατί καμιά άλλη δεν θα ανταποκρινότανε στις προθέσεις σχηματίζομε και την υποψία μήπως διαλέχθηκε γιατί ήταν η πιο εύκολη». Η πρόσληψη ενός λογοτεχνικού έργου από την κριτική δεν αποκλείει ποικιλότητες αντιδράσεις ως προς τις εκπεφρασμένες κριτικές θέσεις. Βάσιμα υποθέτουμε,

¹ Άλκης Θρύλος, «Η κριτική του βιβλίου: *Εποχές*, ποιήματα του κ. Μ. Αναγνωστάκη», εφ. *Ελληνικών Αίμα*, 02.06.1946.

² Το κείμενο κλείνει με ένα υστερόγραφο («ΥΓ.») που δεν αφορά τις *Εποχές* του Αναγνωστάκη, αλλά αναφέρεται γενικότερα σε κριτικούς και κρινόμενους και αφορμάται από τη «δριμύτατη διαμαρτυρία του κ. Ξενίτα», του οποίου βιβλίο έκρινε ο Άλκης Θρύλος σε προηγούμενο σημείωμα της ρουμπρίκας «Πνευματική κίνησης - Η κριτική του βιβλίου». Ως Ξένος Ξενίτας υπέγραφε ορισμένες από τις λογοτεχνικές του καταθέσεις ο Ξενοφών Αχογλου (1895-1961).

³ Βλ. Πέτρος Χάρης, «Τα νέα βιβλία», εφ. *Ελευθερία*, 30.10.1945· Ρήγας Γκόλφης, «Ποιητικές συλλογές των νέων», *Γράμματα* 11-12 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1945) 324· Μιχ. Λαμπίρης, «Η κριτική του βιβλίου. Μαν. Αναγνωστάκη: “Εποχές”», εφ. *Ρίζοσπάστης*, 03.03.1946. Ως «Μιχ. Λαμπίρης» υπέγραφε τις βιβλιοκρίσεις του στον *Ρίζοσπάστη* ο Γιώργης Λαμπρινός, του οποίου το πραγματικό ονοματεπώνυμο ήταν Γιώργος Μπαστουνόπουλος. Βλ. σχετικά και Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Άρης Αλεξάνδρου, ο εξόριστος*, Αθήνα, Σοκόλης, 1996, σσ. 146, 405. Για τον Γιώργη Λαμπρινό, βλ. μεταξύ άλλων και την αυτοβιογραφικού τύπου αφήγηση του Φώτου Λαμπρινού: *Παλαμηδίου 10*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2019.

⁴ Βλ. χαρακτηριστικά, Άλκης Θρύλος, «Τα βιβλία. Σταχυολογήματα», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 10 (Ιούν. 1948) 324 και Άλκης Θρύλος, «Τα βιβλία. Μουγγοί τόνοι», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 10 (Απρ. 1950) 405.

⁵ Θρύλος, ό.π. (σημ. 1).

χωρίς η υπόθεση να αποτελεί ακλόνητη βεβαιότητα, ότι ο Αναγνωστάκης αντέδρασε στο σημείωμα της κριτικού, δημοσιεύοντας το παρακάτω, αθησαύριστο μέχρι σήμερα, ποίημα:

Πιστοί στο αίμα

Το κανόνι πια έπαψε. Κι όμως
καρτεράτε νεκροί των πολέμων.

Νά σε λίγο μισεύουμε,
μαριονέτες της μοίρας,
μ' αλυσίδες βαριές
από αίμα και σάρκες χιλιάδων φτιαγμένες,
στη σειρά όλοι δεμένοι,
τον πυρρίχιο μεθυσμένοι χορεύοντας
για να 'ρθούμε σε σας.

Και για μας θε να φτάσει
μα γωνιά εκεί κάτ' απ' το χώμα,
ο βυθός κάποιας θάλασσας,
η κοιλιά κάποιου όρνιου
για στερνό κοιμητήρι.

Καρτεράτε νεκροί· δε θ' αργήσουμε.
Νά! είν' ορθάνοιχτ' οι τάφοι...

Άλκης Αναγνωστάκης

Η κριτική του Άλκη Θρούλου δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ελληνικόν Αίμα* στις 2 Ιουνίου 1946. Το ποίημα του «Άλκη Αναγνωστάκη» δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Μακεδονικά Γράμματα*, στο τεύχος Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου του 1946,⁶ επομένως το πλαίσιο χρονικής διαδοχής στηρίζει την αποδοχή του ποιήματος ως πιθανής απάντησης στο κριτικό σημείωμα. Το μοτίβο του επιζώντος⁷ από τη μάχη εντοπίζεται και σε μεταγενέστερα ποιήματα του Αναγνωστάκη, ενώ η καλβική εικόνα στο κλείσιμο του ποιήματος⁸ υποδηλώνει οργανική αξιοποίηση του Κάλβου από τον νεαρό ομότεχνό του (ο θαυμασμός που έτρεφε ο Αναγνωστάκης για την ποίηση του Κάλβου θα επιβεβαιωθεί αργότερα και από συνεντεύξεις του ποιητή).⁹ Ο υψηλός τόνος της απογοήτευσης του βέβαιου θανάτου είναι μονοσήμαντος και δεν αφήνει περιθώρια συναισθηματικών εναλλαγών (ο ποιητής, αντίθετα από ό,τι σημειώνει η κριτικός για τις *Εποχές*, εδώ δεν είναι άλλοτε «αποκαρδιωμένος» και άλλοτε «ενθουσιασμένος»), ενώ οι στίχοι του ποιήματος δεν είναι μεν

⁶ Άλκης Αναγνωστάκης, «Πιστοί στο αίμα», *Μακεδονικά Γράμματα* 3 (Σεπτ.-Οκτ. 1946) 67.

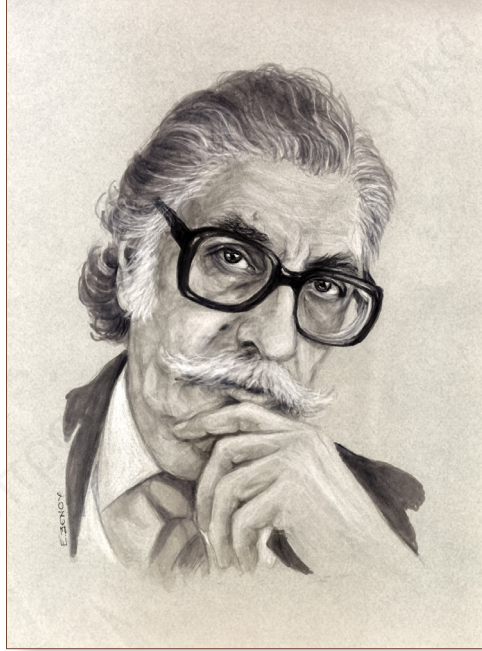
⁷ Δώρα Μέντη, «Το θεματικό μοτίβο του “επιζώντος” στην ποίηση του Μανόλη Αναγνωστάκη», *Αντί* 527-528 (30.07.1993) 79-84.

⁸ Ως γνωστόν, στο κλείσιμο της ωδής του Ανδρέα Κάλβου «Αι ευχαί» διαβάζουμε: «[...] ολόρθος στέχομαι / σιμά εις του μνήματός μου / τ' ανοικτόν στόμα».

⁹ Παντελής Μπουκάλας, «“Όμως εγώ δεν παραδέχτηκα την ήττα”», στο *Είμαι αριστερόχειρ ουσιαστικά. Μονόλογος του Μανόλη Αναγνωστάκη*, πρόλογος: Παντελής Μπουκάλας, επιμέλεια-επίπετρο: Μισέλ Φάις, Αθήνα, Πατάκης, 2011, σσ. 26-29. Στο ίδιο και στον «Μονόλογο» του Αναγνωστάκη, σ. 86 κ.α.

ισοσύλλαβοι, αλλά είναι ευδιακρίτως έμμετροι, μια και η ρυθμική δυναμική του αναπαιστικού μέτρου γίνεται εύκολα αισθητή. Επομένως, εμμέσως πλην σαφώς, ο κρινόμενος υποδεικνύει στην κρίνουσα ότι ως ποιητής μπορεί να εναρμονίσει την υψηλότονη πίστη (ανεξαρτήτως του αν αυτή είναι συγκινησιακά και καλλιτεχνικά ειλικρινής) με τον έμμετρο ρυθμό, ενώ η «πολύ ελεύθερη μορφή» των *Εποχών* «επιβλήθηκε» στην ποιητική φωνή από την ποιότητα και τη διάσταση των βιωμάτων, που αποκραυγαλώθηκαν ως καλλιτεχνική έκφραση στα ποιήματα της συλλογής· βιωμάτων που καθορίζονταν από τη χαμηλότονα εκφρασμένη απογοήτευση της διάψευσης και όχι από την αταλάντευτη και υψηλότονα δοσμένη πίστη σε κάποια ιδανικά.

Η λέξη «αίμα» στον τίτλο του ποιήματος ως καθρέφτισμα του τίτλου της εφημερίδας (*Ελληνικόν Αίμα*), στην οποία γράφτηκε η κριτική, καθώς και η οικειοποίηση του ψευδωνυμικού «Άλκη» και από τον ποιητή (σημειωτέον ότι εμπεριέχει γράμματα και φθόγγους του «Μανώλης» εκτός του κάπα), ισχυροποιούν, κατά τη γνώμη μας, την πιθανότητα το «Πιστοί στο αίμα» να είναι ποιητική απάντηση του Μανώλη Αναγνωστάκη στην κριτική του Άλκη Θρύλου. Επιπρόσθετα, στο ίδιο τεύχος των *Μακεδονικών Γραμμάτων*, εντοπίζεται και κριτική του Στέλιου Βασιλειάδη για τις *Εποχές*.¹⁰ Δεδομένου και του στενού πνευματικού κύκλου της Θεσσαλονίκης, ενδέχεται ο Αναγνωστάκης να ήταν ενήμερος για τη δημοσίευση της κριτικής του Βασιλειάδη στο περιοδικό, οπότε δεν αποκλείεται να επέλεξε να περιληφθεί στο ίδιο τεύχος και η ποιητική του απάντηση στην κριτική του Άλκη Θρύλου.

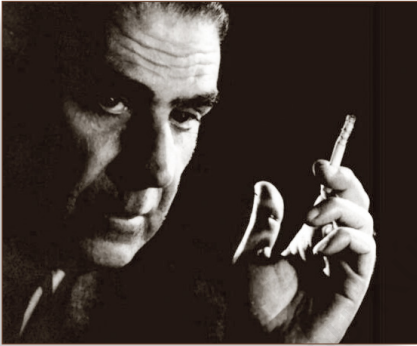

Μανώλης Αναγνωστάκης. Σκίτσο Έφης Ξένου

¹⁰ Σ. Βασιλειάδης, «Μανώλη Αναγνωστάκη “Εποχές” (Θεσσαλονίκη 1945)», *Μακεδονικά Γράμματα* 3 (Σεπτ.-Οκτ. 1946) 69-70.

Ανέκδοτη επιστολή του Καίσαρα Εμμανουήλ προς τον Νίκο Παππά

Στο αρχείο της ποιήτριας και μεταφράστριας Ρίτας Μπούμη-Παππά (1906-1982), το οποίο απόκειται στο Εργαστήριο Νεοελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, σώζεται μια ανέκδοτη επιστολή του Καίσαρα Εμμανουήλ, γραμμένη τον Ιούνιο του 1938, προς τον φίλο του δικηγόρο και ποιητή Νίκο Παππά (1906-1997), σύζυγο της Ρίτας Μπούμη. Ευχαριστώ και από εδώ τον διευθυντή του Εργαστηρίου Νεοελληνικής Φιλολογίας, καθηγητή Ευριπίδη Γαραντούδη, για την αποστολή ηλεκτρονικού αντιγράφου της επιστολής και για την παραχώρηση της άδειας για τη δημοσίευσή της.

Καίσαρ Εμμανουήλ

Η επιστολή, σταλμένη στα Τρίκαλα, όπου διέμενε τότε το ζεύγος Παππά, αποτελεί απάντηση σε λανθάνουσα επιστολή του Παππά, είναι ιδιωτικής φύσεως, δεν στερείται, όμως, φιλολογικού ενδιαφέροντος, αφού ο Εμμανουήλ αναφέρεται στη συγγραφική του παραγωγή, όπως και στη συγγραφική παραγωγή του Παππά, διατυπώνει τις απόψεις του για την ποιητική παραγωγή εκείνης της εποχής και κάνει λόγο για τους ανθρώπους των γραμμάτων που τον επισκέπτονται στο σπίτι του ή αλληλογραφούν μαζί του. Επισημαίνουμε

ότι ο Εμμανουήλ έχει επαφές και με νεότερους ποιητές, όπως ο Δρίβας, αλλά και διανοητές όπως ο Δημήτριος Καπετανάκης. Επίσης, υπάρχουν περιπτώσεις φίλων του, όπως ο Ζιώγας, ο οποίος όχι μόνο τον επισκέπτεται, αλλά επικοινωνεί μαζί του και μέσω επιστολών.

Η επιστολή, η οποία προσθέτει κάποιες ψηφίδες στην πολύ καλή σχέση των δύο ποιητών, χρονολογείται στις 23.6.1938 και μεταγράφεται εδώ σε μονοτονικό· πλαγιογραφήσαμε τους τίτλους των έργων και περιοδικών.

Ν. Φάληρο, 23.VI. 38

Αγαπητέ μου φίλε,

Το εμπνευσμένο γράμμα σου περιμένει αρκετές ημέρες απάνω στο γραφείο μου μαζί με άλλα δύο – ένα του Γλαύκου Αλιθέρση¹ κι άλλο ένα του Ζιώγα.²

¹ Ο κύριος λογοτέχνης Γλαύκος Αλιθέρσης (1897-1965) έζησε πολλά χρόνια στην Αίγυπτο.

² Ο Ηλίας Ζιώγας (1909-1982) κριτικός, συγγραφέας και δημοσιογράφος γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, αλλά πολύ νωρίς κατέφυγε στην Ελλάδα, όπου τελείωσε το γυμνάσιο και σπούδασε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Παράλληλα δημοσίευε κείμενά του σε περιοδικά

Το γράμμα σου edιάβασα και χάρηκα στο κρεββάτι, όπου μια εμπύρετη γρίπη με είχε καθηλώσει μια εβδομάδα περίπου. Ανάμεσα στα διαλείμματα του πυρετού, εγεύθηκα το ύφος σου κι άφησα τη μουδιασμένη σκέψη μου να κεντρισθή και να ζωογονηθή από τον βίαιο άνεμο του οίστρου σου.

Το Απόγευμα ενός Φαύνου σου εταχυδρόμησα μόλις εξεδόθη.³ Δεν ξαίρω αν το έλαβες. Θα μ' ενδιέφερε ιδιαίτερος η γνώμη σου. Στην Καθημερινή έχω καιρό να δω την υπογραφή σου. Γιατί κατήγγησε το εξασέλιδο της Δευτέρας;⁴

Με εξαιρετική και ειλικρινή χαρά πληροφορούμαι ότι εργάζεσαι, θα έχεις σημαντική δουλειά για τύπωμα. Αιχμάλωτοι άγγελοι! Τι συμπύκνωση και υποβλητικότητα που έχει ο τίτλος της ποιητικής συλλογής σου! Θα μπορούσα να τον χαρακτηρίσω: ενορχήστρωση ενός μουσικού οράματος! Πότε υπολογίζεις ότι θα μπορέσης να την τυπώσεις;⁵

Αυτόν τον καιρό μεγάλη ποιητική αιχμηρότης παρατηρείται. Συλλογές, ένα σωρό συλλογές, κι ούτε μια σταγόνα λυρικής ουσίας! Έντυπα και βιβλία εξεμούν ακατάσχετα, έμμετρες κοινοτοπίες! Η γραφομανία του νεοέλληνας είναι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά φαινόμενα της επιπολαιότητός του και ματαιοδοξίας του. Με πόση ελαφρότητα και ασυνειδησία παίρνει την ποίηση και την τέχνη γενικώς – τα πιο πολυσύνθετα, δηλαδή, και πολύεδρα ψυχολογικά φαινόμενα!⁶

Νίκος Παππάς

της εποχής. Το 1948 εγκαταστάθηκε στη Νέα Υόρκη, όπου ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία. Δηήθυνε την εβδομαδιαία έκδοση του *Εθνικού Κήρυκα* (1960-1961) και ίδρυσε το περιοδικό *Αργοναύτης*, για την προβολή όσων ομογενών ασχολούνταν με τα γράμματα και τις τέχνες. Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, το 1964, συνέχισε να ασχολείται με τους ομογενείς γράφοντας σε διάφορες αθηναϊκές εφημερίδες. Βλ. Ι. Μ. Χατζηφώτης, «Ζώγας Ηλίας», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Χάρη Πάτση*, τόμ. 13, σ. 185.

³ Στ. Μαλλαρμέ, *Το απόγευμα ενός φαύνου*, μτφρ. Κ. Εμμανουήλ, έκδ. περ. Ο Κύκλος, 1938. Η μετάφραση δημοσιεύθηκε στην ποιητική ανθολογία της Ρίτας Μπούμη και του Νίκου Παππά το 1953. Βλ. Στ. Μαλλαρμέ, «Το απόγευμα ενός φαύνου», μτφρ. Κ. Εμμανουήλ, *Παγκόσμια Ανθολογία Ποιήσεως*, επιμ. Ρίτα Μπούμη - Νίκος Παππάς, Αθήνα, εκδ. Γ. Παπαδημητρίου, 1953, σσ. 66-69. Για τις υπόλοιπες δημοσιεύσεις της μετάφρασης, βλ. Ελ. Παρισιάδου, «Μεταφραστικές απόψεις των νεοσυμβολιστών κατά τον μεσοπόλεμο. Η περίπτωση του Καίσαρα Εμμανουήλ», *Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ -Τμήμα Φιλολογίας*, 2011, σσ. 146-147.

⁴ Ο Νίκος Παππάς ήταν τακτικός συνεργάτης στη Φιλολογική Σελίδα της εφ. *Καθημερινή* από το 1935 έως το 1940. Μικρή επιλογή των δημοσιευμάτων του στην εφημερίδα δημοσιεύτηκε στον τόμο *Αισθητικά - Κριτικά* (Άρθρα και μελέτες), Αθήνα, εκδ. Καρανάση, 1987.

⁵ Η συλλογή του Παππά εκδόθηκε αρκετά χρόνια μετά την επιστολή του Εμμανουήλ. Βλ. Νίκος Παππάς, *Αιχμάλωτοι άγγελοι*, Αθήνα, Κάλβος, 1947.

⁶ Ο Εμμανουήλ, πάντα αυστηρός, μας παρουσιάζει μια όψη της ποιητικής παραγωγής του καιρού του, για την οποία όμως δε γνωρίζουμε αν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αφού η επι-

Στην Αθήνα πότε σκοπεύεις να έρθης; Θα χαρώ πολύ να σε δω από το σπίτι, όταν περάσης από δω.

Τον συμπαθέστατο φίλο μας Καπετανάκη έχω πολύ καιρό να τον δω.⁷ Το καλοκαίρι δεν ανεβαίνω συχνά στην Αθήνα, και χάνω την επαφή με τους φίλους μου. Αυτοί που έρχονται τακτικά και με βλέπουν στο Φάληρο, είναι ο Μελαχρινός,⁸ ο Δρίβας,⁹ ο Βάσος ο Χανιώτης,¹⁰ ο Ζιώγας και μερικοί άλλοι νέοι συμπαθούντες τα γράμματα και τις τέχνες. Τον Παράσχο,¹¹ επίσης, έχω πάρα πολύν καιρό κι αυτόν να τον δω: από τις αρχές της ανοίξεως. Με τη Ν. Εστία διέκοψε τη συνεργασία του; Δεν βλέπω στα τελευταία φύλλα το όνομά του.

Στην κυρία Παππά διαβιβάζεις, σε παρακαλώ, τους συναδελφικούς χαιρετισμούς μου.

Με τα πιο εγκάρδια και ειλικρινή αισθήματα,
Δικός σου,
Καίσαρ Εμμανουήλ

στολή είναι ιδιωτική και δεν είναι υποχρεωμένος να προσκομίσει αποδείξεις των όσων ισχυρίζεται. Κάνει λόγο για αυξημένη ποιητική παραγωγή για την οποία τηρεί μια αρνητική στάση. Αποδίδει αρνητικά χαρακτηριστικά στους νεοέλληνες ποιητές χωρίς καμιά εξαίρεση. Οι χαρακτηρισμοί του τόσο για τις ποιητικές συλλογές όσο και για τους νεοέλληνες ποιητές θα προϋπέθεταν μια συστηματική κριτική παρακολούθηση των βιβλίων, την οποία ο Εμμανουήλ φαίνεται ότι δεν έχει κάνει, τα συμπεράσματά του μάλλον προέκυψαν αβασάνιστα.

⁷ Εννοεί, προφανώς, τον ποιητή Δημήτριο Καπετανάκη (1912-1944).

⁸ Εννοεί τον ποιητή Απόστολο Μελαχρινό (1880-1952).

⁹ Ο Αναστάσιος Δρίβας (1899-1942) γεννήθηκε στην Αθήνα και άρχισε να ασχολείται με τη λογοτεχνία το 1918 δημοσιεύοντας ποιήματα, τεχνοκριτικά κείμενα και πεζογραφήματα σε διάφορα περιοδικά. Το 1926 γράφτηκε στη Νομική Σχολή του πανεπιστημίου Αθηνών. Μέσω του περιοδικού *Νέα Γράμματα*, με το οποίο συνεργαζόταν, ήρθε σε επαφή με τους Γιώργο Σεφέρη, Οδυσσέα Ελύτη, Γιώργο Σαραντάρη. Ο Δρίβας υπήρξε εκπρόσωπος των νέων τάσεων της ελληνικής ποίησης και δημοσίευσε τις ποιητικές συλλογές *Μικρά Ελεγεία* (1931), *Μία δέσμη αχτίδες στο νερό* (1937). Βλ. Αναστάσιος Δρίβας, *Τα έργα*, επιμ. Ευριπίδης Γαραντούδης - Μαίρη Μικέ, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2012.

¹⁰ Ο Βάσος Χανιώτης (1902-1985) από την Κάρπαθο, ήταν ζωγράφος, λογοτέχνης και δημοσιογράφος. Μετά τις εγκύκλιες σπουδές γράφτηκε στην Ιατρική Σχολή του πανεπιστημίου Αθηνών, αλλά εγκατέλειψε τις σπουδές του. Εργάστηκε ως δημοσιογράφος σε εφημερίδες και περιοδικά.

¹¹ Εννοεί τον ποιητή και κριτικό Κλέωνα Παράσχο (1894-1964).

Ο Ντίνος Χριστιανόπουλος στο σινεμά: ένα λανθάνον ποίημα

Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες ο Ντίνος Χριστιανόπουλος συνέθετε και επεξεργαζόταν, *πάλιν και πολλάκις*, τα ποιήματά του μας είναι γνωστές κυρίως από τις αυτοβιογραφικές σημειώσεις του και τις συνεντεύξεις που κατά καιρούς είχε παραχωρήσει. Παράλληλα, γνωστό, τόσο από τον ίδιο όσο και από τους μελετητές του έργου του, μας είναι και ένα δίκτυο ανθρώπων που ο ποιητής συμβουλευόταν, ιδιαίτερα κατά την πρώτη φάση του έργου του, εκείνη της διαμόρφωσης, δηλαδή, την περίοδο που θα εμφανιστεί η *Εποχή των ισχνών αγελάδων*. Ανάμεσα στους ανθρώπους αυτούς είναι και η ποιήτρια Ζωή Καρέλλη, την οποία ο Χριστιανόπουλος ξεχώριζε ως άτομο που τον βοήθησε στο να συγκροτήσει την προσωπική, ποιητική του ταυτότητα.¹

Στη σχέση αυτή εστιάζει και το παρόν δημοσίευμα, κινούμενο, ωστόσο, σε αρχαιακό πλαίσιο. Διερευνώντας το αρχείο της Ζωής Καρέλλη, στο Ε.Λ.Ι.Α-Μ.Ι.Ε.Τ. Θεσσαλονίκης,² εντόπισα, μεταξύ άλλων, μια ενότητα ποιημάτων που αφορούσαν τις σχεδιαζόμενες από τον Χριστιανόπουλο προσθήκες στη δεύτερη έκδοση της *Εποχής των ισχνών αγελάδων* (1952) (Φάκ. 21.1). Σε αυτή την ενότητα υπήρχαν τα ποιήματα «Τουρκουάτος», «Συλβάνα», «Λουκάς ο αγαπητός», «Στο δρόμο της Δαμασκού» και «Βρασίδης ο μεταφραστής». Μια και τα τέσσερα από τα πέντε ποιήματα που αναφέρθηκαν είναι γνωστά, θα εστιάσουμε την ανάγνωσή μας στο μόνο άγνωστο, το «Συλβάνα»:

Σκληρά τιμωρήθηκες για μια στιγμή παραδομού
ρίζτε μια χούφτα ρύζι για την ψυχή της

Αυτό το ρύζι είναι δικό μας το πονέσαμε
γι' αυτό το ρύζι βυθιστήκαμε ολόκληρες
στα βαλτοτόπια μέσα κι αρρωστήσαμε
μες στις φυτείες και μέσα στη βροχή
αυτό το ρύζι είναι δικό μας το πονέσαμε
γι' αυτό το ρύζι κάναμε αιμόπτυση
επάνω στη δουλειά και ξεγεννήσαμε
μέσα στη λάσπη και το κρύο τα νερά
πήραν το σπλάχνο μας και το ταξίδεψαν στους βάλτους –
κι αυτό το ρύζι το δικό μας το ρύζι η ελπίδα μας
πλημμυρισμένο άναντρα καταστραμμένο...

¹ Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι δεν απουσιάζουν από το έργο του Χριστιανόπουλου νύξεις στην ποίηση της Καρέλλη, οι οποίες δείχνουν και μια άλλη πλευρά αυτής της σχέσης. Για παράδειγμα, το ποίημα «Ποιος είναι το ποίημα» από τη *Νεκρή πιάτσα*, ξεκινούσε ως εξής: «Ο “Έφηβος των Αντικυθίων”, ένα παλιοκαιρίσιο / ποίημα», με το επίθετο να απαλείφεται στην οριστική έκδοση της συλλογής.

² Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον υπεύθυνο του Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης Γιώργο Κουμαρίδη, καθώς και τον τότε Διευθυντή του Μ.Ι.Ε.Τ., Διονύση Καψάλη.

αχ Σουλβάνα Σουλβάνα τί έκανες
 πώς το πήγε η καρδιά σου και το 'κανες
 κι εμείς που σ' αγαπούσαμε κι εμείς
 που σε λατρεύαμε κρυφά που πεθυμούσαμε
 στο βάλτο ένα σου χαμόγελο στο γλέντι ένα σου χορό
 στο θάλαμο παρηγοριά γλυκιά κι αγάπη
 πώς να σ' αφήσουμε μονάχη και να φύγουμε
 νεκρή μέσα σε σάβανα από ρύζι.
 να κοιτάς μ' ένα γιάλινο μάτι τον ουρανό;

αχ καημένη Σουλβάνα αν ζούσες
 κακό και μίσος δε θα σου λογίζαμε
 γιατί είσουν τόσο μα τόσο όμορφη
 γιατί εσύ και το ρύζι είσασταν ένα για μας

Οκτώβρ. 1950

Ξεκινάμε, λοιπόν, με ένα παράθεμα από το αυτοβιογραφικό κείμενο του Χριστιανόπουλου «Δύο ταινίες που αγάπησα»:

Δύο ταινίες απ' όσες είδα επηρέασαν τη ζωή μου και την τέχνη μου. Η πρώτη είναι το «Πικρό ρύζι» («Πόθοι στους βάλτους») με τη Σουλβάνα Μάγκανο, που την είδα, αν θυμάμαι καλά, δέκα φορές. Και την είδα τόσες φορές γιατί μου άρεζε και το περιεχόμενο (κοινωνική και ερωτική τραγωδία) και η Σουλβάνα Μάγκανο. Νομίζω ότι την είχα ερωτευτεί, έγραφα μάλιστα γι' αυτήν και για την ταινία ένα ποίημα, που στην αρχή μου άρεζε και ήθελα να της το στείλω, αλλά ντρεπόμενοι να παρακαλέσω τον φίλο μου τον Κάρολο Τσίξεκ να μου το μεταφράσει ιταλικά. Έτσι δεν έστειλα ποτέ το γράμμα και αργότερα αποκήρυξα και το ποίημα.³

Ο ίδιος ο Χριστιανόπουλος, όπως φαίνεται, μας παρέχει όλα τα απαραίτητα στοιχεία για να συμπληρώσουμε τις ψηφίδες σχετικά με τον τρόπο που γράφτηκε το ποίημα, με τις αναφορές του, αλλά και τους λόγους για τους οποίους τελικά αποκλείστηκε από την τελική μορφή της δεύτερης συλλογής. Αξίζει, όμως, να εξετάσουμε το ποίημα από τη σκοπιά της γειτνίασης, θεματικής και τεχνοτροπικής, με εκείνα της *Εποχής*...

Το ποίημα είναι ένα από τα τρία που δεν είναι εξομολογητικά, με την έννοια της χρήσης του β' ρηματικού προσώπου.⁴ Αποδέκτης της απεύθυνσης του ποιητή, αυτή τη φορά, είναι ένα υπαρκτό πρόσωπο, η ηθοποιός Silvana Mangano, γνωστή από τις ταινίες του ιταλικού νεορεαλιστικού κινηματογράφου.⁵ Η ταινία που εμπνέει τον ποιητή, παραγωγής 1949, έχει, όπως είδαμε, τον τίτλο «Πικρό ρύζι» («Riso amaro»), ο οποίος επικράτησε του «Πόθοι στους βάλτους», όπως

³ Χριστιανόπουλος, *Θεσσαλονίκη νού μ' εθέσπισεν... Αυτοβιογραφικά κείμενα*, Θεσσαλονίκη, Ιανός, 1999, σ. 227.

⁴ Τα άλλα δύο είναι το «Στίχοι της Αγίας Αγνής για τον Άγιο Σεβαστιανό» και το «Αντιγόνης υπέρ Οιδίποδος», στα οποία αξιοποιούνται κατά βάση το β' ενικό και β' πληθυντικό πρόσωπα αντίστοιχα.

⁵ Η σχέση, βέβαια, της λογοτεχνίας με τον κινηματογράφο ξεκινά από τη στιγμή που αυτός εμφανίζεται, στο τέλος του 19ου αι., και από τότε μια ολόκληρη σειρά έργων, πεζογραφικών και ποιητικών, άντλησε την έμπνευσή της από τη μεγάλη οθόνη. Για τη σχέση ειδικότερα της νεοελληνικής ποίησης με τον κινηματογράφο, βλ. Ευριπίδης Γαργαντούδης, «Νεοελληνική λογοτεχνία και κινηματογράφος» στο Βασίλης Βασιλειάδης, Κική Δημοπούλου (επιμ.), *Σελιδοδείκτες για την ανάγνωση της λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2015, σσ. 223-233, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

είχε, δηλαδή, στην πρώτη προβολή της. Η υπόθεσή της περιορίζεται σε μια σχετικά γραμμική ιστορία: ένα ζευγάρι γκάνγκστερ, ο Walter και η Francesca, έχοντας διαπράξει μια μεγάλη κλοπή, κυνηγημένοι από την αστυνομία, αναγκάζονται να χωριστούν, με τον πρώτο να κρύβεται και τη δεύτερη να ανακατεύεται με μια ομάδα εποχιακών εργατών που ετοιμάζονται να μεταβούν στη *mondatura del riso*, να δουλέψουν στις μεγάλες φυτείες ρυζιού. Ανάμεσά τους και η Silvana, την οποία υποδύεται η δεκαεννιάχρονη τότε συνονόματή της ηθοποιός, με την οποία θα συνδεθεί στενά η Francesca. Η Silvana θα γοητευτεί από την προσωπικότητα της αστής μυστηριώδους γυναικάς και δεν θα αργήσει, μάλιστα, να ανακαλύψει το μυστικό της και το διαμαντένιο κολιέ από την κλοπή που έχει μαζί της η Francesca. Μετά από μια σειρά εσωτερικών μεταστροφών, η τελευταία θα μπορέσει να εξιλεωθεί για τον πρότερο βίο της, ενώ η Silvana, παρασυρμένη από τον Walter, που εντωμεταξύ έχει επιστρέψει, και τις υποσχέσεις του για εύκολη και πλούσια ζωή, θα οδηγηθεί στον θάνατο. Τον Χριστιανόπουλο, βέβαια, δεν τον εμπνέει η υπόθεση αυτή καθαυτή αλλά η πρωταγωνίστρια της ταινίας. Κάτι τέτοιο δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει, καθώς αφενός έχουμε αρκετούς κινηματογραφικούς πρωταγωνιστές που τροφοδοτούν προπονητικά τη γραφή,⁶ αφετέρου έχει ειπωθεί πως η ταινία έγινε περισσότερο γνωστή για το σώμα της ηθοποιού παρά για την υπόθεσή της.⁷

Ας δούμε, τώρα, το ποίημα. Αρχικά, αξίζει να επισημανθεί το συλλογικό «εγώ» του, το οποίο τεκμαίρεται από το ά ρηματικό πρόσωπο που κυριαρχεί και ανήκει, όπως φαίνεται, στον «χορό» των εργατριών του ρυζιού, ανάμεσα στις οποίες βρίσκεται η Σιλβάνα. Πράγματι, αν δει κανείς την ταινία, θα προσέξει το πόσο δημοφιλής είναι η Σιλβάνα μεταξύ των γυναικών αυτών, πόσο ζωντανή παρουσιάζεται, όταν ενθουσιώδης χορεύει αμερικανικούς χορούς, όταν, με άλλα λόγια,

⁶ Βλ. για παράδειγμα την εργασία της Αθηνάς Βογιατζόγλου για τις περιπλανήσεις του Σαρλώ στη νεοελληνική ποίηση, «Η διαδρομή του Σαρλώ στη νεοελληνική ποίηση (1927-1957)» στο *Συνομιλίες ποιητών. Μεταπλάσεις, παρωδίες και αντίλογοι στη νεοελληνική ποίηση του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Gutenberg, 2019, σσ. 123-150.

⁷ Massimo Perinelli, *Fluchtlinien des Neorealismus. Der organlose Körper der italienischen Nachkriegszeit, 1943-1949*, Bielefeld, Transcript Verlag, 2009, σ. 299.

ΣΥΛΒΑΝΑ

Σιλβανά τιμωρήθης, γιά μέ' ευχή' παραδομοῦ
ρίξει μέ' κουφία ρύζι γιά τών ψυχά τής

Αυτό τό ρύζι είναι δίω' μα, τό πονέσαμε
γι' αὐτό τό ρύζι θυσιάζαμε ολόκληρ'ς
εὐά θαλασσόπια μέ'σα τῷ ἀφρονέσαμε
μή εἰς φυτεῖες καί μέ'σα εἰς θεσκή
αὐτό τό ρύζι είναι δίω' μα, τό πονέσαμε
γι' αὐτό τό ρύζι πονάμε παμόπωση
ἐπάλω εἰς δούλια καί ἰσχυρήθαμε
μέ'σα εἰς λάσπη καί τό κρό' τό νερό
πύραυ' τό ἐπάχνο μας καί τό ταξίδεψαν στή θάλασσ' —
καί αὐτό τό ρύζι τό δίω' μας τό ρύζι ἡ ἐλπίδα μας
πλημμερήθ'νο ἀνατρεφ' κατασπαρμηθ'νο...

ἔχ' Σιλβάνα Σιλβάνα τί ἔπαιξες
πῶς τό πῆχε ἡ καρδιά τόν καί τῶματι
καί ἐπὶ σὲ εἰ ἀγαπούσαμε καί ἐμὲ
πὸ εἰ λατρεύαμε κρυφά πὸ πεινιούσαμε
εὐά θάλασσα εἶνα εὐα καρμόξισο εὐά χιλιετ' εἶνα εὐα κορὸ
εὐά θάλασσα παρικορὸ εἶνα καί τῷ ἀγάπη
πῶς νά εἰ ἀφίσημε μονάχη καί νά ἀύσημε
τιμῆ μέ'σα σ' εὐάθ'να εἰς τό ρύζι
νά κοιτῶ μ' εἶνα γιάσ'νο ματι τόν σφαιρῶ;

ἔχ' καρμῆτη Σιλβάνα ἂν ἴσους
καμὸ καί μέ'σο δὲ θά εὐά λοξίσαμε
γιατ' εἶδον τόσο μέ' τόσο ἔμορφη
γιατ' εἶδ' καί τό ρύζι εἶσασαν εἶνα γιά μέ'

Ἰούλιος 1950

ζει εμπράκτως το αμερικανικό της όνειρο.⁸ Αξίζει να σταθούμε στο κλείσιμο του ποιήματος, με την ομορφιά, κοινό τόπο της ποίησης του Χριστιανόπουλου, να «αθλώνει» τις πράξεις της Σιλβάνας. Οι καταληκτικοί στίχοι είναι κατηγορηματικοί.

Σε διάφορα ποιήματά του ο Χριστιανόπουλος συζητά την ομορφιά στο πλαίσιο της καταστροφής, αποδίδοντάς της μια υπέρκοσμη σχεδόν διάσταση, ικανή να δικαιολογήσει πράξεις και καταστάσεις. Παρά τον γνωστό, αποφθεγματικό στίχο «Προκοπή από τους όμορφους δεν έχει», η ομορφιά είναι κάτι που τονίζεται αρκετά στα ποιήματα της *Εποχής...* («Ο θάνατος του Αυνάν», «Στίχοι της Αγίας Αγνής για τον Άγιο Σεβαστιανό», «Λουκάς ο αγαπητός» κ.ά.). Τον ποιητή, άλλωστε, όμοια με τον διαρκώς παρόντα εντός του Αλεξανδρινό, τον απασχολεί η ομορφιά, όχι, όμως, με την έννοια της νοσταλγίας που της αποδίδει το γήρας, αλλά με μια σχεδόν φετιχιστική διάθεση. Για τον Χριστιανόπουλο η επιδίωξη της ομορφιάς δεν γίνεται στο πλαίσιο της κατάκτησης αλλά της άλωσης απ' αυτή, καθώς οι δυνάμεις της συνθλίβουν το ποιητικό υποκείμενο. Στο «Σιλβάνα», η ομορφιά της καθιστά την πρωταγωνίστριά του σχεδόν αγία, αίρει από πάνω της τον πέπλο της αμαρτίας, την προσπάθειά της, δηλαδή, μαζί με τον Walter, να κλέψουν το ρύζι και μαζί τους μισθούς των εργαζομένων γυναικών.

Κλείνοντας τους λογαριασμούς μας με το ποίημα αυτό, μπορούμε να είμαστε πιο σίγουροι όταν ισχυριζόμαστε πως δεν έχει τόσα και τόσο ισχυρά θεματικά νήματα με τα άλλα ποιήματα που συγκροτούν το σώμα της πρώτης εκείνης συλλογής του Χριστιανόπουλου. Άλλωστε, η ίδια η λυρική του το καθιστά μετέωρο σε έναν κόσμο αρμοσμένο από συναισθήματα στέρησης, συντριβής και μοναξιάς. Το προσωπείο, εδώ συλλογικό, υπάρχει, ωστόσο οι δυνάμεις του δεν είναι κεντρομόλες, καθώς η ιστορία, φαινομενικά, δεν αφορά σε τόσο μεγάλο βαθμό τις γυναίκες εργάτριες. Το ποιητικό υποκείμενο, ένα μέλος του «χορού» που θρηνεί τη χαμένη ηρωίδα, διαφέρει πλήρως από εκείνα της *Εποχής...*, στα οποία η μεταμφίεση στηρίζεται σε οικεία βιώματα και κυριαρχεί η ερωτική στέρηση. Παρ' όλα αυτά, μπορούμε να πούμε πως και στη «Σιλβάνα» υπάρχουν «τόποι» και «τρόποι» της *Εποχής...*, αλλά ταυτόχρονα είμαστε σε θέση, εντός του ποιήματος, να ανιχνεύσουμε σχέσεις με την κατοπινή ποιητική παραγωγή του Χριστιανόπουλου. Άλλωστε, δεν είναι πολύ μακριά η δεύτερη έκδοση της συλλογής, στην οποία θα συμπεριληφθεί το ποίημα «Περιστατικό στην Αθήνα», με τον φακό να απομακρύνεται, με πολύ διαφορετικό, βέβαια, τρόπο, από τη διαμεσολαβημένη σχέση ποιητικού υποκειμένου και θέματος.

⁸ Σύμφωνα με τον Massimo Perinelli, αυτή ακριβώς η παρουσία του αμερικανικού ονείρου είναι προοικονομία της καταστροφής και του θανάτου της πρωταγωνίστριας, Perinelli, *Fluchtlilien des Neorealismus*, ό.π., σ. 298.

ΜΙΚΡΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ

Αθησαύριστα σχόλια για τη διένεξη Λαγουδάκη - Καβάφη

Ηαλεξανδρινή εφημερίδα *Τηλέγραφος Κυριακάτικος*, *Κυριακάτικη σατιρική* έκδοσις, με εκδότη και διευθυντή τον Γεώργιο Θ. Ποτήρη, κυκλοφόρησε από τις 18/31.12.1922 έως τις 10.8.1924. Στο αντιβενιζελικό αυτό φύλλο φιλοξενούνται πολλές γελοιογραφίες του Βενιζέλου, φιλοτεχνημένες από τον ζωγράφο Μίμη Παπαδημητρίου. Σατιρικά και άλλα κείμενα υπογράφουν, ανάμεσα σ' άλλους, και οι Σ. Λαγουδάκης, Χρ. Μακρής, Τ. Μαλάνος, Στ. Σεφεριάδης, Γραφοδαίμων (Χ. Κασφίκης), Το Λαγωνικό και Το Λαδικό. Με αφορμή ένα πρώτο, υβριστικό δημοσίευμα του γιατρού Σωκράτη Λαγουδάκη εναντίον του Κ. Π. Καβάφη,¹ και ύστερα από τη συ-

μπλοκή που δια-
δραματίστηκε
στην αίθουσα
του Συλλόγου
«Αισχύλος-Α-
ρίων», όταν με-
ρικοί υπο-
στηρικτές
του ποιητή
θέλησαν να
σαμποτά-
ρουν μία διά-
λεξη του επι-
κριτή, η Σύντα-

ΟΙ ΗΡΩΕΣ ΤΗΣ ΗΜΕΡΑΣ
Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗΣ — Σ. ΛΑΓΟΥΔΑΚΗΣ
Γελοιογραφικά σκίτσα Μίμη Παπαδημητρίου.

ξη του *Τηλέγραφου* δημοσίευσε στις 23.3.1924 τα παρακάτω χιουμοριστικά και πειρακτικά σχόλια, μαζί με δύο άγνωστα σκίτσα των αντιπάλων· ο Καβάφης απεικονίζεται να κοιτάζει βλοσυρός τον γελαστό Λαγουδάκη:²

¹ Δόκτωρ Λάιγξ, «Επιστολία τη συντάξει. Καβάφης - Δαγλού», *Ταχυδρόμος*, 16.3.1924. Πολλά δημοσιεύματα για το θέμα αυτό αποδελτιώθηκαν από τους Δ. Δασκαλόπουλου, *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1886-2000)*, Θεσσαλονίκη, ΚΕΓ, 2003, σσ. 492-494, και Λ. Παπαλεοντίου, ό.π., σσ. 10-16.

² Θυμίζουμε εδώ ότι την ίδια εποχή δημοσιεύτηκαν άλλα δύο, πολυπρόσωπα σκίτσα Αλεξανδρινών, με πρωταγωνιστές τους Καβάφη και Λαγουδάκη: η πιο πνευματώδης σύνθεση του Κερ (Κίμωνος Ε. Μαραγκού) «Ο Εσταυρωμένος», *Cinema* 9 (12.4.1924) 14, με τον Καβάφη να απεικονίζεται σταυρωμένος ανάμεσα στον σταυρωτή του Λάιγγα, που τον κεντά με τη λόγχη του, δηλ. τα επικριτικά σχόλιά του, και τον Γ. Αναστασιάδη, πρόεδρο του Συλλόγου «Αισχύλος-Αρίων», να νίπτει τας χείρας του ως Πόντιος Πιλάτος· και στη συνέχεια η γελοιογραφία του Σοφοκλή Αντωνιάδη «Προς το επίνειον. Μαλλιά κουβάρια», *Μεριστοφελής* 1 (10.5.1924), στο εξώφυλλο, με τους Λαγουδάκη και Καβάφη να οδηγούνται στη Δικαιοσύνη. Στο σκίτσο αυτό βρίσκονται άλλα τρία πρόσωπα, μάλλον οι Γ. Πετρίδης, Α. Αριστοκλής και Σ. Λιάτσης, οι οποίοι όμως δεν μπορούν να θεωρηθούν «επικριτές» του Καβάφη. Οι δύο αυτές γελοιογραφίες δημοσιεύτηκαν από τον Λ. Παπαλεοντίου, *Προσθήκες στη Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1907-2000)*, Λευκωσία, Μικροφιλολογικά Τετράδια 22, 2016, σ. 16 και στο οπισθόφυλλο.

Λόγιοι και λογάδες εξηγηρώθησαν από τα λόγια του Λογοδάκη. Λόγιοι και παραλογοισμοί ανάλογοι προς την λογιότητα και λογικήν εκάστου ελέχθησαν.

Πολλοί έλεξαν παράλογον τον Λάιγγα, αλλ' αυτός εξηκολούθησε τον λόγον του. Εκ των ακουόντων μερικοί ήρχισαν να ψάλλουν, άλλοι τους έψαλλαν τον εξάψαλμον εις ήχον πλάγιον. Οι δε διάκονοι της αιθούσης των διαλέξεων τους ύμνησαν με το ...κοντάκιον.

Εις κάθε ζήτημα θα υπάρχουν οι κερδισμένοι και οι ζημιωμένοι.

Εις την υπόθεσιν Καβάφη - Λαγουδάκη ο μόνος κερδισμένος είναι ο ιατρός κ. Γεωργίου προσκληθείς να παράσχη επιστημονικήν περίθαλψιν εις λιποθυμίσασαν κυρίαν κατά τας σκηνάς του «Αισχύλου», αντί 50 γ.δ., ο δε ζημιωμένος είναι ο κ. Α. Λεοντής εξοδούσας δύο λίρας δι' ακούσιον εις Κάιρον ταξείδιον αναφυχής... (εάν επήγε) διά να μη γίνη η διάλεξις του την παρελθούσαν Πέμπτην.

Εφόσον όσα έγραψε ο κ. Λαγουδάκης περί του ποιητού Κ. Π. Καβάφη εθεωρήθησαν υπό των διαμαρτυρηθέντων ως λιβελλογραφήματα, νομίζομεν ότι πριν προβούν τίνες εξ αυτών εις αποδοκιμασίας κατά του γράψαντος, έπρεπε να ζητηθούν από τον Τύπον ο οποίος εφίλοξένησε τας γνώμας αυτάς του κ. Λαγουδάκη να φιλοξενήση δυνάμει του «περί Τύπου Νόμου» την ιδικήν των απάντησιν.

Ούτω θα απεφεύγοντο αι λυπηραί σκηναί του «Αισχύλου», του οποίου η αίθουσα κατά την εσπέραν της παρελθούσης Δευτέρας μετεβλήθη από αίθουσα διαλέξεων εις αίθουσαν διενέξεων. Ενός κακού δοθέντος μύρια έπονται. Και βλέπομε ήδη το ζήτημα να μεταβάλλεται αυθαιρέτως από τας στήλας του Ταχυδρόμου εις πολιτικών.

Περίεργος όμως η πολιτική αυτή του Ταχυδρόμου. Αφού ύβρισε διά των άρθρων του κ. Λαγουδάκη τον κ. Καβάφην, τώρα υβρίζει τον κ. Λαγουδάκην διά να ικανοποιήσει τον κ. Καβάφην. Δεν μένει άλλο παρά να ζητάη «ευχαριστώ» κι από τους δύο.

Ο θόρυβος από το επικριτικό δημοσίευμα του Λαγουδάκη δεν είχε καταλαγιάσει, όταν ο ίδιος εμφανίζεται έναν μήνα αργότερα, από τις 20 Απριλίου κ.ε., να γράφει στον σατιρικό Τηλέγραφο τακτική στήλη με τον τίτλο «Η αλατούχος στήλη του Λάιγγος». Στο στόχαστρό του βρίσκεται κυρίως το επιτελείο της εφ. Ταχυδρόμος, οι Σ. Λιάτσης, Α. Αριστοκλής και Ανάλατος. Όμως δεν λείπουν και αρνητικά σχόλια για τον Καβάφη και το έργο του. Προηγήθηκε ένα λακωνικό, πικρόχολο σχόλιο για τα «Κεριά» (Τηλέγραφος, 11.5.1924), με αφορμή τη δημοσίευση του ποιήματος στον Φάρο. Η στήλη του Λάιγγος στον Τηλέγραφο της 8^{ης} Ιουνίου 1924 είναι αφιερωμένη σχεδόν εξολοκλήρου στον Καβάφη, με ειρωνικά και χλευαστικά σχόλια, ενώ δεν λείπουν και υπονοούμενα για τη σεξουαλικότητά του:

[...]

Φαίνεται λοιπόν ότι δεν είμαι τόσον βλαξ όσον με νομίζουν τα διανοούμενα παιδάκια της Αλεξανδρείας.

Διότι ήλλαξα γνώμην περί Καβάφη, τον ενόμιζον ανθρωπάριον, ενώ είναι άνθρωπος.

Άνθρωπος ειλικρινής και όχι υποκριτής, ως τα διανοούμενα παιδάκια της Αλεξανδρείας.

Χάριτας οφείλω εις την Αργώ, την οποίαν η Επιθεώρησις ονομάζει «Αργυρώ» (οι Χιώται λέγουν Αργυρή), περιοδικόν της Ελληνικής Νηπιακής Ενώσεως.

Ήτις, ειρήσθω εν παρενθέσει, μοι είπον ότι μ' υβρίζει και αυτή ως να ήμην άλλος Τιβέριος, όστις ηγάπα να κολυμβά μετά νηπίων και να τα πνίγη.

Ο κακούργος!

Λοιπόν η Αργώ εις την πρώτην σελίδα του τελευταίου αυτής αριθμού (31 Μαΐου 1924) δημοσιεύει έν ποίημα (δήθεν ποίημα, διότι είναι αληθές πύημα) του Καβάφη υπό τον τίτλον «Να μείνει».

Ο Καβάφης γράφει να μείνει μετά της διφθόγγου ει, αλλ' η Επιθεώρησις της 31 Μαΐου και ο Ταχυδρόμος της 1 Ιουνίου διορθώνουν γράφοντες: η. Διατί η βλακώδης αύτη διόρθωσις; Ποιητής σημαίνει δημιουργός, επομένως δύναται να γράφη νέαν orthογραφίαν και να την ακολουθήσουν οι άλλοι, αφού μάλιστα γράφει τοιούτον αριστούργημα ο μέγας ποιητής των διανοουμένων νεανιών Αλεξανδρείας.

Σήμερον δεν έχω καιρόν να σχολιάσω το ποίημα τούτο, το οποίον μοι απήγγειλεν ο κ. Γλαύκος Αλιθέρης μετά του κ. Γιάνκου Πιερίδη ενώπιον του Γερολιάτση εις το καφενεϊόν της Ακαδημίας των Σφαιριστηρίων.

Μοι υπεσχέθησαν να μοι το δώσουν έντυπον, και ο Γερολιάτσης μοι εξήτησε τα σχόλια τα οποία εδημοσίευσεν έξ ημέρας μετά ταύτα και εξήγειρεν τους νεανίας και τινα γεροντοπαλληκαρα.

Τώρα χάρις εις την Αργώ, την οποίαν η Επιθεώρησις ονομάζει «Αργυρώ» (μόνον μαζί μου θυμώνουν τα διανοούμενα παιδάκια) χωρίς να θυμώσουν τα περί ου ο λόγος νήπια, έχω το έντυπον του ποιήματος τούτου, το οποίον θα σχολιάσω εν ανέσει, αλλά μετά τα «Κερία».

Διότι προς τον παρόν έχω να διορθώσω τον διδάσκαλον των παιδαρίων, τον περίφημον Γιώργον Πετριδην, τον Μαρξιστήν της οδού Νουμπάρ Πασά, όστις θέλει να καταλύση τας βασιλείας και να κηρύξη τον πόλεμον μεταξύ εργατών και κεφαλαιούχων.

Αρκεί μόνον να είπω ότι ο Ταχυδρόμος του Γερολιάτση εθύμωσε και γράφει λέξιν προς λέξιν τάδε: «Εις την πρώτην σελίδα του περιοδικού Αργώ δημοσιεύεται υπό τον τίτλον “Να μείνη” ένα ποίημα του κ. Καβάφη. Εγώ προσιμώ να ...μη μείνη το ποίημα αυτό του ποιητού».

Φαντασθήτε αυθάδεια του Γερολιάτση! Αυτός προσιμά! Και τίς είσαι, Γερολιάτση, διά να προσιμάς; Ζήτω η ειλικρίνεια του Καβάφη, ήτις χαρακτηρίζει την εποχήν ταύτην της ζωής των διανοουμένων της Αλεξανδρείας, οίτινες ευρίσκουν βλακώδεις τας σκιαγραφίας μου και αριστουργήματα τα ποιήματα του Καβάφη.

Εύγε, Καβάφη, δίδαξον εις τα παιδιά την ειλικρίνειαν. Είθε η κυρία του «Πτολεμαίου», ήτις μετά του Ιορδανίδου εφιλούντο, ως ο Αδάμ και η Εύα εν τω Παραδείσῳ, να φανερωθή ως συ, εν τῳ μέσω της γενικής υποκρισίας, και να φωνάξη: Ναι, εφιλούμεθα, διότι ηγαπώμεθα, ω δακτυλοδεικτούμενε Γεώργιε Νικολάου!

Ω Κυρία, εν ονόματι του ελευθέρου έρωτος, κήρυξον την αλήθειαν και είμαι έτοιμος να θυσιασθώ υπέρ σου, θα σοι δωρήσω έν περιδέριον αξίας εκατόν λυρών.

Και η Επιθεώρησις σχολιάζει το ποίημα του Καβάφη «Να μείνει», ιδού τί γράφει κατά λέξιν (31 Μαΐου 1924): «Εξεδόθη και πάλιν το περιοδικόν ... «Αργυρώ» της Ελληνικής Νηπιακής Ενώσεως. Εις το πρώτον φύλλον (σελίδα), κατά την παλαιάν αλεξανδρινήν συνήθειαν, δημοσιεύεται καλοκαιρινόν ποίημα του κ. Καβάφη, το «Να μένη». Οι εκδόται «δηλούν ότι όσοι θέλουν να εισέλθουν περισσότερον εις το προ-κείμενον, ας ...γυρίσουν το φύλον!»

Το θαυμαστικόν του «φύλου» είναι περιττόν, έπρεπε να τεθή ερωτηματικόν.

Εγώ δε θα έγγραφον νέον ερωτηματικόν τότε, αφού η σκηνή έλαβε χώραν προ είκοσι και έξ ετών, τίς εβιβάζετο τότε, ο Καβάφης ή το ίνδαλμα αυτού;

Μερικές διευκρινίσεις:

Ο Σωκράτης Λαγουδάκης (1864-1944) γεννήθηκε στη Σμύρνη και σπούδασε ιατρική στην Αθήνα και το Παρίσι. Το 1918 εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αλεξάν-

δρεια, όπου ίδρυσε ιδιωτικό λεπροκομείο εφαρμόζοντας δικές του θεραπείες. Εξέδωσε τον σατιρικό διάλογο *Οι μνηστήρες της Πηνελόπης* (1893), το μυθιστόρημα *Ο πρώτος έρωσ* (1900) και ένα οκτασέλιδο φυλλάδιο με τον τίτλο *Οι ομφαλόφυχοι καλόγεροι* (1929), όλα εξαιρετικά δυσεύρετα ή άφαντα. Επίσης, δημοσίευσε πολλές επιστημονικές μελέτες σε τόμους και άρθρα και άλλα κείμενα σε αλεξανδρινά έντυπα, χρησιμοποιώντας και το ψευδώνυμο Βοανεργής. Κυρίως συνεργάστηκε με τη δυσεύρετη αλεξανδρινή εφ. *Εφημερίς* του Ν. Καραβία, όπου δημοσίευσε προσωπογραφίες Αλεξανδρινών και αναμνήσεις του.

Ο ζωγράφος Μίμης (Ευθύμιος) Παπαδημητρίου (1895-1958) γεννήθηκε στην Αθήνα και έζησε στο Παρίσι και στην Αλεξάνδρεια. Ασχολήθηκε κυρίως με την ξυλογραφία, ενώ δημοσίευσε πολλά σκίτσα και γελοιογραφίες (με την υπογραφή ΜΙΜ ΠΑΠ) σε αθηναϊκά και αιγυπτιώτικα έντυπα. Επίσης ασχολήθηκε με την εικονογράφηση βιβλίων.

Αφορμή για το παραπάνω δημοσίευμα του Λαγουδάκη ήταν η δημοσίευση του καβαφικού ερωτικού ποιήματος «Να μείνει» στο αλεξανδρινό περ. *Αργώ* (περίοδος Β', τχ. 1-2, [Μάιος] 1924, σ. 1). Στο ίδιο τεύχος, στα ανυπόγραφα σχόλια της Σύνταξης (σσ. 43-44), επικρίνεται με σκληρή γλώσσα ο Λαγουδάκης: «Ίσως θα 'πρεπε να μην ξαναγυρίζαμε πίσω προς τα περασμένα λυπηρά επεισόδια που συντάραξαν τη διανοούμενη τάξη της Αλεξάντρειας και ν' αφήναμε τις πληγές να επούλωθούν με του χρόνου το πέρασμα. / Βρίσκουμε όμως πως είναι αναπόφευκτο καθήκο μας να επαναλάβουμε πιο επίσημα και με το όργανο του συλλόγου μας τη διαμαρτυρία που δημοσιέψαμε στον αιγυπτιώτικο Τύπο ενάντια στον γιατρό Λαγουδάκη (Λάιγγα), που στην ακατάσχετη πολυπραγμωσύνη του ζήτησε να παρουσιαστεί και με τη λεοντή του ...τεχνοκρίτη. / Και αυτό όμως θα το συχωρούσαμε στον μοιραϊόν αυτόν άνθρωπο, αν δεν είχε την αξίωση να μπάσει στη φιλολογία μας νέο είδος κριτικής που την εγκαινίασε "εις βάρος" του ποιητή Κ. Π. Καβάφη και την εξακολούθησε παραλαμβάνοντας συμπαθητικούς και αξιοπρόσεχτους τύπους της αλεξανδρινής διάνοησης. / Το νέο δε αυτό λαγουδαϊκό είδος θα πει σκυλοβρίσιμο ενός προσώπου, συκοφαντία πάνω σε συκοφαντία για την κοινωνική ζωή του προσώπου αυτού, όργιο φαντασίας, χυδαιότητα λεξιλογίου και κραιπάλη ύφους. / Για τον άνθρωπο αυτόν, επαναλαμβάνουμε, όπως και στην πρώτη μας διαμαρτυρία, πως δεν αισθανόμαστε παρά οίχτο και αηδία, αφού καλά καλά ίσως να μην μπορούμε να του καταλογίσουμε τις πράξεις του.»

Το περιοδικό *Αργώ*, «Όργανο της Ελληνικής Νεανικής Ένωσης», κυκλοφόρησε στην Αλεξάνδρεια στα χρόνια 1923-1927 με βασικούς συντελεστές τους νεαρούς Γιώργο Βιδάλη, Ηλία Γκανούλη, Θύμιο (Ευθύμιο) Ξανθόπουλο και Ηλία Χατζηλία.

Οι κυπριακής καταγωγής Αλεξανδρινοί Γλαύκος Αλιθέρης και Γιάγκος Πιερίδης συνήθιζαν να μιμούνται τη φωνή και τις χειρονομίες του Καβάφη.

Ο Σωτήριος Λιάτσης (1867-1938) ήταν εκδότης και διευθυντής της αλεξανδρινής εφ. *Ταχυδρόμος*. Το σχόλιο για το καβαφικό ποίημα «Να μείνει» στην εφ. *Ταχυδρόμος* (1.6.1924) το υπογράφει ο Αριστό, δηλ. ο Αγησίλαος Αριστοκλής, στη στήλη «Ανεμομαζώματα». Την ίδια μέρα στο ίδιο φύλλο και στην ίδια σελί-

δα, σχολιάζει το καβαφικό ποίημα και ο Ανάλατος: «Υπό την υπογραφήν Κ. Π. Καβάφης εδημοσιεύθη εις το τελευταίον του λογοτεχνικού περιοδικού Αργώ παράδοξον ποίημα, εκ του οποίου αναδημοσιεύομεν, χάριν δείγματος, τους ακολούθους στίχους: / ...Δεν θα μας έβλεπε κανείς. / Μα κιόλας είχαμε εξαφθή τόσο πολύ, / που γίναμε ακατάλληλοι για ...δεσποινίδας.» Ο αταύτιστος Ανάλατος παρωδεί τον τελευταίο στίχο του ποιήματος. Και τα δύο αυτά σχόλια είναι αθησαύριστα.

Ο χημικός Γιώργος Πετρίδης (1888-1932), αδελφός του Παύλου Πετρίδη, ανήκε στον κύκλο του περ. *Νέα Ζωή* και ήταν αποδέκτης καβαφικών συλλογών. Ήταν μέλος του «Εντευκτηρίου», της «Δημοτικιστικής Ομάδας» και του «Εκπαιδευτικού Ομίλου της Αιγύπτου», ενώ το 1923 ίδρυσε μαζί με τον Ιορδάνη Ιορδανίδη τον «Όμιλο Κοινωνικών Μελετών», που απέβλεπε στη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών.

Ο μικρασιατικής καταγωγής αριστερός λόγιος και εκπαιδευτικός Ιορδάνης Ιορδανίδης (1890-1938) δίδαξε σε σχολεία της ελληνικής παροικίας στην Αίγυπτο (1918-1923), αλλά απολύθηκε ως «μαλλιαρός, άθεος, εικονοκλάστης, ανήθικος και μπολσεβίκος».3 Στην Αίγυπτο γνώρισε τη σύζυγό του, τη συγγραφέα Μαρία Ιορδανίδου. Το 1935 έφυγε για τη Σοβιετική Ένωση, όπου εκτελέστηκε κατά τις σταλινικές εκκαθαρίσεις.

Η δυσέυρετη εβδομαδιαία *Επιθεώρησις* (ιδιοκτησία του Αριστοτέλη Σεβαστόπουλου, υπό τη διεύθυνση του Ηρακλή Λαχανοκάρδη) τυπώθηκε στην Αλεξάνδρεια κατά την περίοδο 3 Μαΐου έως 6 Ιουνίου 1924. Στη συνέχεια έβγαινε με τον τίτλο *Ίσις*. Επίσης αθησαύριστο είναι και το σχόλιο για το καβαφικό ποίημα στις 31.5.1924.

Κλείνοντας το σημείωμά του, ο Λαγουδάκης σχολιάζει και παρωδεί κυρίως τους στίχους «γρήγορο σάρκας γύμνωμα – που το ίνδαλμά του / είκοσι έξι χρόνους διάβηκε· και τώρα ήλθε / να μείνει μες στην ποίησιν αυτή», αφήνοντας σεζουαλικά υπονοούμενα για τον ποιητή και το ερωτικό «ίνδαλμά» του.

Α. Π.

³ Βλ. Κ. Χατζόπουλος, «Πενήντα ανέκδοτα γράμματα», επιμ. Ν. Γιαννιός, *Νέα Εστία* 62 (1957) 1403, 1746 και 63 (1958) 190· Π. Νούτσος, «Ο Καβάφης, ο Σκληρός και η κίνηση των σοσιαλιστικών ιδεών στον αιγυπτιακό ελληνισμό της εποχής τους», *Ουτοπία* 1 (Μάιος-Ιούν. 1992) 102-109.

Άγνωστο σκίτσο του Νίκου Νικολαΐδη και μερικά αθησαύριστα σχόλια για το *Γαλάζιο λουλούδι*

Η παράσταση του νεανικού έργου του Νίκου Νικολαΐδη *Το γαλάζιο λουλούδι* (1919) από τον θίασο των Αμ. Βεάκη και Χρ. Νέζερ στην Αλεξάνδρεια, τον Αύγουστο του 1923, προκάλεσε πολλές και αντιφατικές κριτικές σε αλεξανδρινά έντυπα. Σύμφωνα με αρχειακό υλικό που βρισκόταν στο λανθάνον σήμερα αρχείο του Νικολαΐδη (στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της κατεχόμενης Αμμοχώστου), ανάμεσα σ' άλλους έγραψαν και οι Αγησίλαος Αριστοκλής, Τίμος Μαλάνος, Παναγής Ξένος, Άλεξ Σκούφης και Ηρακλής Φυσεντζίδης. Μερικές αθησαύριστες αναφορές υπάρχουν και στην εφ. *Τηλέγραφος* του Γ. Θ. Ποτήρη. Σε ανυπόγραφο σημείωμα, δημοσιευμένο στις 19.8.1923, διαβάζουμε ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την παράσταση αλλά και ευνοϊκά σχόλια για τον συγγραφέα και το έργο του:

ΤΟ ΓΑΛΑΖΙΟ ΛΟΥΛΟΥΔΙ

Χθες εις το «Λούνα Παρκ» εδόθη το *Γαλάζιο λουλούδι* του κ. Νικολαΐδη. Η υπόθεσις του, υπό μορφήν παραμυθιού, δίνει μίαν εξωτικήν χροιάν εις την αλήθεια και το φέμμα που κυβερνούνε τη ζωή. Ο συγγραφέας, γνωστότατος εις τα ελληνικά γράμματα από τα αριστουργηματικά του διηγήματα τα οποία τον κατατάσσουν μεταξύ των πρώτων ελλήνων διηγηματογράφων και διακεκριμένους ζωγράφος λαβών μέρος εις πολλάς εκθέσεις εν Αθήναις, ειργάσθη με όλην τη δύναμιν της καλλιτεχνικής του ψυχής διά το έργον αυτό, το οποίο διακρίνεται μεταξύ των νεωτέρων ελληνικών έργων τόσο διά την ποιητικήν και φιλοσοφικήν σύλληψίν του όσον και διά την θεατρικήν του αξίαν.

Όλη η ζωή, με τους αντιπροσωπευτικούς της τύπους, με τους πόθους της, με τους αγώνας της, με τις ψεύτικες χαρές, με τις ελπίδες της και με τις απογοητεύσεις της, ξετυλίγεται εις τας τρεις πράξεις του φαντασμαγορικού αυτού δράματος.

Αι πρωτοφανείς διά την Αίγυπτον σκηνογραφίαι εξετελέσθησαν υπό του ιδίου του συγγραφέως ο οποίος κατώρθωσε να παρουσιάση διακοσμητικήν και υποβλητικήν σκηνοθεσίαν, εμπνευσμένη και συμπλήρωμα του όλου έργου. Διότι αι σκηνογραφίαι αυταί ήσαν δρώντα πρόσωπα του δράματος.

Το έργον αυτό ήτο πολύ δύσκολον να εκτελεσθή από τους ηθοποιούς, και μόνο η αγάπη και ο θαυμασμός προς το έργον των διακεκριμένων καλλιτεχνών του θιάσου «Λούνα Παρκ» κατώρθωσαν να τους πείσουν να λάβουν την απόφασιν να το ανεβάσουν επί της σκηνής. Όλοι οι ηθοποιοί ήσαν εμπνευσμένοι από το έργον, τόσο εμπνευσμένοι ώστε πολλάκις ξεχνούσαν και την κοπιώδη μελέτην εις ήν υπεβλήθησαν κατά τας δοκιμάς, αίτινες διήρκησαν επί ένα μήνα.

Δεν γνωρίζομεν εάν ο συγγραφεύς ηυχαριστήθη από την εκτέλεσιν, διότι αμφιβάλλομεν εάν ικανοποιείται ποτέ ο συγγραφεύς τοιούτων έργων.

Πάντως όμως το *Γαλάζιο λουλούδι* δύναται τις αδιστάκτως να είπη ότι ήτο αδύνατον να εκτελεσθή καλύτερον από άλλον, οιονδήποτε ελληνικόν θίασον.

Ελπίζομεν ότι θα κρατήση επί πολύ το πρόγραμμα του Θεάτρου «Λούνα Παρκ», ώστε όλη η ελληνική παροικία να κατορθώση να ίδη μίαν από τας πλέον φιλοτίμους και σοβαράς καλλιτεχνικάς προσπαθείας ενός έλληνος συγγραφέως και ενός ελληνικού θιάσου.

Η παράσταση του *Γαλάζιου λουλουδιού* επαναλήφθηκε και κατά τις επόμε-

νες μέρες, ενώ εξακολουθούν να εμφανίζονται στον αλεξανδρινό Τύπο σχόλια και κριτικές. Ο ανώνυμος σχολιογράφος του *Τηλέγραφου* επανέρχεται μία εβδομάδα αργότερα (στις 26 Αυγούστου) και σχολιάζει με χιούμορ τις αντιδράσεις της κριτικής:

ΚΑΙ ΠΑΛΙΝ ...ΤΟ ΓΑΛΑΖΙΟ ΛΟΥΛΟΥΔΙ

Η παράστασις του *Γαλάζιου λουλουδιού* εις το Θέατρον «Λούνα Παρκ» έδωσε αφορμήν εις πολλάς συζητήσεις και κριτικάς. Άλλοι ενθουσιώδεις νεοφώτιστοι της φιλολογίας εξεθείασαν το έργον με υπερβολικότητα γνώμων και κρίσεων αβαθών, άλλοι δε πάλιν στεγνοί πολύξεροι και στείροι έχυσαν το δηλητήριόν των. Άλλοι το εθαύμασαν διότι ήτο τόσον μεγάλο έργον ώστε ...δεν το εκατάλαβαν, και άλλοι, για τον ίδιο λόγο, το κατηγόρησαν.

Η αλήθεια είναι ότι η εμφάνισις ενός καλλιτεχνικού έργου πάντοτε δημιουργεί τοιαύτην κίνησιν. Διότι ο ενθουσιασμός των καλλιτεχνών παρασύρει εις υπερβολικότητα τους ημιμαθείς, ενώ αφ' ετέρου οι θιγόμενοι εκμεταλλευταί της καλλιτεχνίας βιομήχανοι το πολεμούν υπερασπιζόμενοι τα συμφέροντά των.

Το πολύ κοινόν πηγαινεί από περιέργειαν να ιδή το έργον διά να εκφέρη την κρίσιν του και συνήθως κατηγορεί τους διαφόρους κριτάς.

Πάντως αυτά τα έργα μόλις εμφανισθούν αποκτούν φανατικούς θαυμαστάς και υπερφανατικούς εχθρούς.

Μετά την παράστασιν, εις το τραμ η συζήτησις διά το έργον είχε ανάψει. Διάφορα ονόματα μεγάλων συγγραφέων ακούστηκαν από μικρούς θεατάς. Συγκρίσεις διάφοροι εγίνοντο, και σε έναν που δεν του άρεσε, διότι είναι κατώτερο από τα έργα του ...Μαίτερλιγκ, εδόθη μια ερωτηματική απάντησις η οποία έμεινε χωρίς ...απάντησιν. Οι ακούσαντες δεν ήξεραν αν πρόκειται περί αστειότητος ή περί σοβαρότητος. Ιδού την:

«Καλλίτεροι είναι οι *Απάχηδες των Αθηνών!*»

Όλοι εγύρισαν και εκοίταξαν τον ευφυολόγον με ένα βλέμμα ερωτηματικών. Ποιον να κοροϊδεύη άραγε, εσκέπτοντο, τον συγγραφέα ή τους συζητητάς;

Στο επόμενο φύλλο του *Τηλέγραφου* (2.9.1923) δημοσιεύεται άγνωστο σκίτσο του Ν. Νικολαΐδη, φιλοτεχνημένο από τον Μίμη Παπαδημητρίου. Ο θίασος των Βεάκη και Νέζερ δίνει παραστάσεις στην Αλεξάνδρεια έως τα μέσα Οκτωβρίου του 1923. Στο ρεπερτόριό του περιλαμβάνει και έργα Αλεξανδρινών, όπως του Απόστολου Λεοντή και του Γιάγκου Πιερίδη. Σε σημείωμα υπογραμμένο με το ψευδώνυμο Τιτ-Μπιτς (*Τηλέγραφος*, 21.10.1923) επιχειρείται «Ένας απολογισμός» της θεατρικής κίνησης της θερινής περιόδου:

Μετά την αναχώρησιν εις Κάιρον και του θιάσου Βεάκη-Νέζερ κλείνει η θερινή θεατρική περίοδος της πόλεώς μας.

Μια ματιά εις όλην αυτήν την περίοδον μας αναγκάζει να ομολογήσωμεν ότι, σσάκις ανεβιβάσθη έργον καλόν και με επιμέλειαν, πάντοτε επέτυχε, αλλά δεν είναι δυνατόν να παραβλέψουμε και την καταπληκτικήν επιτυχίαν των *Απάχηδων των Αθηνών*, οφειλομένην εις δύο λαϊκούς τύπους Καρούμπον και Καρχαλέτσον.

Δηλαδή ενώ η σοβαρά τέχνη επιβάλλεται εις το κοινόν μας, δεν παύουν από του να είναι συμπαθείς και οι τύποι των *Απάχηδων*. Με τον ίδιον ενθουσιασμόν χειροκροτεί τον Βεάκην εις τους *Κατακτητάς*, τον Νέζερ εις τα έργα του Μολιέρου και τον Ζαφειρόπουλον εις τους *Απάχηδες*. Ίσως να μην έχει άδικο.

Επίσης είχαμε και εντόπια παραγωγή. Ο θίασος Βεάκη-Νέζερ ανεβίβασε δύο έργα του κ. Λεοντή, ένα του κ. Πιερίδη και μία οπερέττα του κ. Παπασταθόπουλου. Όσο για τις επιθεωρήσεις, θεωρούμε περιττό να τις αναφέρουμε, γιατί δεν ήταν παρά αποτυχημένες μιμήσεις τής εν καταπτώσει πλέον Αθηναϊκής επιθεωρήσεως, της οποίας ο εκ μαρασμού θάνατος είναι ασφαλής και λίαν προσεχής μετά τον θάνατον του κ. Πολ. Δημητρακοπούλου, ο οποίος πράγματι επί δεκαετηρίδας εκράτησε την Αθηναϊκήν επιθεώρησιν εις τους ώμους του. Έλειψαν πλέον οι σατυρικοί με τον θάνατόν του. Αυτός ενέπνεε, αυτόν εμιμούντο.

Τον μεγαλύτερον θόρυβον εξ όλων των πρωτοτύπων έργων έκανε το Γαλάζιο λουλούδι του κ. Νικολαΐδη. Εγράφησαν τόσα διά τον έργον και διά τον συγγραφέα, ώστε να είναι κουραστικόν ό,τι άλλο γραφή, με λίγα λόγια, στη στήλη αυτή. Μπορεί να λεχθή ότι το Σαν παραμύθι του κ. Λεοντή επέτυχε. Όσο για το δεύτερό του έργο, που το παρουσίασε με αξιώσεις, όπως και οι Άλλοι δεσμοί του κ. Πιερίδου, είναι δύο προσπάθειες ευγενικές αλλά πολύ αδύνατες ώστε να αποτύχουν. [...]

Ας σημειωθεί εδώ ότι στις θεατρικές παραστάσεις του θιάσου των Βεάκη και Νέζερ συμμετείχε και ο λογοτέχνης και ηθοποιός Νίκος Κουκούλας, ο οποίος εγκαταστάθηκε από τότε στην Αλεξάνδρεια, όπου έζησε ως τον θάνατό του, τον Δεκέμβριο του 1928. Σε σημείωμα στον Κυριακάτικο Ταχυδρόμο (12.8.1923), με την υπογραφή Φιλοθεάμων, εξαιρείται η συμβολή του Κουκούλα στη θεατρι-

Νίκος Νικολαΐδης
Σκίτσο Μίμη Παπαδημητρίου
Τηλέγραφος, 2.9.1923

Ο κ. Κουκούλας ως Γιαβέρης
Σκίτσο Εδμόνδου Σούσα
Κυριακάτικος Ταχυδρόμος, 12.8.1923

κή κίνηση και δίνονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το λογοτεχνικό και άλλο έργο του αλλά και για το σκίτσο του Εδμόνδου Σούσα:

Εις την φιλολογίαν, μουσικήν και ποίησιν καταγίνεται εν παρέργω ευδοκίμως ο εκλεκτός Έλλην καλλιτέχνης, εκ πολλών δε αυτού ωραίων ποιημάτων, δημοσιευθέντων υπό το ψευδώνυμο Γριμάλδης εις την Νέαν Ζωήν, ανεδημοσιεύσαμεν ήδη έν εις τον Κυριακάτικον Ταχυδρόμον, επιφυλασσόμεθα δε να αναδημοσιεύσωμεν και άλλα βραδύτερον.

Το ανωτέρω σκίτσο του συνεργάτου μας κ. Σούσα εμφανίζει τον κ. Κουκούλαν εις τους Αθλίους και εις τον απεχθή ρόλον του Γιαβέρη, όν διέπλασε με όχι ολιγοτέραν αδρότητα βαναύσου σκληρότητος, αφ' όσην τον εφαντάσθη ασφαλώς ο Μέγας Βίκτωρ Ουγκώ. [...]

Ο Νίκος Κουκούλας-Γριμάλδης (1875-1928), γόνος καθολικής οικογένειας των Κυκλάδων, γεννήθηκε στην Καισάρεια της Ανατολίας. Ύστερα από τις εγκύκλιες σπουδές του στη Σύρο, πήγε για δύο χρόνια στη Μασσαλία για ανώτερες σπουδές, αλλά τις εγκατέλειψε για να ασχοληθεί με το θέατρο και την ηθοποιία, ζώντας μποέμικη ζωή. Ακολούθως εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη. Κατά τη διαμονή του στην Αλεξάνδρεια γνώρισε τον Καβάφη και τον Νικολαΐδη και συμμετείχε ενεργά στη λογοτεχνική κίνηση της παροικίας. Δημοσίευσε ποιήματα, πεζά, κριτικές και μελέτες, έγραφε πρωτότυπες κωμωδίες, λιμπρέτα και ιλαροτραγωδίες, ενώ μετέφρασε πολλά κείμενα από την ιταλική και γαλλική λογοτεχνία. Το 1926 ανέλαβε αρχισυντάκτης στα Παναιγύπτια του Πάργα. Όπως είναι γνωστό, το 1924 υποστήριξε τον Καβάφη, όταν αυτός δέχτηκε τις επιθέσεις του Λαγουδάκη, ενώ δημοσίευσε καβαφικές παρωδίες στο περ. *Οθόνη* (1926-27). Όπως δείχνουν τα πράγματα, ο Γριμάλδης συνδέθηκε φιλικά με τον Νικολαΐδη: Του αφιέρωσε το ενδιαφέρον ποίημά του «*Laboremus*», που δημοσιεύτηκε στην εφ. *Κήρυξ* (Λεμεσού), 4.5.1923, ίσως με μεσολάβηση του ίδιου του Νικολαΐδη· το μεταφέρουμε εδώ:

LABOREMUS

Του Νίκου Νικολαΐδη

Έλα να πάρουμε μαζί το σκοτεινό το δρόμο
που λεν ότι στα βάθη του κάποιος θεός κρυφός
λυτρών' από τη σκοτεινιά και της ζωής τον τρόμο
τον ταπεινό τον άνθρωπο στ' ανέσπερο το φως.

Θα σύρουμε τ' ακάθαρτα και ταπεινά κορμιά μας
ξεσκίζοντας τη σάρκα μας στων πρίνων τα κλαριά
μα θ' ακλουθούμ' ακάματοι ορθοί το Όραμά μας
που θα μας σέρν' ανάλαφρο στη φωτεινή μεριά.

Στητοί μπρος στο καταραχίο και την ανεμοζάλη
ακλόνητοι στου Σίφουνα τη ξεριζώστρα οργή,
απάνεμοι στη χάλκινη του πόνου μας αγκάλη
μα πάντα εμπρός βαδίζοντας ανίδρωτοι γοργοί.

Κι όταν θαμποί θα κλείσουμε τ' ανθρώπινά μας μάτια
μπροστά στο φως όπου σκορπά του πόνου ο θεός

και κυλιστούμ' ολόφωτοι στ' ανέμποδα τα πλάτια
και ζωντανέψει τ' Όραμα κι ο Πόθος ο κρυφός,
τον ίδιο θε να πάρουμε ξωπίσω πάλι δρόμο,
ανίσκιωτοι κι ανάλαφροι στο βάρος του καημού,
πάν' απ' τ' αγχάθια του δρυμού και της ζωής τον τρόμο
στους είλωτας να δείξουμε το φως του λυτρωμού.

Στο αρχείο Νικολαΐδη βρίσκονταν δύο άγνωστες επιστολές του, μία αχρονολόγητη από Αλεξάνδρεια και μία από Κάιρο με ημερομηνία 4.11.1926. Ύστερα από τον θάνατο του Γριμάλδη, δημοσιεύτηκε στο περ. *Παναιγύπτια* (τχ. 314, 13.4.1935, σ. 17) εκτενής επιστολή του προς τη Λουκία Μάρβα, στην οποία ασκεί ουσιαστική κριτική για το πεζογραφικό της έργο· η άποψή του συνοψίζεται στην πρόταση: «Είστε ένα δυνατό ταλέντο, μα καθυστερημένο.» Στην επιστολή αυτή (με ημερομηνία 9.3.22) υπάρχει και το παρακάτω επαινετικό σχόλιο για τον διηγηματογράφο Νικολαΐδη: «Ο Νίκος Νικολαΐδης είναι σήμερα ο μεγαλύτερος έλληνας διηγηματογράφος. Και όμως ο Νικολαΐδης, κατά που φαίνεται, δεν έκαμε ποτέ την τιμή να καθίση επάνω στα θρανία του σχολείου. Ίσως γι' αυτό είναι μεγάλος.»

Λ. Π.

Ένα νεανικό ποίημα του Τίμου Μαλάνου

Από την αλεξανδρινή εφ. Τηλέγραφος (21/3.6.1923) μεταφέρουμε εδώ ένα μάλλον μετασυμβολιστικό (με απηχήσεις από τον Λάμπρο Πορφύρα και τον Κ. Γ. Καρυωτάκη) ποίημα του Τίμου Μαλάνου, που δεν περιλήφθηκε στην οριστική έκδοση των ποιημάτων του (*Ρόδα θαλάμου και άλλα ποιήματα*, Θεσσαλονίκη 1979):

ΘΕΟΙ ΠΟΝΕΜΕΝΟΙ

Φέρνω τη γλύκα στο μυαλό κάποιου γλυκού φιλιού,
και στην καρδιά την άχαρη, μια μουσική βιολιού!

Φέρνω μαζί μου το βουβό τον πόνο των πραγμάτων
και τη γαλήνια τη χαρά των άσπρων αγαλμάτων.

Φέρνω τα διάφανα φτερά, που σμίγουν με το φως,
κι ας μένω μες στη στέρηση του Σίσυφου αδερφός.

Φέρνω στα μάτια μια στραψιά του γέλιου των Σατύρων,
και θρήνους για το θάνατο των ακριβίων ονείρων.

Κι αν της Αλήθειας το γλυκό τον ήλιο κουβαλώ,
φέρνω το ψέμα, γιατρικό των πόνων, απαλό!

Φέρνω θυμούς ωκεανών κι αποθυμία κριμάτων,
και τον ανάλαφρο ρυθμό μύριων φαιδρών κυμάτων!

Φέρνω το ροδοσύννεφον όπου τη γης ξεχνά,
και το θεριό π' αχόρταγα δεν παύει να πεινά!

Φέρνω στα στήθη τις φωνές ανθρώπων που χορεύουν,
και τους νεκρούς που ξεψυχούν στο δρόμο ενώ γυρεύουν!

Φέρνω τη γλύκα στο μυαλό κάποιου γλυκού φιλιού,
και στην καρδιά τη σκοτεινή τους σπαραγμούς βιολιού!

Λ. Π.

Ποιήματα στην κυπριακή διάλεκτο

ΧΑΜΠΟΣ (ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ) ΠΑΠΑΠΑΝΤΕΛΗ (1902-1989)

Η δίκη του Σολομώντα και η διχοτόμηση της Κύπρου

Δεν έχει τζαι τωρά σοφούς να κάμουν τέθκοιαν κρίσην,
σαν την Τουρκίαν που ζητά να μας διχοτομήσει;

Σαν τζείνην που βρεν το μωρόν κοντά της πεθαμμένον
τζ' έβαλεν της το μιας κρυφά τζ' έπιασεν άλλον ξένον;

Η μάνα, κλάματα φωνές: «Δώστε μου το μωρόν μου»,
μα τζείνη έθικιαν του βυζίν, τζ' ελάλεν: «Έν' δικόν μου.»

Η πόλις ούλλη εσουζετουν τζ' επαίζαν οι καμπάνες,
μα 'κούσετε καμιάν βολάν έναν μωρόν, θκυο μάνες;

Ίντα καρκιά γρειιάζεται, τζαι τούτον πού το βάλλεις,
μωρόν δικό σου να 'ν' κνυζίν πά' στα βυζιά της άλλης;

Εμπήκαν δικαστήριον, μα τίποτε 'εν εκάμαν,
μες στα καρκιά τούς δικαστές δεν ήβραν έτσι πράμαν.

Τζ' επήραν την υπόθεσην κοντά του Σολομώντα,
τζ' η μάνα του εμουγκάριζεν 'πού ταπισών κλαμώντα.

Ο Σολομών, που 'τουν σοφός, για να ψυχολογήσει,
άμα τζ' εθέλαν το τζ' οι θκυο,
είπεν: «Καμιάς εγιώ 'ν το θκιω»,
τζαι πρέπει να το ὀσίσει.

Να το μοιράσουν 'πού μισόν, η μια λαλεί: «Εντάξει»,
η άλλη όμως έτρεξεν την ππάλαν του ν' αρπάξει.

Ήτουν ν' αννοίξει δκυο καρδκιές, να μάθει ποιας ανήκει,
τζ' ήβρεν την μάναν του μωρού, τζ' ετέλειωσεν η δίκη.

Μα πού 'ν' τους έτσι δικαστές να θκιώξουσιν τον ὀσύλλον,
αχ, για τούτον κλαίει τζ' ο στραβός, πως 'εν θωρεί τον ήλιον.

1960

[Μεταγενέστερη προσθήκη]

Μόνον εμάς η Κύπρος μας έμεινεν παραμύθιν,
που την καταδικάσασιν την μέραν που εγεννήθην.

Οι μιάλοι φταίουν που θωρούν τζαι βάλλουσιν αντήλιον,
για τούτον κλαίει τζ' ο στραός πως 'εν θωρεί τον ήλιον.

Η παροιμία που λαλεί: πλάσμα που τα γυρεύκει,
μεινίσκουσιν αφάγητα τζείνα που μαειρεύκει.

Η χάρη τ' Αποστόλου

Επήεν μια μελαχρινή στην χάρην τ' Αποστόλου,
όμορφη, μόλις άρκεψεν τζ' εγίνετον του στόλου.

Επήεν εις την χάρην του, π' αρρώστησεν τζ' ετάκτη,
τζαι 'πού την τρίχαν έλειψεν να μέν την 'φήσει να 'ρτει.

Είδεν την τόσες ομορκιές, τζ' εμπήκεν στην καρθκιάν του,
τζ' ήθελεν να την 'φήσουσιν να στέκει στην δεξιάν του.

Τζείνος να ρίφκει πλάσματα τζ' αρρώστους να γιατρεύκει,
τζαι τζείνη όσους τζοινωνούν να τους ιξαορεύκει.

Την νύκταν εις τον ύπνον του είδεν τον ο όοφέρης,
τζ' είπεν του: «Θέλω την τζερίν, να 'ρτεις να μου την φέρεις.»

'Πού το πρωίν που φεύκασιν, με την παρέαν που 'τον,
εστάθηκεν αδύνατον να φκουν του κατζέλλιού του.

Έτρεδεν τ' αυτοκίνητον, τζ' η μηχανή 'εν ετράβαν,
'πού τα πολλά τα βάσανα τζαι που το καταλάβαν,

εφκάλαν τα βρασιόλλια της τζαι πέμπουν τα τ' Αγίου,
τζαι πέντε λίρες μετρητά, τζ' έτσι να φκουν να φύουν.

Ός τις Σελώνες ήρτασιν, τζαι σπάζουν οι τροδοί του,
αντί να στρώννει το κακόν, περίτου τζαι περίτου.

Πιον ο όοφέρης ο φτωχός εκόντεψεν να σπάσει,
βάλλει τζινούρκον λάστιχον τζ' έρκεται στο Καρπάσι.

'Πού το Καρπάσιν ξεκινά, να πάει στο Πογάζιν,
μόλις εκόντεψεν τζειαμαί, τζαι πάλε ξανασπάζει.

Για τον όοφέρην τον φτωχόν ήτουν διπλόν μαράζιν,
αφούτις 'έν εφταννεν πιον το μαύρον να το σάζει.

Ός την Σωτήραν να 'ρτουσιν, λείφκει τον η πεζίνα,
τζαι τζειαχαμαί στον Κάμιναν μισόστρατα εμείναν.

Θαρρεύκεστε ο Άγιος ένι που τους εμίσαν;
Έν' την κοπέλλαν που 'θελεν τζαι που 'ν του την εφήσαν.

Η τσιγγάνα

Έν' τα λόγια μες στον νουν μου που μου είπεν μια Τουρκού,
της ελιάς θέμα, αττυμούμαι, μέραν του παναϊρκού.

Ήτουν που 'ρταν μες στ' αλώνια κουρουπέττισες πολλές,
εξαιτίας του Πασκάτου, που κοντεύκαν οι Λαμπρές.

Μια λεχνή τουρκού κοπέλλα, μόλις 'κοσιδικύ γρονών,
έμπλασα την που 'θκιακόναν τζειαχαμαί που 'ν' το στενόν.

Δίχως να την αρωτήσω, σκεφτικός σαν έρεσσα,
άρκεψεν μου κάτι λόγια, κουτσομβέλλικα, μασσά.

Άξιπα που 'πολογήθην, είπουν: «Έν' καμιά πελλά»,
μ' αγρικώ της τζαι λαλεί μου: «Παντρεμένος, ζάβαλλι»!

Είπουν να σταθώ ν' ακούσω ίνταμπου 'σεν να μου πει,
μα 'ν τζαι καταλάβαινα της, έτσι γλώσσα ας κοπέι.

«Αζουλεύκουν σου» λαλεί μου «ούλοι, μα 'ν' που σε μισούν,
το καλόν το πλάσμα πάντα θέλουσιν να το μασούν.

»Μα σου κάμνε το γουλειάν σου, πάντα σέριν σου ανοιχτόν,
άδικα να μέν έν' μόνον, τζαι ό,τι δώσεις έν' δεχτόν.

»Τζ' ο Θεός που μας τα πέμπει, έν' δικί Του θησαυροί,
'δέ τζαι τον φτωχόν, λαλεί σου, έντζε 'ν' οι πολλοί σταυροί:

»κάποτε έν' για καλόν μας, αν μας πέψει τζαι κακόν,
τζείνος ξέρει την καρδιά μας, ξέρει τζαι το γιατρικόν.

»τζείνος λιώννει, τζείνος γράφει, τζαι προσθέτει τζ' αφαιρά,
πέμπει σου τα, τζ' άμαν κρύψεις, μονομιάς κάμνουν φτερά.

»Γίνονται σεισμοί, πολέμοι, σσίζ' η γη, φωθικιάν ξερνά,
ποιος τα κάμνει ουλα τζαι τρέμουν,
έννεν ο Θεός, γρουσέ μου,
τζείνος που μας κυβερνά;

»Τζ' αν σου πει καμιά τσιγγάνα πως σου γράφει η Μοίρα σου,
περιπαίζει σε, γελά σου, ξιμαρίζει η μοίρα σου.

»Τύχην έντζ' εσει» λαλεί μου «έν' ο νους ο τυχερός.»
Άκουσα της, αν πιστεύκεις, τζ' έμεινα τζειαμαί ξερός.

Σημείωση: Ο Χάμπος (Χαράλαμπος) Παπάπαντελη γεννήθηκε στη Σωτήρα Αμμοχώστου. Ήταν γεωργός και δεξιός ψάλτης στην εκκλησία του χωριού του. Ασχολήθηκε με τη λαϊκή ποίηση και το τσάττισμα. Χειριζόταν με δεξιοτεχνία τη διάλεκτο και τον στίχο, ενώ αξιοσημείωτο είναι το χιούμορ και η λαϊκή θυμοσοφία που χαρακτηρίζουν τον λόγο του. Απήγγελλε τα «τραούδια» του σε εορταστικές συγκεντρώσεις και ανταγωνιζόταν επώνυμους σαττιστές στα Κοκκινοχώρια. Ο ίδιος κατέγραψε σε τετράδια τα ποιήματά του, αλλά δεν τα δημοσίευσε. Τα ποιήματα «Η χάρη τ' Αποστόλου» και «Η τσιγγάνα» τα υπαγόρευσε το 1978 στον εγγονό του, τον δικηγόρο Φώτο Χαράλά-

μπους. Όπως μαρτυρεί ο τελευταίος: «Ήταν εκπληκτικός ο τρόπος που απήγγελλε τα ποιήματα του, σαν να εξιστορούσε ένα γεγονός με θεατρικό τρόπο.» Ευχαριστούμε τον κ. Χαραλάμπους που μας παραχώρησε τα παραπάνω δείγματα από το έργο του για το περιοδικό μας.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΟΙΗΤΑΡΗΣ

Ο σεβντάς της μουζουρούς

Ενν' αγκαλέσω τον Ρωτήν, την Αρετούσαν όχι,
επιάσαν με εις στο ραφτίν, δυο τρεις κλεφταποδόχοι!

Ετσάκκισα το δόντιν μου μ' έναν αθάσιν αθασίν,
άλλοι ποδά, άλλοι ποτζεί είπαν μου φταίει το κρασίν!

Μαύρην ώραν επλάστηκα, πόν έδειξεν ισάφιν,
έν' ο σεβντάς της μουζουρούς μπακκίριν για χρυσάφιν;

Α. Κ. ΤΟΦΑΛΛΟΣ

Δύο ποιήματα

XIII

Θα σε κεράσω
τις πιο αμαρτωλές μου λιχουδιές,
λουκούμι Γεροσκήπου,
παστελάκι χιώτικο,
γλυκό του κιτρομήλου.
Βαρέθηκα να στήνω ξόβεργα
πουλί μου να σε πιάσω.
Εσύ ψηλοπετάς
κι ούτε που μου κοντεύγεις.

Αλλάζω τακτική.
Θα γαργαλίσω τους γευστικούς σου ορίζοντες
με τα γλυκιστικά μου.
Ποιος ξέρει...
μπορεί να πέσεις στα νερά μου.
Κι εγώ να ποσπαστώ
να σβήσουν τα λαμπρά μου.

XIV

Σφαλνώ τα μάτια
 και θωρώ σε ομπρός μου,
 δίπλα μου, κοντά μου.
 Στον ξύπνιον μου
 είμαστε χώρια.
 Σε ζητώ. Πού να 'σαι;

Κι όταν περνάς εσύ, κυρά μου,
 στάσου, στά' για μια στιγμή να σε βιγλίσω
 ας έν' και ξώμακρα.
 Κι άσε το δειν σου
 να δοξεύγει την καρδιά μου.
 Γλυκό φαρμάκι, αγγέλισσά μου
 των ομματιών σου η σαγίτα.

Γ. Κ. ΜΙΧΑΗΛ

Τα στερινά του ποιητή

Εδείχτηκεν του Σατανά 'πού τα παλιά τα χρόνια
 να πολεμά τον άθθρωπον με ήλιον τζαι με οϊόνια.
 Να μάσεται, να σουξουλά τέλλεια στα στερινά,
 ώσπου ο δούλος του Θεού να κάμει ττεμενά
 σ' ούλλα τα πάθη τα παλιά, 'πού τον τζαιρόν της νιότης,
 τωρά που εθικιάβην η ζωή τζ' ήρτεν η ματαιιότης.
 Τούτος ο Όξω 'πού δαμαί πάνω στα τελευταία
 γυρεύκει ίλλε τζαι καλά για λλόου του παρέα.
 Τζ' αρκεύκει το σουξούλημα τους γέρους πά' στο στρώμα,
 πέρκι τζαι τσακροπιάει τους πριχού να μπουν στο χώμα.
 Να τους καλάρει λάμνει τους, στην τσάκραν να τους πιάσει,
 τζαι βάλλει τους τρικλοποθκιές για να 'σει τζαι μοιράσι.
 Γιατί σκοπός του 'πού ξαρκής έν' πάντα να ττουμπάρει,
 όποιον βρεθεί στον δρόμον του μαζίν του να τον πάρει.
 Έτσι εκαταγίνετον τον ποιητήν ν' αρπάξει,
 πόν έσωννεν ο γέρημος πιλέ για να ταράξει.
 Αμμά 'τουν 'κόμα όμορφος, τζ' ας ήτουν μες στο στρώμα,
 εστέκασιν τα γένια του τζαι τα μαλλιά του 'κόμα.
 Μα είσεν μιαν νοσοκομούν που τον εκαλοθώρεν

τζ' ελάλεν ότι δίχα του τάχατες 'εν εμπόρεν.
«Γυρεύτου, κόρη μου, αλλού» ελάλεν της τζ' ο γέρος,
«εγιώνι πιον εσχόλασα, ασκόπα τζείθθε μέρου.
Εγέρασα τζαι δέν σωνω, τα νιάτα μου εσκορπίσαν,
τζ' όπως ερέξαν, πίσω τους τίποτες 'εν αφήσαν.
Ποδά τζαι δα 'εν έσει πκιον γιορτές τζαι παναύρικα,
του βίου τούτου επάτησα πά' σ' ούλλα τα γιοφύρικα.
Κουτσά στραβά εθκιαβηγα, τα χρόνια μου ερέξαν,
πολλοί με αγαπήσασιν τζαι άλλοι μ' επαιδέσαν.
Τζ' εσούνι πά' στη δύση μου θέλεις να μου κοντέψεις,
να παιζεις με τον πόνο μου τζαι να με περιπαίζεις.
Αλλού για τούτον πρέπει σου να γυρευτείς, χαρώ σε,
αφού τωρά στα στερινά σγοιαν άγγελον θωρώ σε,
που ήρτεν για παρηγοράν νάκκον να μου τανύσει
τωρά που ο ήλιος έγειρεν τζαι πάει κατά την δύσην.
Τρέμω που πρέπει την φυσθήν σκοντόν να παραδώσω
τζαι προπαντός σ' ό,τ' έφταιξα που πρέπει να πκιερώσω.
Γι' αυτόν κανεί με ως δαμαί, έκαμα τόσα λάθη,
μα ας όψουνται τα γέρημα τ' ανθρώπινα τα πάθη.
Γυρεύτου, κόρη μου, αλλού, τα νιάτα σου μέν χάννεις,
τζαι έγλεπε τον Πλάστην σου ποττέ σου μέν ξιχάννεις.
Αφούτις ούλλοι μιαν φοράν ρέσσουμεν 'πού την γην
τζαι ούλλοι πάντα 'φήνουμεν πίσω μας μιαν πληγήν.»

Γλωσσάρι

- αγκαλιώ: καταγγέλλω
 αγρικώ: ακούω
 αζουλεύκω: ζηλεύω
 αθάσιν: αμύγδαλο
 αμμά: αλλά
 άξιππα: ξαφνικά
 Απόστολος: ενν. ο Απόστολος Ανδρέας και ειδικά το Μοναστήρι του Αποστόλου Ανδρέα, στο ανατολικό άκρο της κατεχόμενης Καρπασίας
 αρκεύκω: αρχίζω
 ασκοπώ: αναζητώ, ψάχνω
 αττυμούμαι: θυμάμαι
 αφάητα: αφάγωτα
 αφούτις: αφού
 βιγλίζω: παρατηρώ
 βρασιόλλιν: βραχιόλι
 γλέπω: βλέπω, προσέχω
 γουλειά: δουλειά
 γρουσός: χρυσός
 γυρευόκομαι: αναζητώ
 δειν (ιδεΐν): βλέμμα
 δείχνουμαι: εμφανίζομαι (με απειλητική διάθεση)
 δίχα: δίχως
 έθκιαν (θκιω): έδινε
 'εν: δεν
 έν', ένι: είναι
 έντζε: δεν
 εσούνι: εσύ
 ετάκτη (τάσσουμαι): έκανε τάμα
 ζάβαλλι: καημένε
 ήτουν: επρόκειτο
 θαρ(ρ)εύκομαι: θαρρώ, νομίζω
 θέμα: μάλιστα
 θκιαβαίνω: περνώ
 θκιακονώ: ζητιανεύω
 θκυο: δύο
 θκιω: δίνω
 θκιώνω: διώχνω
 ύλλε: δίχως άλλο
 ίνταμπου: τί είναι που
 ιξαορευκω (εξαγορευκω): εξομολογώ
 ισάφιν: έλεος, μέτρο
 καλάρω: καλοπιάνω
 Κάμινιας: τοποθεσία μεταξύ Σωτήρας - Δερούνας, στην επαρχία Αμμοχώστου.
 κανεί με: μου αρχεί
 κατζέλλιν: κάγκελο, είσοδος
 κλαμώντα: κλαίγοντας
 κοντεύκω: πλησιάζω
 κουρουπέττισσα: τσιγγάνα
 κουτσουνβέλλικα: ακαταλαβίστικα
 λαλώ: λέγω
 λάμνω (ελαύνω): ξεκινώ, ενοχλώ
 λαμπρόν: φωτιά, ερωτικός πόθος
 λεγνή, λεχνή: λυγερή
 λείφκει: εξαντλείται
 λιώννει: σβήνει
 μασσά: τραυλίζοντας
 μιάλοι: μεγάλοι· ενν. οι Μεγάλες Δυνάμεις
 μοίρα: μερίδιο
 μοιράσι: μερίδιο
 μουγκαρίζω: κλαίω με σπαραγμούς
 μουζουρού: μελαχρινή
 μπακκίριν: χαλκός
 μπλάζω: συναντώ
 νάκκον: λίγο
 ξαρκής: εξαρχής
 ξερός: άφωνος, στήλη άλατος
 ξιμαρίζω: λερώνω
 ξιχάννω: ξεχνώ
 ξώμακρα: από μακριά
 Όξω 'πού δαμαί: Οξαποδώ, Διάβολος
 παναύριν: πανηγύρι
 πελλή: τρελή
 περιπαίζω: κοροϊδεύω, εξαπατώ
 περιτίου: περισσότερο
 πέρικι: μακάρι
 πιλέ: τουλάχιστο
 πκιερώνω: πληρώνω
 π(κ)ιον: πια
 Πογάζιν: Μπογάζι, αλιευτικό καταφύγιο στο δυτικό άκρο της χερσονήσου της Καρπασίας
 'πολοούμαι: απαντώ
 πόν: που δεν
 ποσπάζουμαι: γλιτώνω
 'πού (απού): από
 ππάλα: μάχαιρα, σπάθα
 πριχού: προτού
 ραφτίν (ραβδί): ξύλο
 ρέσσω: περνώ, διέρχομαι
 σκοντόν (εις κοντόν): σύντομα
 σάζω: διορθώνω
 σγοιαν: όπως, σαν
 σεβντάς: ερωτικό πάθος
 Ξελώνες (Χελώνες): παραθαλάσσια τοποθεσία στην Καρπασία.
 σούζομαι: σείομαι
 σουξουλώ: υποδουλίζω
 σοφέρης: σοφέρ
 δσίζω: σχίζω
 δσύλλος: σκύλος· ενν. η Τουρκία
 στερινά: στερνά

στόλος: στόλισμα, στόλισμα νύφης· εγίνετον
του στόλου: άρχισε να καλλωπίζεται
στράος: στραβός
σώννω: δύναιμαι, μπορώ
τανώ: βοηθώ
ταπισών: από πίσω, ακολουθώντας
ταράσσω: κινούμαι
τέλλεια: εντελώς

τζειαμαί: εκεί χάρω, εκεί
τζείθθε μέρος: πιο πέρα
τζερίν: κερι, τάμα
τζινούρχον: καινούργιο
τσάκρα: παγίδα
τσακροπιάννω: παγιδεύω
ττεμενάς: υπόκληση, υποταγή
ττουμπάρω: χτυπώ, ρίχνω

Δύο γελοιογραφίες του Βενιζέλου από Αιγυπτιώτες

Μεφιστοφελής: Βενιζέλε, εάν θέλεις η αυτή να αποκτήσης, την ψυχή σου από τώρα πρέπει να μου τη χαρίσης.
Βενιζέλος: Ό,τι θέλεις, αδελφέ μου, σου το δίδω από τώρα. Μόνο γρήγορα λιγάκι, γιατί έφτασε η ώρα που αντί να καταλάβω της Δημοκρατίας γλύκα, πάω πια κατά διαβόλου, μαζί μ' όλη μου την κλίκα!

Μίμης Παπαδημητρίου, εφ. Τηλέγραφος, 19.8.1923

Κ. Ν. Ρωμάνος,
Παρά μία τεσσαράκοντα, Γελοιογραφίες,
Κάιρο 1922, χ.α.σ.

Οι όπαδοί σου ε'είπανε Πατέρα της Φυλής
'Αλλά υπήρξεε πράγματι ο Μεφιστοφελής!